

BUDAPESTTŐL BERLINIG – INTERDISZCIPLINÁRIS KALANDOZÁSOK

BUDAPESTTŐL BERLINIG –
INTERDISZCIPLINÁRIS KALANDOZÁSOK
TISZTELETKÖTET IZSÁK ÉVA SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

BERKI MÁRTON – HALÁSZ LEVENTE

(SZERK.)

BUDAPEST, 2019

Berki Márton – Halász Levente (szerk.)

Budapesttől Berlinig – Interdiszciplináris kalandozások
Tiszteletkötet Izsák Éva születésnapja alkalmából

Felelős kiadó: Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Földrajz- és Földtudományi Intézet

A kötet a Fehérvár Travel Kft. anyagi támogatásával valósult meg.

A kötet az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program
(1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében valósult meg,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával.

© A kötet szerzői

Borítóterv: Sebő Ildikó
Nyomdai előkészítés és sokszorosítás: Séd Nyomda, Szekszárd

Budapest, 2019

ISBN: 978-963-489-105-5

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	9
Izsák Éva tudományos életrajza	11
Izsák Éva kiemelt publikációi	13
<i>Baji Péter</i> : A „Big Data” szerepe a jövő városkutatásában	15
<i>Berki Márton</i> : Materiális, immateriális, performatív – A „kultúra” értelmezésének változása a kulturális földrajzban	29
<i>Czibula Katalin</i> : „Isten veled, édes életünk!” – A kisajátítás és a búcsú gesztusa a 20. századi könnyűzene Budapest-ábrázolásaiban	39
<i>Csapó Tamás – Kovács Gábor – Lenner Tibor</i> : Kecskemét településmorfológiája	51
<i>Csébi Márk</i> : Lakóhelyi szegregáció és életminőség a poszt szocialista budapesti városi térben	69
<i>Düll Andrea</i> : Lokalizáció és folyamatorientált településfejlesztés – Az alsó-mocsoládi lakosok lokalizációja szerveződésének vizsgálata	85
<i>F. Várkonyi Zsuzsa</i> : Köszöntő köszönet	119
<i>Halász Levente</i> : Urbanizációs kihívás és lehetőség – Zsugorodó városok	121
<i>Hevesi Attila</i> : Egy hazai „geografus”, Strömpl Gábor (1885–1945) a „Nagy háború”-ban	137
<i>Karátson Dávid</i> : Béke veletek! – Egy régi utazás Csíksomlyóra	159
<i>Kázmér Miklós</i> : Földrendezés építkezés a Selyemút mentén	161
<i>Kinder, Sebastian</i> : European Metropolitan Regions in Germany	185
<i>Losonczi Ágnes</i> : Izsák Éva köszöntése	195
<i>Nemes Nagy József</i> : Utazó a területi kutatás sokszínű világában	197
<i>Probáld Ferenc</i> : Politikai földrajz a bélyegeken	201
<i>S. Nagy Katalin</i> : A városkép átalakulása az utca-művészet eszközeivel	211
<i>Siskáné Szilasi Beáta</i> : Németország – A magyar kivándorlók célországválasztásának gyöztése	217

<i>Szirmai Viktória – Schuchmann Júlia – Halász Levente: A társadalmi jól-lét és a területi egyenlőtlenségek jellegzetességei a Kárpát-medencében.....</i>	229
<i>Tóth Krisztina: Parti dal</i>	251
<i>Uzzoli Annamária: Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés és az életminőség kapcsolata Budapest példáján</i>	253
<i>Vanyúr Blanka: A városi turisztikai tér Budapest példáján.....</i>	273
<i>A kötet szerzői.....</i>	289

ELŐSZÓ

A „Budapesttől Berlinig – Interdiszciplináris kalandozások” című kötetet kollégái, pályatársai, barátai, korábbi és jelenlegi tanítványai köszöntik Izsák Évát, az ELTE TTK FFI Regionális Tudományi Tanszékének egyetemi docensét születésnapja alkalmából. Az itt közölt munkák egy fáradhatatlan, kíváncsi, következetes, önmagával és másokkal egyaránt szigorú, rigorózus elveket valló és követő, s közben vidám és egyfolytában jókedvű, kiküzdhetetlen lelki erővel rendelkező barátnak és kollégának íródtak.

A kötet szerkesztési munkálatai során szándékosan döntöttünk amellett, hogy a tudományos tanulmányokat és a tisztelegő-köszöntő írásokat nem külön blokkban közöljük, hanem a közreműködő szerzők nevének ABC-rendjében szerepeltetjük. Egyfelől nem szerettük volna, hogy a szétválasztás által bármiféle „különbségtétel” alakuljon ki az egyes kontribúciók között, hiszen formától függetlenül valamennyit rendkívül értékesnek tartjuk. Másrészt maguk a laudációk is sokfélék, köszöntéssel és köszönetmondással, visszatekintéssel és régi történetek felelevenítésével, vers formájában történő tisztelegéssel. Harmadrészt pedig számos tudományos tanulmány is tartalmaz külön (keretes) köszöntőket, helyenként pedig a munka elején vagy végén közölt személyes sorokat. Úgy véljük, hogy a tudományos szférában megszokott – s időnként talán kissé rutinszerűen is készített – jubileumi kötetek világában üdítően hat, ha a tudományos tanulmányok között helyet kap itt egy szívhez szóló köszöntés, ott egy régi történet, amott pedig egy vers.

A köszöntők mellett a fejezetek többségét alkotó tudományos munkák témái Izsák Éva szerteágazó szakmai érdeklődési köréhez, kutatási területeihez kapcsolódnak, amelyek bizonyítják egyrészt az Ünnepekt, másrészt a Geográfia sokszínűségét, a rokon tudományterületek irányába való nyitottságát, valamint a folyamatos megújulásra való törekvését és útkeresését. Ennek megfelelően városföldrajzi, politikai földrajzi, regionális tudományi, tudománytörténeti, kulturális földrajzi, egészségföldrajzi, turizmusföldrajzi, migrációkutatással foglalkozó, környezetpszichológiai, geológiai, művészetszociológiai munka is szerepel a kötetben. E tanulmányok kivétel nélkül az adott terület kurrens kutatási eredményeit mutatják be, s reményeink szerint nem csupán a földrajz és társdiszciplináinak művelői, hanem szélesebb közönség számára is érdekes és értékes, továbbgondolásra alkalmas gondolatokat tartalmaznak.

Budapest, 2019. május 30.

Berki Márton és Halász Levente, a kötet szerkesztői

IZSÁK ÉVA TUDOMÁNYOS ÉLETRAJZA

Izsák Éva 1969. június 2-án született Miskolcon. Középiskolai tanulmányait az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumban végezte. Ezután az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanult, ahol 1992-ben szerezte meg biológia–földrajz szakos középiskolai tanári, majd 1996-ban szociológiai egyetemi oklevelét. Az ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola Földrajz–Meteorológia Doktori Programjának abszolválását követően 1998-ban a földtudományok doktora (PhD) lett, majd tíz évvel később ugyanitt habilitált.

Izsák Éva 1992–1993 között Budapest VII. kerület Polgármesteri Hivatalának volt szakreferense, 1993–1996 között pedig az ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskolájának PhD-ösztöndíjasa volt. 1996-tól 1999-ig az ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszékének tanársegédje, 2005-ig adjunktusa volt, azóta pedig – az időközben nevet változtatott – Regionális Tudományi Tanszék egyetemi docense.

A Magyar Regionális Tudományi Társaság, a Magyar Földrajzi Társaság és a Magyar Szociológiai Társaság tagja, továbbá a Településföldrajzi Tanulmányok szakfolyóirat szerkesztőbizottsági tagja.

1999-től a HUNGEO Tudományos Oktatási Program vezetőségi tagja, 1999–2008 között az MTA Regionális Bizottság titkára, 2000–2004 között az MTA Földrajzi Tudományos Bizottság Oktatási–Képzési Albizottság tagja, 2001-től az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjasok Akadémiai Klubjának elnöke, 2008-tól 2011-ig az MTA Regionális Tudományi Bizottság tagja, 2005-től pedig az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Tudományos és Stratégiai Bizottságának tagja.

2003-ban megkapta a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-plakettjét, valamint ugyanebben az évben az MTA X. osztálya Izsák Éva számára ítélte a Szádeczky-Kardoss Elemér-díjat.

1994–2018 között nyolcszor Berlinben, négyszer Hamburgban, kétszer Lipcsében, továbbá egy-egy alkalommal Freiburgban, Heidelbergben, Tübingenben, Bécsben, illetve Londonban vett részt nemzetközi tanulmányúton, ahol oktatott és/vagy kutatott.

1999–2002, valamint 2005–2008 között MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjas, 2002-től 2005-ig pedig Békésy György Posztdoktori Ösztöndíjas volt.

1998–1999 között a DFG-MÖB Lipcse–Budapest összehasonlító városkutatásában vett részt ösztöndíjasként, 2000–2001 között a Pro Renovanda Cultura

Hungariae Alapítvány „Osztrák–Magyar Közös Múlt” kutatásának vezetője, 2000-ben a heidelbergi Ruprecht-Karls-Universitát „Transformation in Hungary” című kutatásának résztvevője, 2001-ben az ILO és az ELTE között zajló, a magyar átmenetet vizsgáló nemzetközi vizsgálat szakértője, 2004–2005 között pedig a DAAD–MÖB német-magyar kutatócseréjének köszönhetően megvalósult Berlin–Budapest összehasonlító városkutatás vezetője. 2010-ben a Humboldt-Universitát zu Berlin DAAD-ösztöndíjas kutatója volt, 2018-tól pedig a DAAD és a Tempus Közalapítvány által támogatott, az ELTE és az Eberhard Karls Universität Tübingen között zajló projekt kutatásvezetője.

Izsák Éva az elmúlt 25 év során számos kurzust oktatott, többek között a városi térségek földrajzát, Budapest és a budapesti agglomerációt, környezetszociológiát, településszociológiát, a társadalomkutatás alapjait, politikai földrajzot, a városkutatás módszereit. Ezeken túl az ELTE Földtudományi és Környezettudományi Doktori Iskolájának is oktatója, ahol az intraurbán terek, a városfejlődés új európai folyamatai, illetve a társadalmi környezet hatása a városfejlődésre témájú tárgyakat oktatja. 2004–2008 között a győri Széchenyi István Egyetem Doktori Iskolájának tanára volt, 2006–2007 között pedig a Humboldt-Universitát zu Berlin vendégoktatójaként is tevékenykedett.

Izsák Éva doktori témavezetői tevékenysége ugyancsak kimagasló. Az elmúlt 15 évben hat tanítványa szerezte meg a PhD fokozatot: Uzzoli Annamária (2004), Váradi Zsuzsanna (2012), Berki Márton (2014), Bányai Borbála (2015), Baji Péter (2016) és Halász Levente (2019).

IZSÁK ÉVA KIEMELT PUBLIKÁCIÓI

- Baji, P., Berki, M., Izsák, É. (2018): Transformation processes of the city center of Budapest: From historical development to the new economy. *Space and Economy: Brazilian Journal of Economic Geography/Espaco e Economia*, 13., 1–24.
- Helbrecht, I., Izsák, É., Dirksmeier, P., Berki, M., Schlueter, S. (2017): The changing nature of labour protest: Comparing the fragmentation of protest rituals on May 1st in Berlin and Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 95–111.
- Dávid B., Barna I., Bóné V., Hegedüs R., Izsák É. (2016): *A rendszerváltás család-történetei – Huszonöt év Budapest árnyékában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Izsák, É. (2016): The Danube at Budapest as a space: An urban geographic mosaic. In: Tamáska, M., Szabó, Cs. (szerk.): *Donau-Stadt-Landschaften: Danube-City-Landscapes: Budapest – Wien/Vienna*. LIT Verlag, Berlin, 99–105.
- Izsák É. (2015): A nagyváros-térségi térhasználati szokások és a társadalmi jólét. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 201–214.
- Dúll A., Izsák É. (szerk.) (2014): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Izsák É. (2014): A települési környezet átalakulása a 20. század második felében Budapesten – Áttekintés. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma: Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. Art Webber, Budapest, 195–210.
- Mindszenty A., Izsák É. (2013): A városgeológia fogalma – Geológia a városban, a városért: (Geologia in Urbe et pro Urbe). In: Mindszenty A. (szerk.): *Budapest: Földtani értékek és az ember. Városgeológiai tanulmányok („In urbe et pro urbe”)*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 11–12.
- Izsák É. (2012): Tér-elmélet és tudományos tudás. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 140–148.
- Izsák É., Berki M., Baji P., Nikitscher P. (2011): A város és értelmisége: Metszetek a pécsi bauhauslerekől napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 1., 71–81.
- Izsák É., Probáld, F., Uzzoli, A. (2010): Examining the factors of quality of life: A case study in Budapest. *Banats Journal of Biotechnology*, 1., 37–47.
- Izsák, É., Uzzoli, A. (2009): Natural and social determinants of health related quality of life: Case study in Budapest. *Health and Society*, 1–5.

- Izsák É., Mindszenty A. (2007): Az urbángeológia lehetőségei a 20. században – Budapest és környéke. *Földrajzi Közlemények*, 4., 431–440.
- Izsák, É., Schulz, M. (szerk.) (2006): *Cityfunktionen im Wandel – Berlin und Budapest*. Humboldt Universität, Berlin
- Izsák É. (2003): A klasszikus politikai földrajz és geopolitika történeti áttekintése. In: Zentai L., Bernek Á. (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest, 40–67.
- Izsák, É., Probáld, F. (2003): Le développement de l’agglomération de Budapest: L’exemple de Budaörs. *Revue Géographique de l’Est*, 1–2., 61–68.
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*. Budapest és környéke. Napvilág Kiadó, Budapest
- Izsák É. (2002): A magyar települési környezet átalakulása a kilencvenes években. *Magyar Tudomány*, 11., 1498–1504.
- Izsák É. (2001): Szuburbanizáció és gazdasági fejlődés: Budaörs a legsikeresebb magyar város. In: Keune, M., Nemes Nagy J. (szerk.): *Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 37–53.
- Izsák, É., Nemes Nagy, J. (2001): The changing Hungarian cityscape in the 1990s: A survey of four sample cities. In: Meusburger, P., Jöns, H. (szerk.): *Transformations in Hungary: Essays in economy and society*. Physica-Verlag, New York–Heidelberg, 317–327.
- Izsák É., Probáld, F. (2001): Recent differentiation processes in Budapest’s suburban belt. In: Meusburger, P., Jöns, H. (szerk.): *Transformations in Hungary: Essays in economy and society*. Physica-Verlag, New York–Heidelberg, 291–316.
- Bak B., Izsák É. (2000): Történeti földrajz. In: Karátson D. (szerk.): *Pannon Enciklopédia: Magyarország földje*. Kertek 2000 Könyvkiadó, Budapest, 451–453.
- Izsák É. (1999): A határmentiség és a határ menti regionális együttműködés a sajtó tükrében 1989-től napjainkig. In: Nárai M., Rechnitzer J. (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ: Társadalmi-gazdasági változások az osztrák-magyar határ menti térségben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr, 191–207.
- Izsák É. (1997): Nagy-Budapest fejlődése. *História: A magyar történelmi társulat folyóirata*, 2., 19–21.
- Izsák É. (1996): Budapest és a budapesti agglomeráció. *Élet és Tudomány*, 14., 82–84.
- Izsák É. (1996): Társadalmi folyamatok Budapest közigazgatási határának két oldalán. *Tér és Társadalom*, 2–3., 19–30.

BAJI PÉTER

A „BIG DATA” SZEREPE A JÖVŐ VÁROSKUTATÁSÁBAN

E munka megszületéséért szeretnék köszönetet nyilvánítani Izsák Évának, egykori doktori témavezetőmnek és e tiszteletkötet címzettjének, aki megtanított arra, hogy a társadalomelméleti és episztemológiai kérdések, vagyis a városkutatás nagy „Miért?”-jei soha ne kerüljék el a figyelmemet, miközben elemzéseket végzek.

Bevezetés

A városföldrajzzal és városszociológiával foglalkozó kutatások az utóbbi évszázadban rengeteg új paradigmával és megközelítéssel gazdagodtak. Az amerikai Chicagói Iskola és európai városmorfológiai kutatásoktól kezdve az 1960-as évek kvantitatív forradalmán át, valamint a kvantitatív forradalmat kritizáló humanisztikus, behaviorista, neo-marxista, neo-wéberiánus kulturális és poszt-modern fordulatokon keresztül kutatók nemzedékei igyekeztek egyre mélyebben megérteni azt a fizikai-társadalmi képződményt, amit városnak nevezünk. Napjaink legújabb tudományos forradalma az angol „computational turn” névre hallgat, amit magyarul talán informatikai fordulatnak fordíthatnánk. Ennek fókusza pedig a társadalomtudományokban az a felismerés, hogy az emberek témérdek nyomot hagynak a digitális világban napi szinten, melyeken keresztül következtetni lehet az életmódjukra, véleményikre és fogyasztási szokásaikra. Ez a digitális melléktermékként képződő ún. „Big Data” számos új kutatási irányít ihlet, melyek közül nem mind tud sikeresen valódi új tudományos információt szolgáltatni.

E tanulmányban a városkutatásban megjelenő paradigmák természetének áttekintése után az ún. „computational turn” vagy ismertebb nevén Big Data kutatások értékelésére vállalkozom. Elemzésem fókuszában annak meghatározása áll, hogy ezek a kutatások valóban paradigmatis új kérdéseket, módszereket és eredményeket hoznak-e a városkutatásba.

A paradigmák természete és hatásai a városok kutatásában

Thomas Kuhn tudományfilozófus munkássága már a XX. század második felében rávilágított arra, hogy mind a természettudományokban, mind a társadalomtudományokban léteznek ún. paradigmák, melyek alapvetően meghatározzák a kutatások irányát (Kuhn 1984). Kuhn értelmezésében a paradigmák egy adott tudományágban definiálják a feltehető kutatási kérdéseket, a kutatható témákat és az eredményekhez elvezető érvényes módszertant. A paradigmák természetükből adódóan a kutatói közösség által elfogadott kutatási modellek, melyet a tudósok többsége alkalmaz a munkája során.. Természetesen a kuhni paradigmák legfőbb kritikájának jogossága, miszerint nem igaz, hogy egy-egy paradigma csak mindig egy adott időszakban működik adott tudományágon belül, éppen a társadalomtudományok működésével szemléltethető a legjobban. Itt ugyanis sokszor a paradigmaváltás egy új irányzatot hoz létre, miközben a régi irányzat is megmarad, és a maga útján fejlődik tovább.

A városkutatás történetében az 1960-as évektől kezdve és együtt formálódva a társadalomföldrajzi és szociológiai gondolkodás változásaival több olyan „paradigmaváltás”, vagy finomabban fogalmazva szemléletváltás történt meg, melyvel gazdagodott a városok megismerésének módszertana. Michael Pacione (2009) ezeket a „fordulatokat”¹ episztemológiai, azaz ismeretelméleti váltásoknak látja a tudományágon belül, melynek mozgatórugója alapvetően a városi világ megismerésének elmélyítése volt. Ahogy egy adott paradigmán belül mozgó kutatások rámutattak a városon belüli folyamatok adott részleteire, úgy az adott irányzat kritikusi rávilágítottak a valóság azon darabjaira, melyeket nem érthetünk meg az adott kutatási modellt követve. Így a kezdetben inkább a természeti erőforrások, a környezet és a városok fejlődésének viszonyát leíró, idiografikus városföldrajz a társadalomtudományok (pl.: szociológia, demográfia) törekvéseivel együtt mozogva a pozitívizmus ismeretelméletére építő paradigma felé haladt (Pacione 2009).

A társadalomtudományok II. világháború utáni időszakában az első nagy ismeretelméleti fordulat egyértelműen a pozitívista paradigma volt. Ennek pedig az egyik (ha nem a legfőbb) történelmi gyökere a társadalomkutatás létjogosultságáért való küzdelem, vagyis a társadalomtudományok „valódi tudományként” való elfogadásának motivációja. A városkutatás területén ez mind a szociológia, mind a geográfia oldaláról megfogalmazódott abban a kvantitatív módszertani fordulatban, amelyben a tudományos vizsgálatok korábbi módszereit újakra cserélték. A szociológiában és közgazdaságtanban a korábbi kutatási modell az ún. hermeneutika volt (Hideg 2005), míg a társadalomföldrajzban az idiografikus, leíró regionális földrajz némi földrajzi determinizmussal keverve (Pacione 2009). Amíg a természettudományos

1 Az angolszász társadalomföldrajzban és szociológiában gyakran a fordulat (turn) kifejezést használják a paradigmaváltásokra, például „quantitative turn”, „humanistic turn”, „cultural turn” stb.

kutatások olyan általános elméleteket, modelleket és törvényszerűségeket tártak fel, melyeket megismételhető mérésekkel lehetett verifikálni, addig a társadalomtudomány a folyamatosan változó emberi viselkedést, történelmet és közösségi viselkedést igyekezett a maga egyedi és komplex mélységében feltárni a korábbi módszerekkel. A kvantitatív „fordulat” és a pozitivista ismeretelmélet a városkutatás irányát új kérdések felé irányította² úgy, hogy az egyedi jelenségek megfigyelése helyett általános törvényszerű társadalmi összefüggések leírásában lettek érdekelték a kutatók, melyeket a matematikai-statisztikai modellek rigorózus módszereivel igyekeztek bizonyítani, mint objektív megfigyelők (Johnston 1983). Így a megfigyelendő valóság látóköre (a neoklasszikussá váló közgazdaságtanból kölcsönözve) a városi ember, mint homo economicus törvényszerű döntésmechanismusaira; vagy éppen a városi társadalmi csoportok természeti törvények szerinti evolúciós küzdelmére; illetve a különböző városi képződmények matematikai/geometriai szimmetriájának vizsgálatára szűkült (ld. Smith 1965; Berry, Garrison 1958; Berry et al. 1963; Davies 1984). A pozitivista paradigma így a különböző térelméleteket és a városi társadalom térbeli-társadalmi összefüggéseit statisztikailag tesztelhető, és matematikai képletekkel leírható formában emelte a városkutatást a „normál tudományok” közé.

A pozitívizmus kutatási paradigmájának kritikája több oldalról érkezett, és hívott életre különböző alternatív kutatási és értelmezési gyakorlatokat, melyek több területen is némiképp összefüggenek egymással. A továbbiakban ezek közül három, véleményem szerint legjelentősebb episztémológiai irányt tárgyalok: a humanisztikus, strukturalista és posztmodern paradigmákat. E paradigmákban (a pozitivistával együtt) közös az a már Kuhn által is megfogalmazott állítás, hogy a különböző paradigmák releváns kutatási kérdései és a tudományos tudáshoz elvezető útjai egymással nem összevethetők, így például nem lehet egy humanisztikus esettanulmányról elmondani, hogy valamivel pontosabban vagy pontatlanabban mutatja be a valóságot, mint egy kvantitatív többváltozós statisztikai elemzés az adott témában.

Az 1970-es évek folyamán a pozitivista, kvantitatív városkutatásokkal kapcsolatos egyik legerősebb kritika a vizsgálatok emberképének egyoldalúsága volt. Habár részben igaz, hogy a városi társadalom életének fontos eleme az emberek törekvése a jobban élhető terek felé, mindez pedig gyakran a költségminimalizálás és profitmaximalizálás kapitalista égisze alatt történik, mégis az emberi motivációkat nem lehet egydimenziósra redukálni. A humanisztikus földrajzi paradigma tehát nem állítja azt, hogy a pozitivista közelítésekkel leírt társadalmi törvényszerűségektől teljesen szabad lenne a városlakó, azonban azt hangsúlyozza, hogy az egyéni értékek, kreativitás és céltudatosság legalább annyira befolyásolja a városfejlődést, mint a

² Itt megjegyzendő, hogy ezek nem voltak előfutár nélküliek, hiszen láthatjuk Christaller (1933) és Lösch (1954) korábbi munkáit a földrajz és városi közgazdaságtan területéről, illetve a Chicagói Iskola városszociológiai munkáit (Park et al. 1925).

külső társadalmi törvényszerűségek (Pacione 2009). Mindeközben a modern társadalomtudományok az 1970-es évek (a pozitivistá modellek által előre nem jelezhető) gazdasági vagy akár társadalmi válságaira módszertanukban egy „kvalitatív fordulattal” reagáltak, felhívva a figyelmet arra a veszélyre, hogy a kvantitatív-analitikus paradigma egyoldalúan láttatja a társadalmat (Mayring 1990; Flick 1998). Mind a szociológiai, mind a földrajzi módszertan teljesen elfordult a kvantitatív, statisztikai analízisektől, és az emberek belső motivációit és a körülöttük lévő világról való szubjektív tapasztalataikat igyekeztek feltárni. Mindehhez pedig az új módszertan a társadalomtudományi hermeneutika feltámasztásával (Hideg 2005), illetve etnográfiai és más humán tudományokból kölcsönzött módszerekkel valósult meg (Ley, Samuels 1978). Az ismeretelméleti cél tehát alapvetően az ember társadalmi viselkedésének egyéni és életszerű vizsgálata volt, személyes beszélgetéseken, naplókön vagy művészeti produktumokon (pl.: festmények, versek) keresztül, melyek betekintést adnak az emberek személyes valóságérzékelésébe és motivációiba³. A kutatási következtetéseket pedig ezeken az esettanulmányokon keresztül vonták le, és következtettek a városi társadalom egyes jellemzőire (Pacione 2009).

Hasonlóan az 1970-es években induló, és leglátványosabban a városkutatásban megjelenő új paradigma a strukturalizmus volt⁴. Ez az új kutatási szemlélet alapvetően nem módszertani változást hozott, hanem a kvantitatív vagy kvalitatív empirikus eredmények magyarázatát változtatta meg. A strukturalista városkutatók nagyrészt Marx elméleteire hagyatkoztak (Harvey 1973; Castells 1977), miszerint a városi társadalom folyamatait, és ezen belül az emberek cselekvési kényszereit alapvetően az adott társadalom által elfogadott termelési rendszer, és hatalmi struktúra befolyásolja. A fejlett világ nagyvárosai pedig megannyi elemzési példát adtak a kapitalizmus hatásainak bemutatására a városi tökefelhalmozás tekintetében. Így a neomarxisták egyszerre utasították el a pozitivisták által keresett absztrakt társadalmi törvényszerűségek relevanciáját a humanisztikus fordulat híveinek emberi tudatossággal kapcsolatos látásmódjával együtt. Az új kutatási kérdések, és városi vizsgálati témák, mint a lakáspiaci és területhasználati átrendeződések, a dzsentifikáció vagy a lakhatási szegénység kutatása bizonyítani kívánta, hogy a városi gazdaság és társadalom átalakulásának elsődleges motorja a tőkével rendelkező középosztály kényelmi érdekeinek kiszolgálása, és ez által a szegény (munkás) réteg kirekesztése a rendelkezésre álló javakból (Harvey 1976). E paradigma azért is különleges a

3 Itt fontos megjegyezni, hogy a kvantitatív és humanisztikus fordulatok közé beékelődik egy ún. behaviorista (viselkedés alapú) fordulat, mely átmenetet képez a két „tiszta” paradigma között. E fordulat az emberi motivációkat vizsgálta, szembehelyezkedve a térstatisztikai analízisekkel, azonban pozitivistá módon törvényszerűségeket keresett mindebben.

4 A strukturalista, neomarxista gondolkodásmód sokkal inkább hatott a humán geográfiára, mint a szociológiára. Míg az előbbi Marx tanait a diszciplína jövőjeként, az utóbbi inkább a múltjaként látta.

városkutatás eddigi történetében, mert itt megfogalmazódik az az új igény, hogy a kutatók nem csak a valóság megértésére és elemzésére hivatottak, hanem a társadalom megjobbításáért harcba kell szállniuk.

Az 1980-as évek végétől kezdve egy új, formálódó episztemológiai irányzat lépett be a társadalomtudományokba, és ezen belül a városkutatásba is, melyet összefoglaló néven posztmodernizmusnak nevezhetünk. A posztmodern filozófia a társadalomtudományok által korábban lefektetett nagy világmagyarázatokat, és társadalommal kapcsolatos elméleteket (ún. metanarratívákat) a hatalom negatív megnyilvánulásának tartotta (Derrida 1979). Az alapvetően hatalomellenes posztmodern minden olyan elméletet vagy rendszert, ami bizonyos értékek mentén kívánja előremozdítani a társadalmi fejlődést inkább adott társadalmi csoport által konstruált valóságnak, mint objektív ténynek tekintette (Foucault 2001). Ebből következik, hogy a posztmodern városkutatók a pozitivistá, humanisztikus és strukturalista elméleteket a modernizmus nagy elméleteiként tartották számon, és így elvetették a kutatási koncepciójukból vagy éppen kritizálták azokat. Véleményük szerint a városon belül a kutatás fókuszában az egyének és társadalmi csoportok különbségeinek feltárása kell legyen, méghozzá azzal a céllal, hogy ezen keresztül jobban megismerjük és elfogadjuk a különböző társadalmi csoportokat (Pacione 2009). A posztmodern városkutatók így a társadalmat új dimenziók mentén osztották csoportokra, és általában a hatalom által elnyomott (vagy annak vélt) városlakók kerültek a kutatások középpontjába, például a városi munkaerőpiac nemi egyenlőtlenségei, a kisebbségek kiszorulása egyes városi közterekről, vagy akár a szexuális irányultságuk miatt elnyomott emberek városi életlehetőségei (Adkins 1995; Davis 1990; Wotherspoon 1991). Természetesen a posztmodern nagy paradoxona⁵ heves kritikákat váltott ki a többi irányzat képviselői közül, hiszen a relativizmus ilyen mértékű túlhangsúlyozása a „valóságos világ” vagy „objektív valóság” tagadásához vezetett, ami a tudományos kutatás eddigi alapvetéseit kérdőjelezte meg (Olsson 1980).

Az eddig felsorolt négy paradigmát a városkutatás legfontosabb ismeretelméleti jellegű fordulatainak tekintem. Természetesen e felsorolás és kiemelés sok oldalról vitatható, hiszen nem értekeztem a napjainkban alapvetően pozitívizmushoz kötődő hálózateleméleti (network theory) kutatásokról, vagy a strukturalizmus másik oldaláról a neowebériánus városértelmezésekről, nem is beszélve a hatalom természetével foglalkozó további posztmodern irányokat, mint a morális filozófiai, posztstrukturalista vagy éppen a posztkolonialista kutatásokat (Gregory et al. 2009). Azonban e paradigmák áttekintése azt a praktikus célt szolgálta, hogy az eddigi nagy ismeretelméleti váltások fényében megítélhessük, hogy az alábbiakban tárgyalt „computational turn” hogyan illeszkedik a városkutatás eddigi paradigmáinak sorába, sőt egyáltalán paradigmának tekinthetjük-e azt?

⁵ Az a metanarratíva, hogy nincs metanarratíva.

A „computational turn” hozadékai

Az utóbbi bő két évtizedben az információs társadalom világának dinamikus előretöréseként a (digitális világba kellően bekapcsolt) városi társadalmak a hétköznapi élet sokféle területén digitális lábnyomot hagynak maguk után. A közösségi média oldalak, az okos telefonok GPS applikációi, a különböző internetes keresőmotorok és egyéb elektronikus gazdasági vagy társadalmi szolgáltatások szinte minden percben friss adatot termelnek az emberek hétköznapi viselkedésével kapcsolatban. Az itt termelődő adatok felhasználásának legfontosabb szereplői napjainkban a piaci cégek, akik egyre pontosabb adatbázist és fogyasztói profilt építenek fel fogyasztók online aktivitása közben képződő adattömegekből (Van Es, Schäfer 2017). Ez a „Big Data” fogalommal fémjelzett jelenség napjainkban jelentősen felkeltette a társadalomkutatók érdeklődését, sőt egyesek már egy olyan paradigmaváltásról írnak, mely megváltoztatja a kutatások menetét, és ezt nevezik számítástechnikai fordultnak (angolul: computational turn) (Ságvári 2017).

E paradigmaváltás tartalmi szempontból azonban kétarcú. Egyrészt a Big Data elemzésekből profitáló üzleti világ, valamint ezeket az adatokat könnyebben elemezni tudó számítástudományi szakemberek már a társadalomtudományi elméletek halálát vizionálták 10 évvel ezelőtt is (Anderson 2008). Ez a városkutatás területén (is) úgy jelenik meg, hogy az elemezhető adatok bődületes sokasága és felbontása miatt úgy vélik, hogy alapvetően új jelenségeket és összefüggéseket láthatunk meg ezekből az adatokból. Shelton (2017) rámutat arra, hogy egy új akadémiai irányzat „new urban science” névvel igyekszik újragondolni a városi jelenségeket a Big Data felhasználásával. E kutatásokat viszont fizikusok, és számítástudományi szakemberek végzik, akik a hatalmas adattömegek kvantitatív elemzésének eredményeit úgy adják közre, hogy közben semmilyen figyelmet nem fordítanak sem a várossal és társadalommal kapcsolatos eddigi társadalomtudományi elméletekre, sem a kvantitatív geográfusok és szociológusok XX. századi eredményeire (Ságvári 2017; Shelton 2017). Az érem „adattudós oldala” tehát azt hangsúlyozza, hogy az eddigieknél sokkal mélyebb ismeretekhez juthatunk a város, mint jelenséggel kapcsolatban az adatok feldolgozásával, így nem kell többé elméleteket gyártanunk, hiszen az adatok a valóságot mutatják.

Az érem „társadalomtudós oldala” egyszerűen megfogalmazva az emberi társadalom kutatásában megszokott tapasztalati érzékenység, mely a természettudományos módszertannál nem szükségszerű. Az emberi (és ezen belül a városi) társadalmat és annak működését nem lehet pusztán adatok gondos feldolgozásából kikövetkeztetni külső törvényszerűségekké leírni. Az új városi adattudósok sajnálatos módon nem ismerve a városkutatás múltját, nem szembesülnek azokkal a hibákkal, melyeket elődeik már elkövettek a városok vizsgálata közben. A különböző társadalomtudósok reakciója a Big Data hiper-optimizmusra komoly önmérsékletre int az ilyen

kutatásokkal kapcsolatban. Z. Karvalics (2018) például kiemeli, hogy bár a történelem kutatásába a számítástechnikai felgyorsult és okos módszertan felgyorsítja az adatfeldolgozási lehetőségeket, mégis távol állunk egy olyan társadalomfizikától, mellyel a hatásmechanizmusokat jobban megérthetjük. Kmetty (2018) pedig rámutat arra, hogy ugyan a Big Data használatával az adatok mérete miatt a kvantitatív kutatásokban a szignifikancia tesztek matematikailag jó eredményt adhatnak, de az adatok érvényessége és hatáserőssége külön szociológiai kutatás és elemzés tárgya kell legyen, csak akkor számíthatunk valódi, tudományosan értelmezhető eredményekre. Barns (2016) és Leszczynski (2016) is óvatosságra intenek azzal a feltételezéssel kapcsolatban, hogy napjaink Smart City megoldásait kínáló IT óriásvállalatok adatain keresztül magát a várost jobban érteni fogjuk.

Ha tehát az érem egyik oldalát fogadjuk el, akkor valóban paradigmaváltásról beszélhetünk, hiszen a Big Data elemzésekre épülő „computational turn” valóban egy teljesen új kérdéseket, módszertanokat és eredményeket hoz a városok vizsgálatában. Az érem másik oldaláról nézve viszont ez a kutatási irány nem más, mint a kvantitatív forradalom újjáéledése a megnyílt új adatbányászati lehetőségek mentén, mely magában hordozza egyes új jelenségek számszerűsítését, de a város mélyebb megismerésére, vagy paradigmatikusan másfajta kutatására nem tarthat igényt.

Új kutatási kérdések?

Minden paradigmaváltás a városkutatásban új kutatási kérdéseket generált a kutatók adott generációja számára, melyeket addig még nem tettek fel a városok vizsgálata során. Amíg a pozitivista fordulat fő kérdése az volt, hogy milyen objektív társadalmi törvényszerűségek irányítják a várost, addig a rá reflektáló kritikus paradigmák újabb kérdéseket tettek fel. Felmerül a kérdés, hogy a számítástechnikai, avagy Big Data fordulat létre hoz-e új, eddig nem kutatott kérdéseket?

Mivel a Big Data fordulat becsatornázódása az akadémiai kutatások szférájába nemzetközi szinten sem sokkal idősebb 10 évnél, ezért évről évre újabb kutatási kérdések és rá épített empiriák publikálódnak. Ebből következik, hogy ha valódi paradigmává is válik ez az irányzat, még sok évnél kell eltelnie, hogy a kutatható kérdései letisztuljanak. Sok kutató nagyon erős kritikával illeti ma azt az elképzelést, hogy a Big Data kutatásokon keresztül jobban, vagy más mélységben fogjuk megérteni a városi jelenséget (Shelton 2017; Z. Karvalics 2018). Sőt egyes kutatási törekvések kifejezetten zsákutcának látszanak, például Bettencourt és West fizikusok városi Big Data kutatásai a korábbi kvantitatív és kvalitatív városkutatás eredményeit teljesen figyelmen kívül hagyva úgy mutatják be a városi jelenséget, mint amiben a népsűrűség az elsődleges magyarázó változó szinte minden jelenségnél (Bettencourt, West 2010). Más vizsgálatok arra törekcszenek, hogy bemutassák adott Big Data források lehetséges jövőbeli felcserélhetőségét a népszámlálási adatokkal (pl.: Becker et al.

2011, 2013), de e kutatásokból kiderül, hogy ha még a népszámlálás (mint irányított kutatás) egyes eredményeihez hasonlólt megkaphatunk különböző közösségi média, vagy mobilszolgáltatók celladataiból, mégis ezek sokkal kevésbé részletesek, mint a censusok által adott eredmények.

A társadalomtudósok által előremutatóbbnak tartott Big Data alapú kutatások legtöbbje alapvetően két fajta adatforrásból táplálkozik. Az egyik az internetes oldalakról ún. „webscraping” eljárásokkal, vagy egyes közösségi média felületekről (Twitter, Facebook) API felületeken keresztüli adatgyűjtésekkel lekérdezett, sokszor strukturálatlan adattömeg. E kutatások esetében mivel maga az online „tér” a vizsgálat tárgya, ahelyett hogy azt a kérdést tehetnénk fel: Milyen a városi társadalom? Csak azt a kérdést tehetjük fel, hogy milyen módon hagy nyomot maga után a városi térben az adott közösségi médián jelenlévő meghatározott userek csoportja? (Poorthuis 2015). Ebben az esetben azonban nem a városról kaphatunk érdemi új meglátásokat, hanem a digitális világba kevésbé bekapcsolt csoportok kihagyásával az új digitális középosztály egyes szokásait vizsgálhatjuk a városon belül. Ezzel azonban a Big Data kutatások paradigmatis „teljes elemszámú” minták nélküli illúziója (Ságvári 2017) szertefoszlani látszik. Ráadásul a különböző társadalmi csoportok városi reprezentációjának kutatása egyáltalán nem új kérdés a városföldrajzi vagy városzociológiai szakirodalomban.

Ígéretes új kutatási kérdésekhez vezethet azonban a Big Data kutatások másik fontos adatforrása, amit Kitchin (2014) automatizált adatnak nevez. Ezeket az adatokat olyan okos mérőeszközök, szenzorok vagy telefonok gyűjtik, melyek az internetre kapcsoltáguk miatt folyamatos információkat tudnak szolgáltatni az általuk mért különböző jelenségekről (pl.: GPS pozíció, fogyasztás, forgalomsűrűség stb.). Ilyen típusú adatok feldolgozására a városi társadalmak kutatása során korábban valóban nem volt lehetőség. Ezek az okos technológiák eddig kutathatatlan kérdéseket implikálnak, melyek a városok életének egyes részterületein új tudást hozhatnak (Arribas-Bel 2014; Miller 2010). Ezek közül a legígéretesebbek azok a kutatások, melyek az emberek városon belüli mozgását vizsgálják finom felbontásban. Korábban a társadalom földrajzi mobilitásának vizsgálatában csak olyan hosszú idősorok, vagy éppen életút interjúk álltak rendelkezésre, melyeknél az emberek néhány éven vagy évtizedeken belüli költözéseinek területi mintáit lehetett elemezni. Ezekhez kapcsolódott a munkahely-lakóhely közötti ingázás településszintű felmérése a 10 évente elvégzett népszámlálásokkal. A Big Data kutatások a társadalomban rohamosan növekvő okostelefon-penetrációt kihasználva fényt deríthetnek a városon belüli napi szintű ember és járműáramlás napon belüli területi mintáira. Ilyen kezdeti, feltáró jellegű vizsgálatokra már mind a nemzetközi (Arribas-Bel et al. 2015; Jiang et al. 2012; Steenbruggen et al. 2015), mind a hazai szakirodalomban is van

példa (Baji 2018). E kutatások olyan új kérdésekre adhatják meg a választ, melyet korábban az adatgyűjtési lehetőségeink korlátai miatt nem tehattünk fel, például:

1) Mennyire harmonikus vagy éppen időpazarló a városi társadalom lakás-munkahely térhasználati struktúrája?

2) Milyen társadalmi csoportok, és mely időzónákban lepik el és/vagy terhelik túl a város közlekedési rendszerét?

3) Milyen időszakokban, milyen funkciókban használják az emberek az egyes városi tereket?

Nem véletlen tehát, hogy a városkutatás eredményeit gyakran használó városfejlesztés egyik legfontosabb irányzata az okos városok építése, ami a város infrastrukturális terheltségi problémáit és ezzel együtt élıhetőségi viszonyainak javítását alapvetően a városi Big Data rendszerbe kapcsolt közel valós idejű elemzésében látja (Batty et al. 2012).

Új módszertan?

Ahhoz, hogy kuhni értelemben paradigmaváltásról beszélhessünk, olyan új módszertani utakat kell feltárnunk a kutatások során, melyek korábban nem léteztek. Amíg a pozitivista paradigma a matematikai és ezen belül is a térstatisztikai elemzések új, és addig nem használt módszertanát hozta a városkutatásba, addig a humanisztikus irányzat inkább bölcsészek által használt szöveg és műalkotás elemzéseket emelt be új elemként a kutatásba. A neomarxista paradigma módszertani szempontból kevésbé adott hozzá a városkutatás, és ugyanez megállapítható a posztmodern irányzatokról is. Az utóbbi kettő esetében inkább a kutatás szemlélete és kérdései irányultak új területekre, a hatalmi viszonyok és struktúrák feltárása felé. Felmerül tehát a kérdés, a Big Data kutatások számítástechnikai fordulatánál, hogy gazdagítja-e a városkutatás módszertanát?

Ha az adatbeszerzés módszertanát elemeznénk csak, akkor a válasz egyértelműen igen lenne. Ahogy anno a szociológiai adatfelvételek módszertanánál nem csak az elemzési metódust, hanem magát az adatszerzést is egy jól átgondolt, és finomított módszertanná kellett formálni például a kérdőívek esetében, a Big Data kutatásoknál sincs ez másként. A különbség itt annyi, hogy egy klasszikus Small Data kutatás (pl.: kérdőívezés, census) előre megadott kutatási kérdések mentén szerveződik, addig sok Big Data adatforrás csak egyes online emberi tevékenységek melléktermékeként képződik, azonban itt is igaz az az állítás, hogy képződő adat felvételének körülményei befolyásolják a belőle kihozható kutatási eredményeket (Kmetty 2018). A „computational turn” területén mozgó kutatóknak tehát legalább két új fogalommal kell megismerkedniük, ha nem olyan szerencsések, hogy az adott adattulajdonos cég a kész adatbázist egyben odaadja kutatásra (pl.: IWIW, Lengyel et al. 2016). Az egyik ilyen fogalom az API (application programming interface), mely az adott adatgyűjtő cégek (pl.: Facebook,

Google, Twitter) által nagyrészt üzleti célból és szigorú adathasználati szabályokkal megnyitott felület, melyen keresztül némi programozási ismerettel a kutatók a cég adataihoz (általában csak egy részükhöz) hozzáférést kapnak. A legtöbb közösségi médiával kapcsolatos társadalomtudományi kutatás e felületek nyújtotta lehetőségekkel dolgozik (pl.: Bokanyi et al. 2017; Kmetty et al. 2017). A másik hasonlóan programozási tudást igénylő fogalom az ún. webscraping, melynek lényege, hogy az adott web-böngészőre épített alkalmazással és némi programozási ismerettel kézi adatgyűjtés helyett egy program gyűjti le adott honlapok teljes tartalmát. Itt viszonylag rövid idő alatt adatbázisokat lehet felépíteni városi ingatlanárakból, szállodai információkból, vagy éppen a manapság sok városban nagy port kavaráó Airbnb jelenségről (pl.: Smith et al. 2018). Mindkét esetben azonban szembe kell néznie a kutatóknak azzal a kihívással, hogy az adatok tulajdonjogai az adott cégnél vannak, így a cégek egyre inkább védik az adataikat az ilyenfajta „behatolásokkal” szemben.

Ha már a kutatás eljutott az adatelemzés fázisába, akkor megállapíthatjuk, hogy módszertani szempontból csupán a kvantitatív forradalom újjáéledését érhetjük tetten. Legyen akár szó mobiltelefon által generált cellainformációk városi elemzéséről (Steenbruggen et al. 2015), a Twitter bejegyzések térképezéséről (Arribas-Bel et al. 2015), vagy egy új, város által üzemeltetett mobil applikáció adatainak feldolgozásáról (Franke et al. 2015) a korábban használt matematikai-statisztikai módszerek, többváltozós faktor- és klaszteranalízisek valamint térinformatikai jellegű eljárásokon túl nem igazán lehet csak a Big Datához kötődő módszertant találni. Poorthuis (2015) az erre a dilemmára reagáló doktori disszertációjában igyekszik új megoldást adni a Big Data elemzések módszertanához a kvalitatív és kvantitatív adatok egyidejű közös elemzésével a Twitter adatbázisából, de valójában itt is csak az eddig ismert módszerek keveréséről van szó.

Összességében tehát a jelenlegi Big Datát használó városkutatások módszertani szempontból nem hoznak újdonságot, de adatgyűjtés és elemzés szempontjából két újdonságot rejtenek. Egyrészt az internet világának adattömegei egyre nagyobb felületet biztosítanak a városi társadalom digitális lábnyomának megfigyelésére, és akár kutatások levezetésére is. Az online irányított kérdőívvezetés, illetve a humanisztikus irányzatban is előkerülő emberek által megjelenített alkotások (pl.: videó megosztók, kommentek, blogok, képek stb.) vizsgálata bővítheti a kutatások adatbázisát. Másrészt várostervezési szempontból egy erős IT infrastruktúrával rendelkező városban (pl.: Rio de Janeiro), ahol folyamatosan termelődő adatok egy integrált rendszerben össze vannak gyűjtve, statisztikai elemzések eredményeinek tömegei állíthatóan elő közel valós idővel, azzal, hogy programozók ezeket az eljárásokat bizonyos időközönként lefuttatják ezeken az adatokon. Mindez azonban jelenleg az IT cégek belső világában sokkal realitásabb, mint az akadémiai szféra

kutatásaiban. Azonban megjegyzendő, hogy tudományos kutatási célból is lehet létrehozni olyan applikációkat, melyek egyszerre segítik a városlakók életét, és a város életének kutatását. Nem is olyan régen a még a mai hatalmas közösségi média szolgáltatók is csak gyerekecipőben járó próbálkozások voltak, adott társadalmi csoportok igényeinek belső kielégítésére (ld. egyetemisták – Facebook).

Konklúzió helyett... – Milyen új eredményeket hozhat a „Big Data”?

Ahogy a szakirodalom eddigi rövid – és a terjedelmi korlátok miatt teljességre nem törekvő – összefoglalásából láthattuk, a Big Data kutatások paradigmaváltó igénynek lépnek fel a társadalomtudományokban. Ezen igényük helytálló voltát azonban talán csak néhány évtized elteltével tudjuk kellő biztonsággal megítélni. Konklúzióként azonban a már most látható kutatási eredmények veszélyeire, és lehetséges további új útjaira szeretném felhívni a figyelmet, melyek kikövezhetik a paradigmává formálódás rögzös útját.

A „számítástechnikai fordulat” előtt álló kétségtelenül legnagyobb veszély nem más, mint a pozitivista térelemzés régi egyoldalúságának veszélye. Sokan hatalmas potenciált látnak a geotaggelt adatok térképes elemzésében, miközben nem ismerik fel, hogy az euklideszi térbeli pontok geometriai elemzése egy túlzottan leegyszerűsített modellje a valóságnak (Crampton et al. 2013), és nem számol azokkal a hatalmi, individuális és kollektív tényezőkkel, melyek meghatározzák a városi társadalom hétköznapi térbeni mozgását, és tértermelését.

Ha a város egészének mélyebb megértése ugyan még várat magára, mégis már most látható néhány ígéretes potenciál egyes városi jelenségek jobb megértésére a Big Data kutatások révén. Ezeknek közös jellemzőjük, hogy egy adott városi részproblémát tudnak nagyobb területi felbontásban bemutatni. Az egyik ilyen irány lehet a tömeges kvalitatív kutatások beindulása a közösségi médiában megjelenő (sokszor geotaggelt) véleménynyilvánítások elemzése. Ez elsősorban arra adhat választ, hogy a városi társadalom tértermelése, és térértelmezése hogyan változik, illetve milyen tényezők és milyen gyorsan befolyásolhatják. A másik jelentős eredményeket mutató irány a városi közlekedés alacsony felbontású (utca szintű) modellezése, mellyel lehetőség nyílna mind a városlakók, mind a városfejlesztők oldaláról egy valóban „okos” fejlődésre a mobilitási kérdésekben. Itt azonban a talán legizgalmasabb kérdés, a városi közlekedők lakóhely munkahely (és „harmadik hely”) struktúrájának magas felbontású feltérképezése még várat magára. Ennek oka, pedig az, hogy nincs olyan könnyen hozzáférhető adatforrás, ami egyénenként, de tömegesen vizsgálja a városlakók napi mozgását. Ebben hozhatna változást, ha az akadémiai szféra beszállna olyan applikációk fejlesztésébe, melyek egyszerre segítenék a városi népességet a napi rutinjuk során, miközben

cserébe a felhasználók tömeges, anonim adatokat szolgáltatnának napi térpályájukról. Napjainkban ilyen becsléseket csak a Google méretű cégek tehetnek, akik kevésbé kíváncsiak ilyen típusú társadalmi kérdésekre, főleg Magyarország méretű államok városaiban.

Irodalom

- Anderson, C. (2008): The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete. *Wired Magazine*, 7.
- Adkins, L. (1995): *Gendered work: Sexuality, family and the labour market*. Open University Press, Milton Keynes
- Arribas-Bel, D. (2014): Accidental, open and everywhere: Emerging data sources for the understanding of cities. *Applied Geography*, 49., 45–53.
- Arribas-Bel, D., Kourtiti, K., Nijkamp, P., Steenbruggen, J. (2015): Cyber cities: Social media as a tool for understanding cities. *Applied Spatial Analysis*, 8., 231–247.
- Baji, P. (2018): Using Google Maps road traffic estimations to unfold spatial and temporal inequalities of urban road congestion: A pilot study from Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1., 61–74.
- Barns, S. (2016): Mine your data: Open data, digital strategies and entrepreneurial governance by code. *Urban Geography*, 4., 554–571.
- Batty, M., Axhausen, K. W., Giannotti, F., Pozdnoukhov, A., Bazzani, A., Wachowicz, M., Ouzounis, G., Portugali, Y. (2012): Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*, 214., 481–518.
- Becker, R. A., Caceres, R., Hanson, K., Loh, J. M., Urbanek, S., Varshavsky, A., Volinsky, C. (2011): A tale of one city: Using cellular network data for urban planning. *Pervasive Computing*, 4., 18–26.
- Becker, R. A., Caceres, R., Hanson, K., Isaacman, S., Loh, J. M., Martonosi, M., Rowland, J., Urbanek, S., Varshavsky, C. (2013): Human mobility characterization from cellular network data. *Communications of the ACM*, 1., 74–82.
- Berry, B., Garrison, W. (1958): Alternate explanations of urban rank-size relationships. *Annals of the Association of American Geographers*, 48., 83–91.
- Berry, B., Simmons, J., Tennant, R. (1963): Urban population density: Structure and change. *Geographical Review*, 53., 389–405.
- Bettencourt, L., West, G. (2010): A unified theory of urban living. *Nature*, 7318., 912–913.
- Bokanyi, E., Labszki, Z., Vattay, G. (2017): Prediction of employment and

- unemployment rates from Twitter daily rhythms in the US. *EPJ Data Science*, 14., 11 p.
- Castells, M. (1977): *The urban question*. Arnold, London
- Christaller, W. (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Gustav Fischer, Jena
- Crampton, J. W., Graham, M., Poorthuis, A., Shelton, T., Stephens, M., Wilson, M. W., Zook, M. A. (2013): Beyond the geotag: Situating „big data” and leveraging the potential of the geoweb. *Cartography and Geographic Information Science*, 2., 130–139.
- Davis, M. (1990): *City of quartz: Excavating the future in Los Angeles*. Vintage, New York
- Davies, W. (1984): *Factorial ecology*. Gower, Aldershot
- Derrida, J. (1979): *Limited Inc*. Northwestern University Press, Evanston
- Franke, T., Lukowicz, P., Blanke, U. (2015): Smart crowds in smart cities: Real life, city scale deployments of a smartphone based participatory crowd management platform. *Journal of Internet Services and Applications*, 6., 1–19.
- Foucault, M. (2001): *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest
- Flick, U. (1999): *Qualitative Forschung. Theorie, Methoden, Anwendung in Psychologie und Sozialwissenschaften*. Rowohlt Verlag, Berlin
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (2009): *The dictionary of human geography (5th Edition)*. Wiley-Blackwell, Oxford
- Harvey, D. (1973): *Social justice and the city*. Arnold, London
- Harvey, D. (1976): Class structure in a capitalist society and the theory of residential differentiation. In: Peel, R., Chrisholm, M., Haggett, P. (eds.): *Processes in physical and human geography*. Heinemann, London, 354–369.
- Hideg É. (2005): Paradigma a tudományelméletben és a társadalomtudományi kutatásokban. *Jövőelméletek 14*. Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutatás Tanszék, Budapest
- Jiang, S., Ferreira, J., González, M. C. (2012): Clustering daily patterns of human activities in the city. *Data Mining and Knowledge Discovery*, 3., 478–510.
- Johnston, R. (1983): *Philosophy and human geography*. Arnold, London
- Kitchin, R. (2013): Big data and human geography: Opportunities, challenges and risks. *Dialogues in Human Geography*, 3., 262–267.
- Kmetty Z. (2018): A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, 5., 683–692.
- Kmetty, Z., Koltai, J., Bokányi, E., Bozsonyi, K. (2017): Seasonality pattern of suicides in the US: A comparative analysis of a Twitter based bad-mood index and committed suicides. *Intersections. EEJSP*, 1., 56–75.
- Kuhn, T. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest

- Lengyel B., Varga A., Ságvári B., Jakobi Á., Kertész J. (2016): Az iWiW földrajza. *Területi Statisztika*, 56., 30–45.
- Leszczynski, A. (2016): Speculative futures: Cities, data, and governance beyond smart urbanism. *Environment and Planning A*, 9., 1691–1708.
- Ley, D., Samuels, M. (1978): *Humanistic geography*. Croom Helm, London
- Lösch, A. (1954): *The economics of location*. Yale University Press, New Haven
- Mayring, P. (1990): *Einführung in die Qualitative Sozialforschung*. Psychologie-Verlag-Union, München
- Miller, H. J. (2010): The data avalanche is here: Shouldn't we be digging? *Journal of Regional Science*, 1., 191–201.
- Olsson, G. (1980): *Birds in egg: Eggs in bird*. Pion, London
- Pacione, M. (2009): *Urban geography: A global perspective*. Routledge, New York
- Park, R. E., Burgess, E., McKenzie, R. D. (1925): *The city: Suggestions for the study of human nature in the urban environment*. University of Chicago Press, Chicago
- Poorthuis, A. (2015): *Social space and social media: Analyzing urban space with big data*. Theses and Dissertations – Geography 41., University of Kentucky, Lexington
- Ságvári, B. (2017): The computational turn in social sciences: Challenges of the new empiricism in the age of big data. *Intersections*, 1., 5–14.
- Shelton, T. (2017): The urban geographical imagination in the age of Big Data. *Big Data & Society*, January–June, 1–14.
- Smith, M. K., Egedy, T., Csizmady, A., Jancsik, A., Olt, G., Michalkó, G. (2018): Non-planning and tourism consumption in Budapest's inner city. *Tourism Geographies*, 3., 524–548.
- Smith, R. (1965): Method and purpose in functional town classification. *Annals of the Association of American Geographers*, 55., 539–548.
- Steenbruggen, J., Tranos, E., Nijkamp, P. (2015): Data from mobile phone operators: A tool for smarter cities? *Telecommunications Policy*, 39., 335–346.
- Van Es, K., Schäfer, M. T. (2017): Introduction: New brave world. In: Schäfer, M. T., Van Es, K. (eds.) *The datafied society: Studying culture through data*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 13–22.
- Wotherspoon, G. (1991): *City of the plains*. Hale & Iremonger, Sydney
- Z. Karvalics L. (2018): Nagy adat és digitális történelem: Egy izgalmas házasság múltja, jelene és jövője. *Magyar Tudomány*, 5., 668–682.

BERKI MÁRTON

MATERIÁLIS, IMMATERIÁLIS, PERFORMATÍV – A „KULTÚRA” ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSA A KULTURÁLIS FÖLDRAJZBAN¹

Bevezetés

Egy ősi, az indiai szubkontinensről származó tanmesében (Goldstein 2010, 492.) vak emberek egy csoportja meghallja, hogy a városukba egy elefántnak nevezett furcsa állatot hoztak. Mivel egyikük sem ismerte, kíváncsiságból úgy határoztak, hogy felkeresik. Az első az ormányát tapintotta meg, majd így szólt: „Ez a lény olyan, mint egy vastag kígyó”. Egy másik a lábát ölelte át, és azt mondta: „Az elefánt olyan, mint egy fatörzs”. Megint másik, az állat fülét tapintva úgy vélte: „Inkább olyan, mint egy legyező”. Egyikük pedig, aki az agyarát fogta meg, arra jutott, hogy „Olyan, mint egy hegyes dárda”.

A tanmesében szereplő elefánthoz hasonló – azaz totalitásában nem, csupán parciálisan megismerhető – a „kultúra” is, amely Raymond Williams brit kultúrakutató széles körben idézett megfogalmazása szerint a legkomplexebb, legkomplicáltabb szavak egyike (Williams 1976, 87.). Tanulmányom e fogalom változását mutatja be a kulturális földrajzi diszciplínában². Elsőként a Berkeley Iskola „klasszikus” (amerikai) irányzatának kultúra-konceptióját ismertetem, majd e megközelítés kritikáit és az ennek nyomán kialakuló – döntően brit dominanciájú – új (vagy reprezentációs) kulturális földrajz kultúra-értelmezéseit. Ezt követően a reprezentációs irányzattal szemben megfogalmazott kritikákat és a nem-reprezentációs (vagy több-mint-reprezentációs) kulturális földrajznak a kultúra megragadására tett kísérleteit mutatom be, végül összegzem a tanulmányban áttekintett tudománytörténeti ívet.

¹ A tanulmány az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében, az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával valósult meg.

² Lényeges kiemelni, hogy a „kulturális földrajz” kifejezés alatt a munka egészében az angolszász – előbb amerikai, majd brit dominanciájú – kulturális földrajzot (cultural geography) értem. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt egyéb (például a német, francia, magyar) kontextusok sajátosságait nem áll módomban tárgyalni.

A Berkeley Iskola kulturális földrajzának kultúra-koncepciója

Az angolszász világban a kulturális földrajz mint tudományos (al)diszciplína az 1920-as évek második felében bontakozott ki, a földrajztudományt akkoriban átható környezeti determinizmus alternatívájaként. Legfontosabb alakja Carl Sauer (1925, 1927), központja a University of California, Berkeley volt. Az irányzat a környezeti jellemzők alapján lehatárolt régió (region) helyett az emberi kultúra által (is) formált kultúrtáj (cultural landscape) vizsgálata felé fordult. A közel fél évszázadon keresztül meghatározó Berkeley Iskolához kötődő szerzők – Sauer, majd sokadgenerációs tanítványainak – kultúra-koncepciójából két lényeges elemet szükséges kiemelnünk: munkáikra egyrészt a szuperorganikus, másrészt a materiális kultúra-értelmezés volt jellemző.

Az ún. szuperorganikus megközelítést elsősorban az amerikai kulturális antropológus Alfred Kroeber-től (Franz Boas tanítványától) vették át (Kroeber 1917), amelyet később a szintén amerikai antropológus Leslie White gondolt tovább a legátfogóbb módon (White 1949, 1959, 1975). Nézetük szerint a kultúra az egyének felett álló – vagyis szupraindividuális – entitás, amely több mint az alkotó elemeinek összessége (Zelinsky 1973, 40–41.). Olyan homogén, autonóm, sui generis létezőként tekintettek rá, amely a saját logikája szerint működik, s egyben „működteti” az emberi viselkedést. Az egyének internalizálják a kultúrát, amely egyúttal mintegy pavlovi módon kondicionálja is őket: az ahhoz kapcsolódó tipikus értékeket passzívan elfogadják, így a kultúrának pusztá „ágensei”, „hordozói” (Spencer, Thomas 1969) lesznek, akiken keresztül lényegében maga a kultúra cselekszik.

Szélsőségesen materiális kultúra-értelmezésük pedig abban nyilvánult meg, hogy a kulturális sajátosságokat elsősorban azok tárgyasult formáinak elemzésén keresztül próbálták megérteni, melynek érdekében a megfigyelésen alapuló földrajzi vizsgálódásra, a terepmunkára helyezték a fő hangsúlyt. A kultúra reifikált (azaz tárgyasult, dologi létezőként felfogott) koncepciójára támaszkodva például házak, hidak, kemencék, templomtornyok, kerítések tipológiáit, (el)terjedési térképeit készítették el³. A Berkeley Iskola kulturális földrajzát ennek megfelelően tudatos távolságtartás jellemezte a kultúrával kapcsolatos elméletekkel és elméletalkotással szemben: az irányzat későbbi prominensei, Wagner és Mikesell (1962, 5.) szerint „egy kulturális földrajzos nem foglalkozik (vagy nem szabadna foglalkoznia) a kultúra belső működésének magyarázatával”.

Sauer 1957-ben, a kvantitatív forradalom kibontakozásának időszakában (attól szándékosan távolságot is tartva) nyugdíjba vonult, az általa megteremtett megközelítés és kutatómódszertan azonban ezt követően – másod-, harmad- és

3 A Sauer témavezetésével elsőként, 1930-ban doktori fokozatot szerző Fred Kniffen tanulmányai kiváló példákat szolgáltatnak ezekre a munkákra – ld. Kniffen (1936, 1951, 1960).

negyedgenerációs tanítványainak köszönhetően – is domináns maradt az amerikai kulturális földrajzban. A Sauer utáni, ám az alapító szellemiségét továbbvivő időszak legfontosabb áttekintő munkái a Wagner és Mikesell (1962) által szerkesztett tanulmánykötet, Spencer és Thomas (1969) kötete, valamint Zelinsky (1973) magnum opusa az USA kulturális földrajzáról.

A Berkeley Iskola kritikái és az új kulturális földrajz kultúra-értelmezései

Sauer 1975-ben elhunyt, s nem sokkal ezt követően, az 1970-es és '80-as évek fordulóján meg is jelentek a Berkeley Iskola kulturális földrajzának első kritikái. Ezek két főbb – az 1970-es évek első harmadában, közepén formálódó – irányból fogalmazódtak meg; egyrészt a marxista földrajz, másrészt a humanisztikus földrajz irányából. A marxista geográfia (valamint az ehhez számos szállal kapcsolódó radikális földrajz) képviselői az egyes kultúrák egységességének, organikusságának feltételezését kérdőjelezték meg, s a korábban egységesnek tekintett kultúrákon belüli törésvonalak, ellentmondások, konfliktusok feltárásának szükségességére mutattak rá (ld. például Cosgrove 1978, 1983; Blaut 1980 munkáiban). A humanisztikus földrajz képviselői pedig a kultúrával kapcsolatos egyéni interpretációk és ágencia figyelmen kívül hagyása miatt illették kritikával a korábbi irányzatot, továbbá a különböző helyek eltérő jelentéseire, valamint az érzelmek és a „hely szellemének” (genius loci) kiemelt szerepére hívták fel a figyelmet (ld. például Pocock 1981, 1982 munkáiban).

A Kroeber-től és White-től átvett szuperorganikus kultúra-értelmezést ugyancsak megkérdőjelezték az 1970-es és '80-as évek fordulóján. Duncan (1980) kritikája szerint az egyén és a kultúra szétválasztása súlyos ontológiai hiba, valamint úgy vélte, hogy a szuperorganikus értelmezés egyrészt szükségszerűen generalizáló és homogénizáló, másrészt elfedi a fennálló gazdasági és politikai viszonyokat. A kultúrát Duncan nem egy tanulmányozandó „dolognak” tartotta, továbbá szerinte saját empirikus munkájában Kroeber-nek és White-nak sem sikerült bizonyítania a kultúra szuperorganikuságát.

Végezetül, mivel a Berkeley Iskola kulturális földrajzát markáns történeti perspektíva és döntően rurális fókusz jellemezte (hiszen tudatosan olyan vizsgálati terepeket kerestek, ahol a kulturális keveredés mértéke a lehető legkisebb volt), a fenti kritikák mellett általánosabb értelemben is megfogalmazódott a kortárs és a (nagy) városi kontextusok beemelésének szükségessége a kulturális földrajz látókörébe. Tudománytörténeti visszatekintésében Mitchell (2000, 35.) találóan így ír erről az időszakról: „[m]iközben az amerikai (és brit) városok lángokban álltak a faji zavargások, az ipari szektor összeomlása és az egymást követő pénzügyi válságok nyomában,

4 A marxista földrajz első munkái Harvey (1973), Peet (1975) stb. nevéhez, míg a humanisztikus földrajz első munkái Buttimer (1974), Tuan (1976) stb. nevéhez köthetők.

addig az amerikai kulturális földrajzosok békésen elbabráltak a kerítésoszlopok és fakunyhók földrajzával”. Túlzottan materiális szemléletük miatt Gregory és Ley (1988, 116.) egyenesen „tárgy-fetiszmussal” (object fetishism) vádolta a Berkeley Iskola képviselőit.

Mindezen kritikák az 1980-as évek folyamán egy új irányzat, a korábbinál jóval elméletibb beállítottságú ún. új kulturális földrajz (new cultural geography) körvonalazódása felé mutattak, melynek képviselői kimondottan szembehelyezkedtek a „rég” kulturális földrajzosokkal⁵. Érdekes párhuzam ugyanakkor, hogy a klaszszikus irányzathoz hasonlóan az új megközelítés is külső forrásból táplálkozott: miként az 1920-as évek közepén született Berkeley Iskola főként a körülbelül egy évtizeddel korábbi (tehát többé-kevésbé kortársnak számító) amerikai kulturális antropológiából merített, úgy az 1980-tól szárnyait bontogató új kulturális földrajz is „kívülről”, jórészt az 1960-as évek közepén megszülető brit kritikai kultúrakutatásból (British cultural studies) inspirálódott. Az új kulturális földrajzosokra a legnagyobb hatást Raymond Williams kultúrmaterialista megközelítése, valamint az 1964-ben Richard Hoggart által alapított, majd az 1960-as évek végétől az 1970-es évek végéig Stuart Hall vezetésével működő birminghami Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) műhelyének munkássága gyakorolta. Az 1980-as évek időszakát Olwig (2010) ezért frappáns módon a kulturális földrajz „brit inváziójának” nevezte.

Nem csupán az inspiráció volt azonban brit, hanem a korszak jelentős munkái is szinte kizárólag brit szerzőkhöz köthetők. James Duncan-nak a szuperorganikus kultúra-értelmezést bíráló (fent idézett) munkájával egyidőben, 1980-ban megjelent tanulmányában Peter Jackson felhívást intézett egy új (kimondottan brit) kulturális földrajz kialakítására (Jackson 1980), majd 1983-as cikkében Denis Cosgrove vázolta fel az újfajta megközelítés elméleti hátterét (Cosgrove 1983). Ezt követően számos tanulmány és kötet foglalkozott a Berkeley Iskola központi fogalmával, a tájjal, azonban a korábbiaktól gyökeresen eltérő módon: a táj újraértelmezése itt elsősorban a társadalmi rend és a tájfogalom (ki)alakulásának kapcsolatát, valamint a különböző tájakban kódolt jelentéstartalmak szövegként történő „olvasását” jelentette (Cosgrove 1984; Cosgrove, Daniels eds. 1988; Duncan, Duncan 1988; Duncan 1990). Cosgrove és Jackson egy 1987-ben publikált „helyzetjelentésben” foglalta össze az új kulturális földrajz addigi fejleményeit (Cosgrove, Jackson 1987), majd az akkorra már nagyjából egy évtizednyi munkásság Peter Jackson (1989) nagyhatású programadó (tan)könyvében kulminált (– utóbbiról

5 Ennek ellenére nem sokkal később születtek olyan munkák is, amelyek a „rehabilitálták” a Berkeley Iskolát, olyan véleményt megfogalmazva, mely szerint az utókor túlzottan leegyszerűsítő módon és szelektíven ragadta meg a megközelítésüket, megbélyegezve ezáltal az örökségüket – ld. például Price és Lewis (1993) tanulmányában.

magyar nyelven ld. Palaczki 2016 tanulmányát). Jackson kötete főként a Berkeley Iskola klasszikus kulturális földrajzát illetve éles kritikával, emellett azonban részben az akkorra már ereje teljében levő marxista földrajzot is, amely szerinte olyan, a kultúrától megfosztott társadalomképpel rendelkezett, ahol a társadalmi viszonyokat kizárólag a politikai gazdaságtan strukturálja. A célja ezzel szemben egy olyan kulturális földrajz megteremtése volt, ami vegyíti a marxista földrajz gazdasági fókuszát és a brit kritikai kultúrakutatás megközelítését.

Az új irányzat kultúra-értelmezése gyökeresen eltért a Berkeley Iskoláétól. A korábbi szuperorganikus vélekedést egy olyan szociálkonstruktivista szemlélet váltotta fel, amely a kultúra termelését és jelentésadását (vagyis társadalmi konstruáltságát) állította középpontba. Ebben az értelmezésben a kultúra már nem egy csoport „természetes” tulajdonsága, hanem a hatalom, az elnyomás, a hegemonia biztosításának és fenntartásának eszköze, de egyúttal az ellenállás médiuma is (amely a legkülönbözőbb [városi] szubkultúrák körében ragadható meg). A klasszikus irányzattal szemben a politikummal átszőtt új megközelítés radikálisan újszerűen hatott: képviselői azt állították, hogy nemcsak a gazdaság politikai (ld. politikai gazdaságtan, political economy), hanem a kultúra is (ld. kultúrpolitika, cultural politics). Sőt, a marxista kulturális földrajzos Don Mitchell (1995, 2000) szerint a kultúra tulajdonképpen nem több, mint a hatalom megnyilvánulása; egy olyan eszme, amely a megosztás révén integrál (hiszen distinkciókat alkot meg, és ezáltal differenciálja a világot). Megosztó megfogalmazása szerint „nem létezik olyan dolog, hogy kultúra”, mindössze annak erőteljes ideológiája, ami pusztán arra szolgál, hogy egyes hegemon pozícióban levő csoportok függésben tartsanak más csoportokat – ennek megfelelően szerinte a kulturális földrajznak a kultúrára mint ideológiára kellene tekintenie.

Ezen átpolitizált kultúra-koncepció mellett rendkívül nagyszámú olyan új kulturális földrajzi munka is született, amelyek a birminghami CCCS helyett/ mellett elsősorban a bölcsészettudományokból és a radikális művészeti irányzatokból inspirálódtak. Ezekben a tanulmányokban és kötetekben a Berkeley Iskola szélsőségesen materiális megközelítését – egy tágabb posztmodern intellektuális közegbe illeszkedve – markáns immateriális fókusz váltotta fel, szerzőik ugyanis a kultúra tárgyi megjelenési formái helyett az egyes kultúrák (és szubkultúrák) reprezentációinak megfoghatatlan világa felé fordultak. Munkáik jelekről, jelentésekről, (tágon értelmezett) „szövegekről”, szimbólumokról, metaforákról, kódokról, narratíváktól, diskurzusokról, ikonográfiáról szóltak. E fókuszváltásnak köszönhetően az új kulturális földrajzot egyúttal a reprezentációs kultúrföldrajz (representational cultural geography) névvel is illették (Anderson 2010).

Az új kulturális földrajz kritikái és a kultúra megragadása a nem-reprezentációs kulturális földrajzban

Természetesen az új kulturális földrajz megközelítése sem maradt kritikák nélkül, amelyek elsősorban annak posztmodern – a reprezentációkat középpontba állító – vonulatát értékelték. A bírálók szerint a kulturális fordulat hatásaként „a szavak váltak a világgá”, ami „az elmélet(ieskedés) kontrollálhatatlan elburjánzásához” vezetett. A munkák jelentős részére jellemző „posztstrukturalista zsargonnak” köszönhetően kirekesztő nyelvezetűvé vált, a feyerabendí „bármí belefér” („anything goes”) attitűd eredményeként pedig mellőzte a módszertani szígot. Az ís megfogalmazódott, hogy a szerzők túlzott relativizmusa nem tette lehetővé a holisztikus elméletalkotást, s ezáltal a világ egyedi esettanulmányok sokaságaként jelent meg. Végezetűl, egyes vélekedések szerint a reprezentációk, szimbólumok, jelentések erdejében az új kulturális földrajzból kiveszett a politikum, vagyis eltávolodott a társadalmi felelősségtől és az aktivizmustól. Mindezek együttes következményeként egyre többen érezték szűknek a reprezentációs megközelítést, így az irányzat 1980-as és különösen 1990-es évekbeli erőteljes felfutását követően ísmét útkeresés vette kezdetét.

Ennek eredményeként részben már az 1990-es évek második felétől, de leginkább a 2000-es évektől a kulturális földrajz fő fókuszává – a reprezentáció helyett/mellett – egyrészt a performativitás legkülönbözőbb formái (tettek, cselekedetek, tevékenységek, mindennapi gyakorlatok) váltak, másrészt az érzelmek, affektus. Lényeges kiemelni, hogy mindez nem jelentett olyan éles váltást, mint az új kulturális földrajzosok szembefordulása a Berkeley Iskola örökségével, vagyis fókuszváltás helyett sokkal inkább egyfajta fókuszbővülésként fogható fel. Ezt a tematikai kiszélesedést elsősorban a Nigel Thrift munkásságához kötődő ún. nem-reprezentációs elmélet (non-representational theory) ambíciózus projektje foglalta keretbe (Thrift 1996, 1999, 2000, 2004, 2007).

Ennek legfontosabb alapállítása az, hogy a földrajzi kutatásokban túl kell(ene) tekinteni a reprezentáción, és a testi megtapasztalásra kell(ene) helyezni a hangsúlyt. A nem-reprezentációs elmélet fő fókusza „annak földrajza, hogy mí történik” (Thrift 2007, 2.) – kiemelt célja a reprezentáció „halott földrajzainak” élettel való megtöltése (Thrift, Dewsbury 2000), valamint a jelen pillanat, az illékony „itt-és-most” megragadása. Ennek érdekében nemcsak a tudatos tettekre, a rutinszerűen ismétlődő tevékenységekre és a szándékosan kifejezett érzelmekre figyel (hiszen az életnek ezek csupán egy szeletét jelentik), hanem a nem feltétlenül akaratlagos cselekedetekre és a spontán módon előtörő – s így sok esetben kontrollálhatatlan – érzelmi hatásokra ís igyekszik figyelmet fordítani. Ezek az akár jelentéktelennek ís tűnő spontán testi

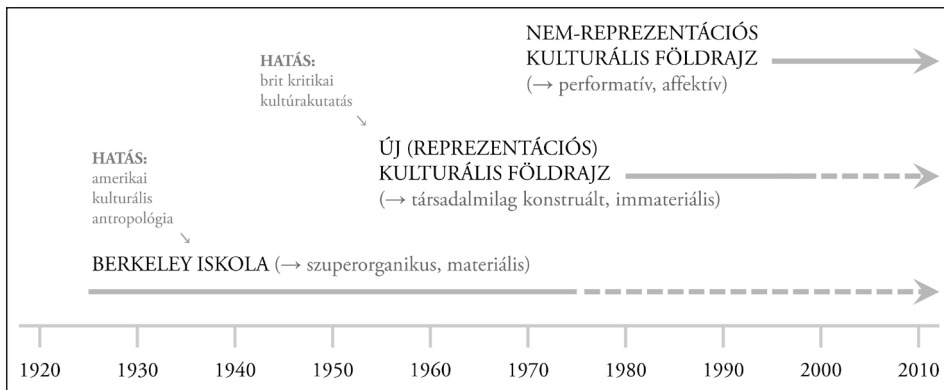
6 Az itt ísmertetett kritikákat (az idézőjelben szereplő megfogalmazásokkal egyűt) ld. Gibson, Waitt (2009, 416.) összefoglalásában.

és érzéki események függetlenek a szándékos reprezentációtól, azonban az identitásunkat és a pillanatnyi térbeli viselkedésünket mégis nagyban meghatározzák. Az élet komplexitásának megragadása érdekében a nem-reprezentációs elmélet számos forrásból (elsősorban a posztstrukturalista, fenomenológiai, pragmatista és feminista hagyományokból) merít, azonban a neve ellenére a szó szoros értelmében mégsem tekinthető „elméletnek”, sokkal inkább a gyakorlatokat előtérbe helyező sajátos gondolkodási stílusnak (Thrift 2000) vagy egyébként rendkívül szerteágazó munkák egyfajta ernyőfogalmának (Lorimer 2005, 83.).

Az ennek nyomán átformálódó kulturális földrajzot a nem-reprezentációs kultúrföldrajz (non-representational cultural geography) névvel illették, de talán ennél is találóbbak a „több-mint-reprezentációs” vagy a „reprezentáción túli” kulturális földrajz (Lorimer 2005) elnevezések – utalva arra, hogy a kultúra reprezentációinak vizsgálata természetesen továbbra is kiemelten fontos feladat, azonban a kutatások nem korlátozódhatnak pusztán ezekre. A több-mint-reprezentációs irányzat kultúra-értelmezése az előzőeknek megfelelően főként a performativitást, a testi megtapasztalást, az érzelmeket és az affektust állítja a középpontba. A korábban domináns megközelítésekkel szemben nem arra fókuszál, hogy mik egy adott kultúra tárgyi megjelenési formái (ld. Berkeley Iskola), sem arra, hogy mik és milyenek a reprezentációi (ld. új kulturális földrajz), hanem főként arra, hogy hogyan, milyen módon hozzuk létre (és formáljuk) a kultúrát. Thrift programadó írásai nyomán a 2000-es évektől kezdődően tevékenységek rendkívül széles körét vizsgálták kimondottan a nem-reprezentációs elmélet gondolatiságára támaszkodva, a teljesség igénye nélkül például a táncot (McCormack 2008), a zenélést (Morton 2005), a zenehallgatást (Anderson 2002), a rave-elést (Saldanha 2005), a sétálást (Wylie 2005) vagy a gyermekek játékát (Harker 2005). Módszertani értelemben ezek a munkák eltávolodtak a vizsgálati alanyok nyelvi kifejezési formáinak interpretatív elemzésétől (például a mélyinterjúk, fókuszcsoporthoz tartozó módszerétől), és a korábbiaknál mélyebb, alaposabb etnográfiai kutatások révén igyekeztek megérteni a kultúra – immár több-mint-reprezentációs – térbeliségét.

Összefoglalás

A tanulmányban felvázolt – ám a terjedelmi korlátok miatt szükségszerűen elnagyolt és szelektív – tudománytörténeti ív egyrészt az angolszász kulturális földrajz elmúlt közel egy évszázada során kialakult három főbb irányzatot (és részben azok kritikáit), másrészt ezek kultúra-értelmezéseinek legfontosabb jellemvonásait tekintette át. Összegzőképpen, munkám fő sarokpontjait az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra Az angolszász kulturális földrajz főbb irányzatai és ezek kultúra-értelmezései
Forrás: a tanulmányban áttekintett szakirodalom alapján saját szerkesztés

Irodalom

- Anderson, B. (2002): A principle of hope: Recorded music, listening practices and the immanence of utopia. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 3–4., 211–227.
- Anderson, J. (2010): *Understanding cultural geography: Places and traces*. Routledge, London
- Blaut, J. (1980): A radical critique of cultural geography. *Antipode*, 2., 25–29.
- Buttimer, A. (1974): Values in geography (Commission on College Geography Resource Paper 24). Association of American Geographers, Washington DC
- Cosgrove, D. (1978): Place, landscape, and the dialectics of cultural geography. *Canadian Geographer*, 1., 66–72.
- Cosgrove, D. (1983): Towards a radical cultural geography: Problems of theory. *Antipode*, 1., 1–11.
- Cosgrove, D. (1984): *Social formation and symbolic landscape*. University of Wisconsin Press, Madison
- Cosgrove, D., Daniels, S. (eds.) (1988): *The iconography of landscape: Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge University Press, Cambridge
- Cosgrove, D., Jackson, P. (1987): New directions in cultural geography. *Area*, 2., 95–101.
- Duncan, J. (1980): The superorganic in American cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 181–198.
- Duncan, J. (1990): *The city as text: The politics of landscape interpretation in the Kandy Kingdom*. Cambridge University Press, Cambridge
- Duncan, J., Duncan, N. (1988): (Re)reading the landscape. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2., 117–126.

- Gibson, C., Waite, G. (2009): Cultural geography. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): International encyclopedia of human geography. Elsevier, Oxford, 411–424.
- Goldstein, B. (2010): Encyclopedia of perception (Volume 1). SAGE, London
- Gregory, D., Ley, D. (1988): Culture's geographies. Environment and Planning D: Society and Space, 2., 115–116.
- Harker, C. (2005): Playing and affective time-spaces. Children's Geographies, 1., 47–62.
- Harvey, D. (1973): Social justice and the city. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Jackson, P. (1980): A Plea for Cultural Geography. Area (12.) 2. 110–113.
- Jackson, P. (1989): Maps of meaning: An introduction to cultural geography. Unwin Hyman, London
- Kniffen, F. (1936): Louisiana house types. Annals of the Association of American Geographers, 4., 179–193.
- Kniffen, F. (1951): The American covered bridge. Geographical Review, 1., 114–123.
- Kniffen, F. (1960): The outdoor oven in Louisiana. Louisiana History, 1., 25–35.
- Kroeber, A. (1917): The superorganic. American Anthropologist, 2., 163–213.
- Lorimer, H. (2005): Cultural geography: The business of being 'more-than-representational'. Progress in Human Geography, 1., 83–94.
- McCormack, D. (2008): Geographies for moving bodies: Thinking, dancing, spaces. Geography Compass, 6., 1822–1836.
- Mitchell, D. (1995): There's no such thing as culture: Towards a reconceptualization of the idea of culture in geography. Transactions of the Institute of British Geographers, 1., 102–116.
- Mitchell, D. (2000): Cultural geography: A critical introduction. Blackwell, Oxford
- Morton, F. (2005): Performing ethnography: Irish traditional music sessions and new methodological spaces. Social & Cultural Geography, 5., 661–676.
- Olwig, K. (2010): The 'British invasion': The 'new' cultural geography and beyond. cultural geographies, 2., 175–179.
- Palaczki B. (2016): A Maps of meaning hatása a kulturális földrajzra. Tér és Társadalom, 1., 3–17.
- Peet, R. (1975): Inequality and poverty: A Marxist-geographic theory. Annals of the Association of American Geographers, 4., 564–571.
- Pocock, D. (ed.) (1981): Humanistic geography and literature: Essays on the experience of place. Croom Helm, London
- Pocock, D. (1982): Valued landscape in memory: The view from Prebends' Bridge. Transactions of the Institute of British Geographers, 3., 354–364.

- Price, M., Lewis, M. (1993): The reinvention of cultural geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 1–17.
- Saldanha, A. (2005): Trance and visibility at dawn: Racial dynamics in Goa's rave scene. *Social & Cultural Geography*, 5., 707–721.
- Sauer, C. (1925): The morphology of landscape. *University of California Publications in Geography*, 2., 19–54.
- Sauer, C. (1927): Recent developments in cultural geography. In: Hayes, E. (ed.): *Recent developments in the social sciences*. J. B. Lippincott, Philadelphia, 154–212.
- Spencer, J., Thomas, W. (1969): *Cultural geography: An evolutionary introduction to our humanized Earth*. Wiley, New York
- Thrift, N. (1996): *Spatial formations*. SAGE, London
- Thrift, N. (1999): Steps to an ecology of place. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Polity Press, Cambridge, 295–322.
- Thrift, N. (2000): Afterwords. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2., 213–255.
- Thrift, N. (2004): Summoning life. In: Cloke, P., Crang, P., Goodwin, M. (eds.): *Envisioning human geographies*. Arnold, London, 81–103.
- Thrift, N. (2007): *Non-representational theory: Space, politics, affect*. Routledge, New York
- Thrift, N., Dewsbury, J-D. (2000): Dead geographies: And how to make them live. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 411–432.
- Tuan, Y-F. (1976): Humanistic geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 266–276.
- Wagner, P., Mikesell, M. (eds.) (1962): *Readings in cultural geography*. University of Chicago Press, Chicago
- White, L. (1949): *The science of culture: A study of man and civilization*. Farrar, Straus and Giroux, New York
- White, L. (1959): The concept of culture. *American Anthropologist*, 2., 227–251.
- White, L. (1975): *The concept of cultural system*. Columbia University Press, New York
- Williams, R. (1976): *Keywords: A vocabulary of culture and society*. Fontana, London
- Wylie, J. (2005): A single day's walking: Narrating self and landscape on the South West Coast Path. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2., 234–247.
- Zelinsky, W. (1973): *The cultural geography of the United States*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ

CZIBULA KATALIN

„ISTEN VELED, ÉDES ÉLETÜNK!” – A KISAJÁ- TÍTÁS ÉS A BÚCSÚ GESZTUSA A 20. SZÁZADI KÖNNYŰZENE BUDAPEST-ÁBRÁZOLÁSAIBAN

(Egy egyetemi kurzus emlékére)

A hatalmi annektálás, az elfoglalás, kisajátítás gesztusa nemcsak materiális, hanem szimbolikus szinten is a győzők sajátossága. A hatalom megszerzői és birtoklói nemcsak a terület bekebelezésére, hanem a rajta élő közösség meghódítására is törekszenek, nemcsak az anyagi javak tűnnek fontos zsákmánynak, hanem azok a kulturális gesztusok is, amelyek az uralmat, a birtoklást hivatottak reprezentálni: nemcsak a városlakók adója, hanem a város kulcsának átadása is a kapitulációt és a hódítást legitimáló gesztus a civilizáció történetében. A modern korokban ez a reprezentatív kulcsátadási gesztus kimarad/átalakul a hatalmi reprezentációban, viszont nem marad el, hanem kifinomult módok sokféleségén keresztül manifesztálódik ez a birtokbavétel, lehetőleg a mindennapokban és a széles tömegek számára is érthető, értelmezhető módon.

A Pest-Buda- és Budapest-kutatások igen sokféle szimbólumként képesek definiálni a nagyvárossá érő magyar fővárost, és ezekben a kutatásokban fontos szerepet kapnak a város művészetben történő megjelenési formái, közvetlen vagy közvetlen ábrázolásai. Az irodalmi klasszikus modernség egyik fontos tematikai sajátossága ezeknek a nagyváros-ábrázolásoknak a változatos megjelenési formája, amelyet a kései Arany és Vajda János műveitől datál az irodalomtörténet, és a nyugatosok nemzedékének költészetében találja fel viszonylag nagy számban magas esztétikai értékű csúcspontjait: nemcsak az első nemzedék, Ady, Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Karinthy műveiben, hanem az adott időszak másod- harmadvonalbeli alkotóinál is. Sőt, a Budapest-ábrázolás egyre gyakoribb témája a populáris kultúra akkori legnépszerűbb műfajainak, az operettnek és egyéb könnyűzenei darabjainak, sanzonnak, kuplénak.

Napjainkban mintha felfokozott kíváncsisággal fordulnának a budapesti városi kultúra (ön)reflexív alkotásai felé, és vennék számba a Budapestet megörökítő népszerű, a hétköznapi ember világ- és önszemléletét befolyásoló alkotásokat¹. Ezekből

1 Vö. elsősorban: Dalos László, „A macskaköves úton...” Traktátus némely pest-budai dalokról.

a körképszerű vizsgálatokból az derül ki, hogy a századfordulós és két háború közti, majd a mai Budapest számos területe/kerülete, arca jelenik meg Bajza utca sarki palotától, a hétre a Nemzetinél található találkahelytől kezdve a János-hegyen át a Váci út és Lehel út között elterülő Angyalföldig vagy a Rakpartig. A sokféle lajstrom közelebbi, illetve speciális szempontokat érvényesítő vizsgálata azonban abból az egyetemi kurzusból is kimaradt, amely a városkép alakulásának geográfiai-szociológiai és művészeti-művelődéstörténeti interdiszciplináris vizsgálatát tűzte ki célul az ünnepektől címzett és e sorok írójának együttműködésében.

Természetesen az alábbiakban nem lehet ezt az akár új kurzust is életre hívó szempontot a teljesség igényével végigvezetni a magyar könnyűzene szövegvilágán, de néhány népszerű és ismert dalszöveg közelebbi vizsgálatával olyan példákat szeretnék felmutatni, amelyek a szocializmus időszakában mutatják meg azt, hogy az új ideológia hogyan teszi szimbolikus birtokává az ország egészét jelképező fővárost, illetve a másik oldalról hogyan válik a várostól vett búcsú gesztusa a hazaszeretet és a honvágy globális hordozójává.

Az 50-es, 60-as évek Budapestje a kései operettek és a társadalmi vígjáték sajátosságait mutató filmekben mint ideális élettér jelenik meg az új ideális ember számára. A szocialista nagyváros nyüzsgő világa az új szocialista embertípus éltető közege mind a munka, mind a szórakozás tereként jelenik meg, ez a két tevékenység ugyan karakteresen elválik egymástól a cselekvés szintjén, de Budapest munkahelyet, otthon, szórakozást egyaránt tud nyújtani. Épp ezért megszaporodnak azok a szövegek, amelyek a város egészét látják/láttatják/fogják át, és nem a kerületekben, területekben gondolkodó lokálpatriotizmust, hanem a városi civilizáció iparosított egységét hangsúlyozzák. Persze, mivel populáris kultúráról van szó, javarészt a sztereotípiák átalakításában, újírásában érhetjük tetten a városi lét lelkes dicséretének alakulását. Éppen az teszi érdekessé ezeket a dalszövegeket, hogy a korábbi sémákat hogyan alakítják át, és teszik alkalmassá egy új tartalom, a szocialista vívmányokat propagáló kifejezésére.

1947-re datálódik az első feltűnése annak az operett-betétaldalnak, amely a csodálat hangján szól a városról, de maga sem tudja eldönteni, hogy ez a csodálat a természeti jelenségeknek szól-e vagy a városi építészet nagyszerű teljesítményeinek. Így kerül egymás mellé a hidak látványa és a rügyfakadás, a hold és a bolt (ami rímnek feledhetetlenül rossz). Közvetlenül a háború után a Dunát átölelő hidak felemlegetése és az árubőség mint nagyvárosi jelenség is elég ironikusan hat ebben a szövegben:

Holmi, 2015. szeptember, továbbá ld. még: <http://epa.oszk.hu/01000/01050/00021/14.html>; https://kulturpart.hu/2018/04/23/nekem_csak_budapest_kell_275; https://charivari.blog.hu/2015/07/08/te_csodas_x_magyar_dal_budapestrol

*Budapest, Budapest, te csodás!
Te vagy néküink a szívdobogás.
Alig van a világon ilyen szép május
és ilyen rügyfakadás.
A szívünk olyan büszke terád,
a Dunát mennyi híd öleli át.
Fenn az égen a hold, és a sok teli bolt
csupa fény, ragyogás.
Budapest, Budapest, te csodás!*

(Fényes Szabolcs-Pártos Jenő – Szécsény Mihály: *Budapest, Budapest, te csodás!*,
a *Rigó Jancsi* című operettből, 1947)

Nem tud elszakadni a természet szépségeinek konvencióitól az Állami Áruház emblematikus dala sem, ráadásul ezt a fel nem oldott disszonanciát a film maga képileg is alátámasztja: miközben a konfliktus a szocialista kereskedelem terepén, egy áruház közegében zajlik, a betétdal eléneklésének erejéig kiragadják az alkotók a szerelmespárt a termelés közegéből, és a Gellért-hegyen andalogva éneklik ezt a duettet. Azon kívül, hogy megvallják egymásnak, hogy „Nézd értünk szép ez a város...”, a szövegben semmi sem utal a város jelenlétére: a szerelmes szemében az ég mosolyog, könnyű szellő simogatja őket séta közben, a felhő a hegyen kószál, a Duna vizén csillog a napfény. Ezek a stilisztikai sztereotípiák a háborítatlan természetben megélhető szerelmi érzés közhelyei már minimum 200 éve. Bár a nagyváros hangulatainak ábrázolását is már vagy 100 éve gyakorolja a szépirodalom, ennek semmi nyomát nem látjuk ebben a dalocskában. Ez azonban nem zavarta az alkotókat, mint ahogy az egész film sematikus világa is a szocializmus ideológiai győzelmét hirdeti, miközben a munkásosztályt az intimszféra és a közéleti tevékenység harmonikus összekapcsolására biztatja – 1952-ben!

*Édes szerelem virágzik a szívemen,
mosolyog az ég a te két szemedben.
Járjuk az utat, könnyű szellő simogat,
jó itt a közeledben.*

*Egy boldog nyár Budapesten,
száz boldog óra veled,
sok új nagyszerű érzés
kapcsolja hozzád életemet.*

*Nézd, értünk szép ez a város,
és néküink csillog a fény.
Igaz boldogság, ami vár itt rád.*

*Szeresd hát úgy, ahogyan én!
Kószál a hegyen egy-egy felhő szelíden,
a szívemben érzem a nyár melegét.
Látod a Dunát, s rajta a nap sugarát,
városunk igazán szép.*

*Egy boldog nyár Budapesten,
száz boldog óra veled,
sok új nagyszerű érzés
kapcsolja hozzád életemet.*

*Nézd, értünk szép ez a város,
és nekünk csillog a fény.
Igaz boldogság, ami vár itt rád.
Szeresd hát úgy, ahogyan én!*

(Kerekes János– Szenes Iván: *Egy boldog nyár Budapesten*, az Állami Áruház című film betétdala, 1952)

A következő könnyűzenei példában kísérlet történik a nagyvárosi fények szépségének és a nagyvárosi lét magas minőségének a megéneklésére, de ezek a fények is gyakran találkoznak a természetábrázolásban megedződött sztereotípiákkal, hiszen egyszerre van jelen az esti Budapesten fényt szóró *villany* (!) sugara és a zöld, lombos Margit-sziget, mintegy állóképbe foglalva az éjszakai és a nappali Budapestet. A város attribútuma a Gellért-hegy, a Duna, azaz természeti képződmények, amelyek olyan szépek, mint „májusban a nyíló, tarka rét”, azaz a város idillje geográfiai sajátosságaiban és természeti adottságaiban ragadható meg a dal fiktív világában. A városi tér, a modernitás képződménye, az Új-híd csattanóként zárja le Budapest bemutatását és utal vissza a dal kiindulópontjára, a séta kezdetére, mintha keretbe foglalná a város elsősorban természeti szépségekből összerakható képét.

*Gyönyörű így este Budapest,
mikor minden csendesedni kezd,
mikor a sok villany szórja sugarát,
az ember szebbet álmában sem lát.*

*Kezdjük hát a sétát, kedvesem,
a zöld, lombos Margit-szigeten!
Néhány csók után már Budán ballagunk,
s a Gellért-hegyről mindent láthatunk.*

*Felettünk a csillagok honát,
alattunk a kéklő, vén Dunát.*

*Láthatjuk az ország lüktető szívét,
olyan ez, mint májusban a nyíló, tarka rét.*

*Hát jöjjön el, ha leszáll majd az est,
mikor minden csöndesedni kezd,
mikor a sok villany szórja sugarát,
az Új-hídnál megvárom én magát.*

*Gyönyörű így este Budapest,
csodaszép így este Budapest,
mikor a sok villany tündökölni kezd,
de gyönyörű így este Budapest!*

(Breitner János-Farkas Imre: *Gyönyörű így este Budapest*, 1959)

A 60-as évek filmvilágának változását nem nehéz összekapcsolni a kádári konszolidációval: megjelenik az a társadalmi filmvígjáték, amely nem az osztályharcos ideológia direkt didaktikus szócsove, hanem a szocialista hétköznapi komikus megjelenítője, sőt, olykor burkolt vagy nyíltabb ironiával is viszonyul ezekhez a szocialista értékekhez. Szinte minden év hoz valamilyen közönségbarát bemutatót: 1967-ben a *Tanulmány a nőkről*, 1968-ban az *Alfa Rómeó és Júlia* inkább a szórakoztató humor jellegzetes korabeli példái; a *Butaságom története* (1965) vagy a *Történelmi magánügyek* (1969) pedig nem kevés malíciával tekint a közelmúlt történelmére. Ezeknek a vígjátékoknak korai, kiforratlan előzménye a *Napfény a jégen* című jégrevü-film, amely nem dramaturgiájával vagy képi világával hódít ugyan, de betétdalában végre az igazi nagyvárosi élet ábrázolása jelenik meg. Mintha a direkt ideologikusságtól mentes alkotói attitűddel eredményesebben lehetne annektálni a leigázandó teret, mint a csörtető lózunghadjárat eszközeivel. A dal kontextusából kiragadva fut be a sikeres pályát, de ehhez valószínűleg mégiscsak van annak is köze, hogy a filmben bravúros produkciót nyújt Kiss Manyi, Mezei Mária és Psota Irén hármasa, akik egy fiktív lift szűk terében táncolnak, énekelnek, steppelnek, riszálnak, mulatnak hallatlan temperamentummal. A film történetében ők a vidéki nagynénik, akiket meghódít a nagyváros, és megrészegült rajongással sorolják halomszám Budapest urbánus értékeit – olyanokat is, amiket a városi életet élők nem éppen erényként élnek meg: korai kelés, rohanás, tömegközlekedés, zaj.

*Nékem csak Budapest kell,
Hol az ember kora reggel szívesen kel,
És a szíve máris hevesen ver.
Mindig csak Budapest kell,
Ez a szép hely virít éjjel mesefénnyel,
Mert versenyben áll a magas éggel.*

*Bárhogy mondják, nagy itt a rohanás,
Busz zaja zakatol, zeng.
Nem kell már a fülembé soha más;
Hogy lehet valahol csend?*

*Hát nékem csak Budapest kell,
Hol az ember kora reggel szívesen kel,
Mert imádom forró szerelemmel!*

*Pesten élj, s az unalmat nem ismered!
Fő a kedély, tétlen élni, henyélni nem is lehet.
Pezseg a vér! Színház, jégrevü ami csak kell,
Egy nap tíz helyre rohanunk el,
Este aztán egy kicsit táncolunk még, sose elég!*

*Nékem csak Budapest kell,
Hol az ember kora reggel szívesen kel,
És a szíve máris hevesen ver.
Mindig csak Budapest kell,
Ez a szép hely virít éjjel mesefénnyel,
Mert versenyben áll a magas éggel.*

*Bárhogy mondják, nagy itt a rohanás,
Busz zaja zakatol, zeng.
Nem kell már a fülembé soha más;
Hogy lehet valahol csend?*

*Hát nékem csak Budapest kell,
Hol az ember kora reggel szívesen kel,
Mert imádom forró szerelemmel!*

(Fényes Szabolcs-Romhányi József: *Nékem csak Budapest kell*, a *Napfény a jégen* című filmből, 1961)

Miközben Budapest szocialista nagyvárossá válik a szórakoztató kultúra egyik szegmensében, másik megjelenésében a régi értékek, illetve az ettől történő elválás, a búcsú szimbólumaként artikulálódik, és rész az egészként az otthon, a haza, Magyarország jelölőjévé válik. Ugyancsak a 60-as években jut el a háborút túlél nemzedék kollektív tudata arra a „nyugvópontra”, hogy a könnyű műfaj alkotásaiban is megjelenjék a háború tragédiája. Amikor az első magyar musical színpadra került, a magas kultúra képviselői álltak össze igényes művet teremteni a könnyű műfaj adoptálásával. Ez a magyar musical sokkal inkább követte a brechti színház esztétikáját, mint Hollywood törvényeit (habár ott is épp ebben az évben került filmvászonra a műfaj nagy klasszikusa, a *West Side Story*). Tematikáját tekintve pedig

a világháborúhoz fordult, és egy szerelmi történeten keresztül nem történelmi tablóban, hanem az egyéni tragédiákban mutatta be elsősorban Radnóti és fiatal értelmiségi társainak sorsán keresztül a háború rombolását. A darabban a háború által elpusztított, múlttá váló Budapesttől az „úri középosztálynak” nevezett réteg képviselője, a bíró felesége búcsúzik, és így a dalban vesztésként mutatkozik meg az a réteg is, amelyet a szocializmus egyébként határozott felelősként tételez a II. világháború kirobbanásában, illetve Magyarország részvételében. A szöveg írója pedig az a Vas István, aki maga is üldözöttként vészelt át a háborút, és mutatott egy Radnóti sorsparafrazist, amelynek tragédiája nem a halálban, hanem a túlélésben karakterizálódott. (Mint ő maga egy Horatius parafrázisban írta, ahol a Thalliarhus-i Soracte hegyét a Rózsadomb és a Nagykörút behelyettesítése teszi élő tapasztalattá: „tölts hát, úgyse magad/Iszol: kortyolnak egyet-egyet,/ Nézd, konyakos poharadból az árnyak”).

Budapest ebben a szövegben minden elpusztult érték hordozójává, nemcsak egy letűnt világnak, hanem magának az életnek a szinonimájává válik.

*Isten veled, Budapest, te édes,
Isten veled, fényes éjszaka!
Itt ezentúl minden csak sötét lesz.
Mit keresek én itt? Oh la la!
Tündöklés a boldog keveseknek,
mely a ránk csukódó éjbe tűnt.
Hol vannak a dámák és a krekkek?
Isten veled, édes életünk!*

*Ó, ha visszanézek, hihetetlen,
hogy valóság volt ez valaha.
A jogászbált egyszer még mi ketten,
ő meg én nyitottuk. Oh la la!
S később, mikor belénk bújt az ördög,
s tudtuk, hogy tilosba tévedünk.
Isten veletek, ti régi flörtök,
Isten veled, édes életünk!*

*Pannónia-szálló és Vadászkürt,
ó, a disztíngvált különterem!
Pertis hegedűje, jaj, hová tűnt?
És a Grill, a kis Parisien?
Jánoshegyi, reggeli utána,
és a sikk, amellyel vétkezünk.
Isten veled, szívünk minden álma,
Isten veled, édes életünk!*

Ó, Király-díj, póló, zsúr meg estély,
pezsgőzés meg Zserbo-bo-bo-bo.
Néha nyáron egy vidéki kastély,
ezt szerettük ez nekünk való.
Egész ország, de csupán az úri,
ez kellett, csak ez jutott nekünk.
Mégis fáj, hogy pusztul, fáj búcsúzni.
Isten veled, édes életünk!

(Ránki György – Vas István: *Isten veled, Budapest, te édes, az Egy szerelem három éjszakája* című musical részlete, 1961)

A búcsú életszerű, valóságos gesztusát az 56-os forradalom utáni időszak emeli ismét ki a realitásból a fiktív világ, a minden napi poézis elemévé, és formálja Budapest reális képét a nosztalgia újfajta jelölőjévé. A könnyűzenei darabok új funkciót kapnak, hiszen alkalmanként rejtett üzenet kódjaivá válnak, és általuk egymástól messze sodródott ismerősök, rokonok, családtagok adnak életjelt egymásnak. Mivel „a giccsre fogékony magyar kisember politikai szentimentalizmusa mindig örömmel fordul a kuplék világához, ha titkos többletjelentésre van szüksége”², az emigránsnosztalgia számos zenei darabot emelt szimbolikus jelentőségűvé. Az általunk vizsgált szöveg azért látszik illeszkedni választott témánkhoz, mert Budapest, azaz Budapest hiánya tematizálja az otthon és a szeretett emberek elvesztését.

A dallam eredete maga is egy háborús krízis utáni helyzetre vezethető vissza: 1945-ben keletkezett az *In cerca di te* című olasz sláger, és éppen 1956 tavaszán hangzott fel először magyar fordításban az Újvidéki majd a Magyar Rádió műsorán egy behízelgő hangú énekesnő, Gubik Mira előadásában, 1956–57 fordulójától pedig a Szabad Európa Rádió magyar adásának állandó zenészműsorává vált, hogy ezzel párhuzamosan szoruljon ki a magyar adóról. (Valahogy úgy, ahogyan a kezdetben a német hadsereg katonáinak honvágydalaként funkcionáló, *Lili Marleen* került át a Londoni Rádió műsorába, és ezzel párhuzamosan vált tiltottá a német rádióadókon. Funkciójában ugyanis a békés világhoz, az otthonhoz való kapcsolódást jelentette a front által elszakított emberek számára: az éjfélkor felhangzó dal egy közös egymásra gondolás által néhány percre a fikció világában összekapcsolta a távollevőket.) A magyar dalban feltűnő Budapest összetartó erejében az a különleges, hogy nem is jelenik meg közvetlenül a szövegben, csak egy József Attila-utalás mutat egyértelműen a városra: „Bolyongok a város peremén”. A dal szövege primér jelentésében az elveszett, elszakított szerelmes utáni vágyakozás motívumára épül, de mint a művészetben gyakorta, a szeretett lény hiánya sokkal globálisabb hiányok helyett áll: az otthon, a múlt értékei, az elhagyott haza hiányának jelölője.

2 Vö. Falcsik Mari, *Rock 'n' más '56 – Gubik Mira vs Dean Martin*
<https://www.prae.hu/article/5240-rock-039-n-039-mas-039-56-gubik-mira-vs-dean-martin/>

*Bolyongok a város peremén,
ahol veled egykor jártam én,
és oly szomorúan kérdem,
mért szeretlek, mért kereslek hiába én?*

*Minden arcról mosolygysz felém,
minden sarkon csak te jössz eléem,
mégis bánatosan kérdem, hogy
látlak-e még, várlak-e még egyszer én?*

*Hiába vágyom felejteni rég,
visszatér újra a régi szép emlék.
Szívem még mindig téged hív, csak téged vár,
álmban újra visszatér a régi nyár,
a régi nyár, a régi nyár.*

*Bolyongok a város peremén,
csendes, régi utcán várlak én,
de már hiába is kérdem, hogy
látlak-e még, várlak-e még egyszer én.*

(Eros Sciorilli – Németh István: *Bolyongok a város peremén*, 1956)

A következő kivándorlási hullám, a Prágai Tavaszt követő csalódás sodorja ismét a „disszidensek” egy hullámát a nyugati világ felé, és most már magyar szerzők aspirálnak arra a sikerre, amit az olasz sláger magyar változata őriz még akkor is lankadatlanul az emigráns magyarság körében. Ezt a magyar honvágdalt a megengedő kádári politikai is elfogadja, és szabadon beépülhet a magyar rádió műsorába. Az elhagyott értékek jelképe itt is a főváros, Budapest. Ugyan ebben a szövegben sem hangzik el a város neve, de a konkrét utalások sokkal jobban azonosítják, mint a korábbi bolyongás helyszínét. Bár a refrén első sora: „Hull a hó a kéklő hegyeken”, határozottan távolít a konkrét jelentéstől, de hamarosan egyértelművé válik, hogy nagyon is konkrét tájról van szó: a fecskék távozásától, a folyó zajlás után a Vár említése nagyon határozott helyként jelöli Budapestet, amely ismét az elveszett/elhagyott otthon, család, haza összegzőjeként tételeződik.

*Hull a hó a kéklő hegyeken,
s a fecskék messze délre szálltak.
Mért szakad fel minden újra élesen?
Mért remélem úgy, hogy újra látlak?*

*Otthon újra zajlik a folyó,
s a Vár ezüst dér szítál majd.*

*Léptünk nyomát rég belepte már a hó,
vissza hozzád hogyan találjak?*

*Sziet cseréljen, aki hazát cserél!
Mert bárhol él, s bárhol, csak félig él.
És bármerre jár, bárkit is talál,
más ott a csók, más a táj.*

*Otthon újra zajlik a folyó,
s a várra ezüst dér szítál majd.
Léptünk nyomát rég belepte már a hó,
vissza hozzád hogyan találjak?*

(Aldobolyi Nagy György – Tóth Bálint: *Hull a hó a kéklő hegyeken*, 1969)

A könnyűzenei hullámok változásával Budapest újra és újra sokféle arcával és sokféleképpen tematizált jelentéssel bukkan fel az elmúlt harminc év populáris kultúrájának palettáján, mint ahogy sokféle zenei stílus és sokféle retorika kapcsolódik ezekhez az ábrázolásokhoz. Ezek a Budapest-dalok is eredményeztek már körkép-szerű összefoglalókat³. Befejezésül csak arra a szövegre irányítom vizsgálódásaim fókuszát, amelyet ismét egy kívándorlási hullám hívott életre, és amely szövegben ugyan Magyarország számtalan attribútuma jelenik meg, de az elválás utolsó és egyben legerőteljesebb mozzanataként Budapest visszatérő és burkolt arca kap helyet. (Tudjuk, már Janus Pannonius és Balassi Bálint is attól búcsúzott utoljára, amihez a legjobban kötődött.) Buda és Pest itt egy pillanatnyi oppozícióban villan fel, mint ahogy a vers strukturális szervező ereje itt (és a költő, Erdős Virág más verseiben is) az visszatérő ellentételezés. A búcsúzás gesztusában itt a város teste és az emberi test vonódik párhuzamba, és mindkettő „lakhatatlan tájként” tételeződik, az életben maradásnak az emigráció tűnik egyetlen lehetséges alternatívájául.

*viszem a tutit
viszem a gagyit
viszem az otthonkában
utára tett nagyit
megannyi némán
átbliccelt évet
elviszem magammal a
szentendrei HÉV-et
viszem a bölcsit
viszem a temetőt
viszem a csokoládé-*

3 <https://vs.hu/magazin/osszes/budapest-te-csodas-dalok-cseh-tamastol-george-ez-raig-0719#!s1>
<http://goodstuff.hu/2018/03/05/12-megunhatatlan-dal-a-csodas-budapestrol-amelyet-ismerned-kell/>

*barna bőrű szeretőm
kicsit a nyarat
kicsit a telet
viszem a mindörökké-
Moszkva-Moszkva teret
(...)
viszem a bankot
viszem a pálmát
elviszem minden igaz
magyar ember álmát
viszek egy csontig
lelakott testet
viszont az nem kérdés hogy
Buda helyett: Pestet
viszek egy szívet
viszek egy májat
viszek egy kívül-belül
lakhatatlan tájat
naná hogy úgy van
ahogy azt sejtet:
viszek egy lassú burján-
zásnak indul sejtet
viszek egy csúnyán
beszopott mesét
viszem a legesleges-
legutolsó esélyt
ki tudja, lesz-e
búcsúzni időm
viszem a Duna-parton
levetetett cipőm
mit bánom úgyis
elviszem lazán
elviszem gond nélkül a
hátamon a hazám...*

(Kollár-Klemencz László – Erdős Virág: *Ezt is elviszem magammal*, 2012)

Egyrészt tehát Budapest nem biztosít élhető közeget a versben beszélő narrátor szerint, ugyanakkor a legerőteljesebb azonosulás mégis ezzel az elhagyásra ítélt, beteg várossal történik: egyrészt viszi az ember a hátán, másrészt persze, hogy viheti, hiszen a teste, az önmagával azonos és ezért elválaszthatatlan létező. Hazafias

vallomás is akár – csak az Ady Endrék szenvedélyes ambivalens „föl-földobott kövének” modorában. Egy olyan kulturális kontextusban létező vallomás, ahol a stilisztikai skála egyik ironikus végpontja mondjuk Emil Rulez *Hello Tourist!* városleírása, a másik, ennek tragikus ellentételezéseként pedig mondjuk Akkezdet Phiainak az *Ezt is elviszem magammal* szöveghez hasonlóan a beteg emberi test és a beteg város azonosítására épülő Budapest-ábrázolása:

*Pest: kő az epében.
Szép, gömbölyű fájdalom
az ország közepében.*

A szövegben említett dalok linkjei:

Budapest, Budapest, te csodás:

<https://www.youtube.com/watch?v=C2AUe1NTvTE>

Egy boldog nyár Budapesten:

<https://www.youtube.com/watch?v=cyIlbyRYjBg>

Gyönyörű így este Budapest:

<https://www.youtube.com/watch?v=PBR4-05xcVs>

Nékem csak Budapest kell:

<https://www.youtube.com/watch?v=OLVO3EJynXs>

Isten veled, Budapest, te édes:

<https://www.youtube.com/watch?v=0iBhfUsWGV0>

Bolyongok a város peremén:

https://www.youtube.com/watch?v=key3V5Ch_9k

Hull a hó a kéklő hegyeken:

<https://www.youtube.com/watch?v=dEqJ8wbIALY>

Ezt is elviszem magammal:

<https://www.youtube.com/watch?v=tO7V6rDucfw>

CSAPÓ TAMÁS – KOVÁCS GÁBOR – LENNER TIBOR

KECSKEMÉT TELEPÜLÉSMORFOLÓGIÁJA¹

Bevezetés

A szerkesztők megtisztelő felkérését örömmel vállaltuk az Izsák Éva 50. születésnapjára készülő kötetbe. Tettük ezt azért is, mert a személyes barátságon túl szoros munkakapcsolat alakult ki az ünnepelt és a szombathelyi településföldrajzosok között. Példaértékű, hogy Éva rendszeres előadója a tanszékünk által rendezett Településföldrajzi Konferenciáknak, és erre bátorítja geográfus hallgatóit és doktorandusz tanítványait is. Az itt közölt publikációnk témaválasztását megkönnyítette az a tény, hogy Izsák Éva tudományos munkásságának jelentős fejezetét alkotja a városi terek kutatása. Arra gondoltunk tehát, hogy egy várostörténeti-településmorfológiai munkával jelentkezzünk. Kecskemétre pedig azért esett a választásunk, mert az Alföld egykor legnagyobb tanyás városa markáns települési átalakuláson ment és megy át évtizedek óta. Tanulmányunk célja tehát az, hogy feltárjuk az ezredfordulót követően a város mai morfológiáját, a beépítés típusait és sajátosságait. 2018-ban ismét bejártuk és felmértük a várost, így az új adatokat össze tudtuk hasonlítani egy korábbi OTKA kutatásunk megállapításaival (Csapó 2005, 2006).

Kecskemét településszerkezetének fejlődése

A környezetéből vásárhelyként kiemelkedő egykori jobbágyfalu meghatározó helyi- és helyzeti energiáinak köszönhetően fejlődött az egyik legtipikusabb alföldi mezővárosunkká (Beluszky 2002). A település előzménye a terméketlen homok és a jó termőhelyi adottságú löszös területek határán jött létre a Duna-Tisza közí Homokhátságon. A 14. század derekán a királyi birtoknak számító falu mezővárossá alakulásához hozzájárult szerencsés földrajzi elhelyezkedése is a Szegedről Budára

¹ A tanulmány a Nemzeti Köszolgálati Egyetem által megvalósított KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című kiemelt projekt keretében, a „Gazdaságfejlesztés és közpénzügyek közpolitikai és területi aspektusai” kutatás keretein belül valósult meg. (Kutatásvezetők: Dr. habil. Nyikos Györgyi, nemzetközi rektorhelyettes, egyetemi docens [NKE] és Prof. Dr. Rechnitzer János doktori iskola vezető, egyetemi tanár [SZE])

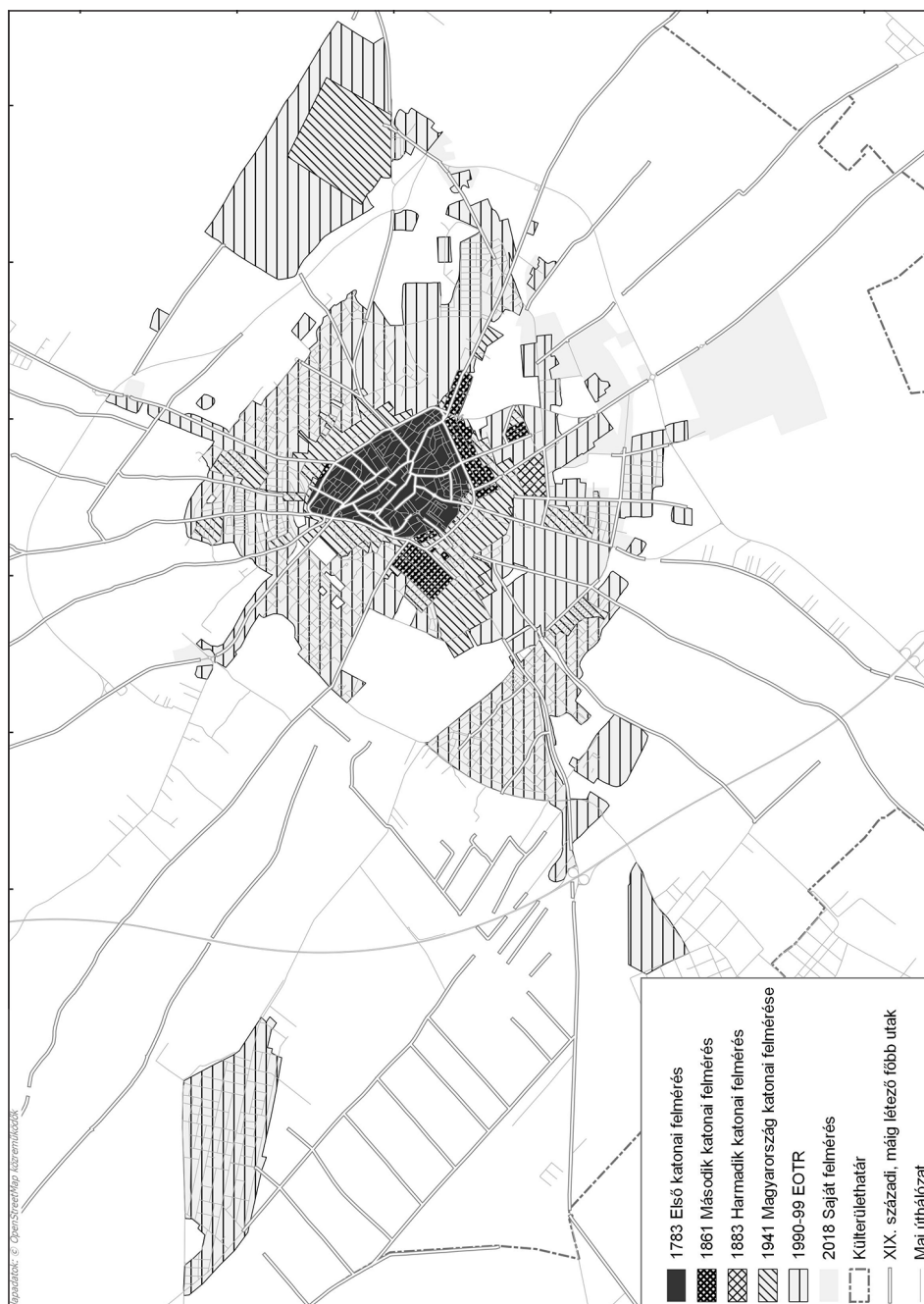
vezető forgalmas út mentén (Csapó, Lenner 2015). Ezzel párhuzamosan a korabeli képlékeny településhálózatban lezajló elnéptelenedés apró falvak és egykori, kevésbé helyhez kötődő kunszállások pusztásodásához vezetett. Kecskemét körül hat pusztta jött létre, amelyek beolvadtak a mezőváros határába és a meginduló marhatartás területét gyarapították. Innentől kezdve a város gazdasági életének az alapját egészen a 19. századig a rideg marhatartás és a marhakereskedelem jelentette. A pusztásodás folyamata a 15. század második felében gyorsult fel, a török hadak járása következtében. Helyi társadalmában a polgárjoggal rendelkező, vagyonos állattartó gazdák, a cívis polgárok bírtak a legnagyobb befolyással. A város gazdái a 17. század derekára már közel 10.000 hektáron legeltették vágómarháikat és élénk kereskedelmet folytattak az osztrák és dél-német városok kereskedőivel. A hódoltsági viszonyok közepette Kecskemét nem tudott háterszágot építeni magának, környezete lakatlan pusztasággá vált, ahonnan a pusztuló falvak lakossága a biztonságot nyújtó khász városba települt. Kecskemét lakossága a török időkben kétfelé adózott, a török mellett az elmenekült magyar földesúri hatalomnak is. Ez a fajta kettős hatalom szabadabb társadalmi életet és erősebb önkormányzat kiépítését biztosította a cívis városnak. Kecskemét középkori területéről, településének struktúrájáról nincsen fennmaradt térkép vagy rajz. Az alaprajz rekonstruálását korabeli defterek segítségével lehet megtenni, úgy, hogy a 16. századi utcaneveket összevetjük a 17. századi utcanevekkel és a 19. század elején készült legkorábbi részletes Kecskemét térkép adataival (Bárh, Csátári 2002). Ez alapján látható, hogy Kecskemét egy középkori eredetű, halmazrendszerű szabálytalan beltelkű városalaprajzzal rendelkezett. A településszerkezet természeti akadályoktól mentesen növekedett, a bővülés a 18. század végéig koncentrikus formát öltött. A várostest beépítése sűrű volt, hiszen a szűk településközponton kívül a lakóházak és a gazdasági épületek kerítés nélkül, rendezetlenül álltak, a telkeket nem jelölték ki, az utcahálózat pedig átgondolatlanul fejlődött (Kanas 2016).

A török kiűzése után, a 18. század második felében belterjesebbé váló alföldi mezőgazdaság következtében háttérbe szorult az állattartás és a legelők rovására teret hódított a szántóföldi gabonatermesztés, lezajlott az intenzívebb területhasznosításra való áttérés. A gazdák a város határában mezei kerteket létesítettek épületekkel, ahová dologidőben kiköltöztek. Ezekből a gazdasági udvarokból lettek a tanyák, az állandóan lakott szórványtelepülések, amikre a tömeges kirajzás a 19. század derekától indult meg. Fokozatosan átalakult a táj képe, az északi homokterületeken megindult az erdő- szőlő- és gyümölcsstelepítés a futóhomok megfékezésére. A zárt beépítésű területet egyre sűrűsödő tanyavilág fogta körül, a város vonzáskörzete mintegy 50 km sugarú övezetre terjedt ki (Lettrich 1973). A város társadalmában térbelileg is kettévált az agrár- és a városi népesség. Eközben a város sikerrel fejlesztette a központi funkcióit, adminisztratív-intézményi, kereskedelmi, közlekedési és szerény ipari

fejlődése egyre több, nem mezőgazdaságból élő keresőnek biztosított munkát. Ezek a folyamatok a város térbeli szerkezetét is alakították. A halmazos alaprajzú település központjában egy egybenyíló térrendszer alakult ki, ahol a nagybani áru piacot, a heti piacokat és a vásárokat bonyolították le. Innen sugarasan vittek a főutak a kapukhoz, ezek az utak a városhatár közelében az állattartás igényeinek megfelelően tölcser-szerűen kiszélesedtek. A folyamatosan emelkedő népességszám (1850-re már 40000 fő) miatt a déli belső legelők városperemi részein épültek ki a 19. század közepére az új külvárosok (1. ábra).

A városárkon túl kialakuló új lakóterületek közül a legjelentősebbek „Muszáj” és Máriaváros voltak, amelyek szabályos utcahálózata élesen különböztek a középkori településtartomány halmazos alaprajzától. A következő évtizedekben erőteljes besűrűsödés ment végbe. A városközpont körüli nagyvárosias többszintes zárt beépítést hatalmas kiterjedésű földszintes zárt sorú, igényes lakóövezet vette körül. Lényegében ezt az állapotot rögzítette a várossal Mendöl Tibor (1936). Kecskemét belvárosa azonban a századfordulót követően is még egy „óriás faluba zárt városmag” maradt. A nagyvárosi arculat ugyanis nem tudott tovább terjedni az új városperemi lakótelepekre, részben az alacsonyabban fekvő utcák nehéz megközelíthetősége, részben, mert a külterületi terjeszkedés nem ösztönözte a telektulajdonosokat a zárt sorú földszintes beépítésre. Ezzel együtt is az a megállapítás tehető, hogy a 20. század közepéig Kecskemét a természetesen nőtt városok közé tartozott.

A második világháború után viszont két közigazgatási változás alapjaiban változtatta meg a település eddigi szerves fejlődését. Az egyik beavatkozással, az 1950 és 1954 közötti közigazgatási határrendezéssel leválasztották róla egykori mezővárosi tanyavilágának bizonyos határreszeit és kilenc önálló önkormányzattal rendelkező tanyaközséget szerveztek belőlük. Ezzel az intézkedéssel felgyorsult a város és egykori tanyás vidéke teljes átalakulása (Csatári 2006). A másik intézkedéssel, az 1950-es megyekorrekciónal Kecskemét lett az újonnan kialakított Bács-Kiskun megye székhelye. A város ezután osztozott a megyeszékhelyek sorsában. Az 1960–1970-es évek fokozatosan vált valódi várossá, irányító-szervező központtá. Sokoldalú intézményhálózatot kapott, déli és keleti részére ipari üzemeket, kommunális és közlekedési vállalatokat telepítettek. Az erőteljes iparosítás hatására tömeges beköltözés kezdődött, ami intenzív lakásépítést eredményezett. Tetemesen megnőtt a város térbeli kiterjedése. Ugyanakkor az új lakótelepek csak lassan tudtak szervesen beolvadni a történelmi várostestbe. Megoldásra váró probléma maradt a lakó- és ipari területek keveredése, vagy a város funkcionális egyközpontúsága is. Az átformálódás következtében a városszerkezet a 20. század utolsó harmadában tehát még kiforratlan képet nyújtott, ugyanakkor a város arculata sokat megőrzött az egykori mezővárosi múltjából.

1. ábra Kecskemét alaprajzi fejlődése a 18. század vége óta Forrás: saját szerkesztés

A város beépítése

Kecskemét beépítése több szempontból is sajátos. Egyrészt a horizontális zártság és a vertikális tagozódás változásának, másrészt a különböző beépítési típusok arányainak szempontból.

A beépítés vertikális tagozódása és horizontális zártsága

Az emeletes épületek száma, és aránya szorosan összefügg a beépítés vertikális tagozódásával. A földszintes és az emeletes lakóházak számát csak a népszámlálások rögzítik 10 évente. Kecskeméten az elmúlt 40 év során jelentősen megnövekedett az emeletes lakóépületek száma. 1970-ben még csak 504 db (3,6%) emeletes lakóház volt, 2011-ben számuk 1816 db-ra nőtt (7,4%). Kecskemét azonban ezzel az aránnyal is az utolsó, a nyolc hazai nagyváros közül. A népszámlálás csak a lakóházakat vizsgálta, a középületeket nem. A felmérés során további mintegy ezer emeletes középületet mértünk fel, így Kecskeméten az emeletes épületek száma napjainkban 2800 db, ez már 11,4%.

Az emeletes épületek legnagyobb része az egykor palánkkal és árokkal körbevett történelmi városmagban, illetve a tömbös beépítésű lakótelepeken található, a külső lakóövnben csak elszórtan és kisebb területen fordulnak elő (2. ábra).

Kecskemét beépítésében a 20. század elejéig nem volt jellemző a horizontális zártság, a zárt sorú beépítést ekkortól írták elő a városrendezési tervekben, de csak az egykor palánkkal körbevett városmagban. Ennek megfelelően zárt sorú beépítés ma is csak a nagykörúton belüli belvárost jellemzi, de az utóbbi két évtizedben épült sorházak révén megjelent a külső lakóöv több részén is.

Beépítési típusok

A magyar városokban előforduló kilenc beépítési típus mindegyike megtalálható Kecskeméten. Közülük három típus, a többszintes zárt, a többszintes tömbös és a családi házas a meghatározó, hasonlóan a többi nagyvároshoz. Ám jóval gyakoribb a fésűs, a sorházas és a zárt földszintes beépítési típus, mint általában a nagyvárosokban. A szemünk előtt alakul át Kecskemét beépítése. Egyrészt szembetűnő a többszintes zárt beépítés terjedése a belvárosban, másrészt a földszintes zárt beépítési típusnak egyre változatosabb formái (pl. zárt udvarházak) jelennek meg elsősorban a külső lakóövnben. Az átalakulás különösen a nagykörúton belüli belváros északi és délkeleti részén a leggyorsabb. Nem ritkán három-négy beépítési típus is előfordul viszonylag kis területen. A beépítés a körúton belül és a lakótelepeken városias, a külső lakóöv legnagyobb részén kertvárosias, de a déli részeken olykor falusias.

A többszintes zárt beépítés elsősorban a cityben általános, de napjainkban már jelentősen túlterjedt azon, s a körúton belüli város nagyobbik részén ez jellemző. A

cityben lévő ilyen típusú épületek többsége a különböző korokban épült középület, de szép számban vannak újabb építésű lakóházak is. A city-n kívül elsősorban a Czollner- és a Mátyás tér környékén jellemző a többszintes zárt, nagyvárosias beépítés, de az ezredforduló környékén ilyen módon épült be az egykori nyugati kapu környéke is, a Kőhíd, a Vágó- és a Füzes utcák mentén (3. ábra). A többszintes zártan épült épületek többsége középmagas, vagyis kettő/három emeletes, az ennél magasabb ház igen ritka.

A többszintes tömbös beépítés 1960 előtt csak néhány laktanyában (Rudolf, szovjet lövészlaktanya) volt jelen a városban. A két laktanyában több mint 30 db, kettő-három emeletes tömbépület volt. Az államszocialista évtizedekben Kecskeméten is megindult a megnövekedett népesség letelepedését segítő lakótelepek építése. Elsőként a szovjet tiszti lakótelep épült fel (1956 és 1958 között) a Honvéd park környékén. Az 1960-as évtizedben felgyorsult az államilag finanszírozott lakótelep építés. Ekkor épült fel a Műkert-városi, a Leninvárosi és a Csilléri lakótelep. Az igazi lakótelep építési boom az 1970-es évtizedben volt, amikor beindult a házgyári, zömmel 10 emeletes panelházak építése. Ekkor épült fel a Hunyadi-városi lakótelep, megkezdődött az Árpádvárosi lakótelep kialakítása, illetve a város legnagyobb, 8500 lakásos lakótelepének az építése Széchenyi-városban. A lakóépületeken kívül több mint 150 nem lakófunkciójú (köz)épület is épült, a lakótelepeken, a belvárosban, és a város egyéb részein. Mindez jelentősen megváltoztatta Kecskemét arculatát. A rendszerváltozást követően megszűnt a tömeges állami lakásépítés, megjelentek viszont a lakóparkok és új típusú közintézmények, gyakran többszintes tömbös beépítéssel. A volt Erzsébet laktanya helyén épült fel négyemeletes modern épületekkel az Erzsébet lakópark, háromemeletes tömbházakból áll az Arborétum lakópark, és a szomszédságában épült Hárs lakókert.

A földszintes zárt beépítés Kecskeméten nagyobb arányú, mint a nagyvárosokban általában. Elterjedését az építészeti előírások segítették, elsősorban a belvárosban. Az ilyen épületek többsége még a II. világháború előtt épült, de vannak újabb építésűek is. Ez a kisvárosias arculatot tükröző beépítés a többszintes zárt beépítésű történelmi városmagot veszi részben körbe, illetve tölti ki az azok közötti hézagokat, de nagysága folyamatosan csökken. A legnagyobb ilyen beépítésű terület a Széchenyi városban és a Tanítóképző Főiskolai Kar környékén található.

A legtöbb hazai nagyvárosból már szinte eltűntek a félig zárt földszintes, Mendöl-féle hézagok kispolgári sorházak (Mendöl 1936). Számuk Kecskeméten is jelentősen csökkent, de három kisebb részen maradt még mutatóban (Belső Bethlen-város északi része, Rákóczi-város délkeleti fele, Mária-város déli része).

Az előkertes sorházas beépítés Kecskeméten igen közkedvelt, nagyobb arányban és változatosabb formában fordul elő, mint a hazai nagyvárosokban. Többnyire

3. ábra Beépítés típusai Kecskemén Forrás: saját felmérés

a külső lakóövből jellemző. A sorházak többsége földszintes, gyakran tetőteres, de előfordulnak emeletes sorházak is. A legnagyobb ilyen beépítésű terület Petőfivárosban és Miklovics-telepen található. Elszórtan vannak sorházas beépítésű részek még Hunyadvárosban, Műkertvárosban. Végül találunk még sorházakat Máriaváros nyugati-, Szeleifalu déli-, valamint Széchenyiváros nyugati részén, az ún. Hollandfaluban, ahol a sorházak mellett sajátos, ún. kerített udvarházas utcák is vannak.

A többszintes, általában 4–8 lakásos, tömbházszerű, de saját tulajdonukban lévő telken álló társasházak Kecskeméten még nem jellemzőek annyira, mint a magyar nagyvárosokban. Csupán a Miklovics-telepen a Rózsavölgyi tér környékén épült fel néhány ilyen lakóépület.

Villa is kevés van a városban. A klasszikus villák az első világháború előtt, vagy a két világháború között épültek, Kecskeméten ez utóbbiak fordulnak elő. Két szép villa található Műkertvárosban a Művésztelepen, mindkettő alkotóháznak épült. Valamivel több, közel tucatnyi villa van még a Nagykörút és a Széchenyi lakótelep között, az első világháború után épült ún. Villanegyedben, a legtöbb a Faragó Béla fasor környékén.

Fésűs, régi építésű, egykori parasztházak, amelyek még fél évszázaddal korábban nagy területen voltak jellemzőek Kecskemét külső városrészeiben, napjainkra jelentősen visszaszorultak, de még mindig nagyobb arányban fordulnak elő, mint a hazai nagyvárosokban. Az épületek állaga rossz, a lakók nagy része idős, szegényebb ember. Ilyen a Vacsihegy keleti része, ahol egyre több régi házat lebontanak, s helyükre családi házak épülnek. A belvárostól délre, az egykori város szélén a 18. században telepeket hoztak létre a cigányok számára. Ez lett a Cigányváros, ma Mezeiváros és tőle keletre az Ürgés. Mezeiváros folyamatosan átépül, egyre több az új építésű családi ház, de Ürgés megmaradt lepusztult, problémás városrésznek, ahol a fésűs beépítés még ma is általános. Mindkét városrészben magas a cigány lakosok aránya. Hasonló jellegű Szent László-városban a Muszáj telep és Szeleifalu keleti része.

Kecskemét beépített területének közel felét a családi házas beépítés teszi ki. A családi házak kora, állaga és környezete nagyon különbözik. A régi építésűek állaga többnyire leromlott, szobaszáma, alapterülete kicsi, lakói idősek, környezete inkább falusias. Az új építésűek kertvárosias környezetben találhatók, alapterületük nagy, állaguk jó/kiváló, lakói fiatalok, vagy középkorúak. A legnagyobb családi házas beépítésű terület Petőfivárosban van, ahol a jól felszerelt épületek új építésűek, környezetük kertvárosias. Hasonló a jellege a Mikovics-telepnek, a Villanegyednek, de ilyen a Domb lakópark déli része is. Zömmel az 1960-as, 1970-es évtizedekben épült kockaházak jellemzik a Bethlenvárost, a Vacsihegy, a Hunyadváros nagy

részét, a Műkertváros nyugati felét, Alsószéktó déli részét, Máriaváros egy részét (Szent Miklós utcától a Juhar utcáig), valamint a volt Szentháromság temető mellett a Hunyadi János utca környékét. Inkább falusias az arculat Kósafalu, Rendőrfalu, Szeleifalu és Mezeiváros nagyobbik részén, régi építésű családi házakkal, esetenként fésűs parasztházakkal.

A város szerkezete

Kecskemét városteste az 50 évvel ezelőtti állapotokhoz képest napjainkra jelentősen megnövekedett, az egykor a várost teljesen körbevevő kertségek helyére épült új lakóterületek, és új ipari- és városi zöldterületek által. Megnőtt ez által a nem lakófunkciójú területek nagysága és aránya, mely napjainkra már meghaladja a lakóterületekét. A lakó- és a nem lakóterületek mellett még mindig jelentős hányadot foglalnak el a funkcionálisan mindkettőt magukba foglaló részben lakott kertségek, melyekben ugyanakkor egyre több az állandó lakásul szolgáló épület (4. ábra).

Városközpont, city

Mendöl Tibor és Lettrich Edit is kicsiny, de markáns városközpontról beszélt, amely a piaci funkciójú térrendszerek körül alakult ki, s a Rákóczi út mentén a vasútállomásig terjedt ki. Lényegében ez volt a jellemző a két világháború között és az 1960-as évtizedben is (Mendöl 1936; Lettrich 1973). Napjainkra Kecskemét városközpontja a városrendezési elképzeléseknek megfelelően egyrészt területileg jelentősen kiterjedt, másrészt egyre inkább kiszorulnak a lakások, s velük a lakófunkció is, így ma már cityként funkcionál. Ide összpontosulnak a legfontosabb közintézmények, de egyre inkább az üzleti, pénzügyi és kereskedelmi létesítmények is. Beépítése és arculata egyértelműen nagyvárosias, két-háromemeletes zárt beépítés jellemzi. A city elsősorban a kiskörúton belül található, de északon a Vásárcsarnokig, keleten a nagykörútig nyúlik ki.

Szubcentrumok

Az 1990-es gazdasági- és politikai változások magukkal hozták a hazai nagy- és középvárosainkban a városszéli, többnyire a kivezető főutak menti hipermarketek és bevásárlóközpontok megjelenését (Sikos, Hoffmann 2004). Ezek, mint „mágnesüzletek” magukhoz vonzottak egy sor egyéb kereskedelmi és szolgáltatási egységet, így az ezredforduló környékére kialakultak a nagyobb városokban a city kereskedelmi funkcióját részben átvevő, annak szerepkörét segítő szubcentrumok.

Kecskeméten napjainkra öt szubcentrum található, melyek közül négy hosszabban elnyúlik a kivezető-, vagy körutak mentén. Az első a Budai úton húzódik a Székely-telepen lévő Penny Markettől a Ladánybenei körforgalomnál lévő Tesco

4. ábra Lakó- és a nem lakóterületek Kecskeméten Forrás: saját felmérés

hipermarketig. A második, a Ceglédi úton húzódik a Mátyás király körúttól a körforgalomnál lévő Metro áruházig. A harmadik szubcentrum az Izsáki út végén, az M5-ös autópálya közelében található. Ennek magja az Auchan Pólus Róna bevásárlóközpont, de itt van a Decathlon sportáruház, egy Aldi szupermarket, több benzinkút, autósalon és kölcsönző is. Az Izsáki úton van még egy szubcentrum, melyet a Tesco hipermarket és az OBI szakáruház alkot. Az ötödik szubcentrum, a Szent László körúton, most van kialakulóban. Az öt szubcentrum mellett két kisebb üzleti központ van még a városban, az egyik a Mezeivárosban lévő Praktiker szakáruház, a másik az Izsáki út legelején lévő SZIL-COOP Bevásárlóközpont.

Ipari területek

A Mendöl által még iparforgalmi övnek nevezett terület, a vasút kiépítését kövözően kezdett kialakulni, így az első üzemek a vasútállomás környékére települtek. A 20. század elején jelentek meg az első ipari üzemek a város déli, délkeleti részén, az egykori belső legelők feltöltött területein, még mindig a vasútvonalakhoz kötődően. Az 1970-es években az erőteljes iparosítás hatására jelentősen megnövekedett az ipari terület nagysága, megkezdődött a mai nyugati-ipartelep kialakulása. Az államszocializmus utolsó évtizedeiben alakult ki a keleti-iparterület Szent István városban, az egykori kertségek helyén. Kecskeméten az ipari terület nagysága és aránya is növekedett az ezredfordulót követően. Ez elsősorban a Mercedes Benz német vállalatóriás megjelenésének, illetve a cég beszállítóinak a megjelenéséhez kötődik. Napjainkra kialakult a város legújabb, zöldmezős ipari területe a déli elkerülő úttól délre.

Az ipari terület Kecskeméten, szinte egyedülállóan, csaknem teljesen övszerűen veszi körbe a belső lakóövet, csupán északon, északnyugaton nem (5. ábra). Az ipari területhez három ipari park, több kisebb-nagyobb ipari és szolgáltatási cég, a kommunális infrastruktúra üzemei, a közlekedési területek és a katonai objektumok tartoznak.

Kecskemét délnyugati részén, Kadafalván található, közel az M5-ös autópályához, a Technik Park Heliport. Az Izsáki- és a Kohánközi út közötti – régi ipari területen - 13 hektáron van az 1998-ban alapított KÉSZ Ipari Park, melyet a KÉSZ Kft. üzemeltet. Az ipari park mellett van a szintén régi betelepülésű Nyugati Ipartelep tucatnyi kisebb-nagyobb elsősorban termelő céggel, mint pl. az Univer Coop Zrt., a Rösch Mode Kft. és a kecskeméti Betonüzem. Szent László-városban, a vasútvonal és a Mindszenti körút közötti részen két tucat cég működik, legismertebb a Zwack Unicum Rt. és a Petőfi Nyomda. Ettől délre alakították ki 1996-ban a Kecskeméti Ipari parkot 27 hektáron, melyet a város üzemeltet. A parkba 11 cég települt. Az ipari park mellett, a Külső-Szegedi úton létesítették a Metropolisz Ipari Területet 11 hektáron, ahol három nagy raktárbázist (MetLog 1,2,3) alakítottak ki. A Külső-Szegedi úttól keletre is több cég települt az utóbbi években, köztük a város második

legnagyobb üzeme, a Knorr-Bremse Kft. A Mercedes cég 2012-ben telepedett meg Kecskeméten, telephelyét zöldmezős beruházásként az 54-es főúttól délre 18 hektáron alakította ki, s megkezdődött a második üzem építése is. Közelébe települt két autóalkatrész gyártó nagyvállalat, az indiai SMG Peguform és a német Elring Klinger. A Vadaskerttől délre kisebb ipari terület található. A keleti ipari terület Szent István városban van. Itt közel kéttucat cég van, közülük a Phoenix Mecano Kft., Alföld Pro COOP Zrt., a Kecskeméti Konzervgyár és a CabTec Kft. a legnagyobb. Kecskemét legrégebbi ipari területe a vasútállomás környékén van, legnagyobb cég itt a Gallfood Pulykafeldolgozó Kft.

Külön kategóriát képviselnek a katonai területek. Kecskemétet méltán nevezhetjük, részben ma is katonavárosnak is, hiszen korábban a repülőtérén kívül négy nagy laktanya is volt, mindegyik a város délnyugati részén az Izsáki út mentén. Mindegyik magyar laktanyának épült, de 1956 után mind szovjet kézbe került. Közülük a Ferenc József laktanya (1902) és az Erzsébet laktanya (1905) hasznosult, az előbbi „loft” módon, épületeiben ma zeneiskola és lakások vannak, az Erzsébet laktanya helyén lakópark épült. A másik két laktanya közül a Rudolf laktanya (1887) napjainkban rozsdaovezet, hamarosan hasznosul a „Nyugati Kapu” projekt keretén belül, míg a legnagyobb területű egykori lövészhadosztály laktanya (Homokbánya) egy része hasznosult, lakóházak és kollégiumok révén, de legnagyobb része napjainkban a város legnagyobb rozsdaovezete. Hatalmas területen fekszik az 1937-ben átadott katonai repülőtér a város legkeletibb részén. Napjainkban az MH59. Szentgyörgyi Dezső Repülőbázis hazánk egyik legfontosabb katonai repülőtere és kiképzőközpontja.

Zöldterületek

Annak ellenére, hogy természetes zöldfelület, vagyis erdő és felszíni vizek alig találhatók Kecskeméten, a városi zöldterület nagysága jelentős. Természetes, vagy telepített erdő/erdősáv csak néhány helyen található a városban, viszonylag kis területen. Természetes vízfolyás nincs a városban, kisebb-nagyobb, jórészt mesterségesen kialakított tavak viszont igen, szám szerint hat. Közülük négy nagyobb horgásztó és/vagy csónakázótó a Felsőszéktői Szabadidőközpontban lett kialakítva.

A zöldterületek döntő hányadát az emberek által létrehozott temetők, parkok, arborétumok, strandok és sportlétesítmények adják. Kecskeméten hat temető van, ebből három nem működik. A legnagyobb a Hunyadvárosban lévő, 1964-ben nyitott 42 hektáros Köztemető, ahol mintegy 30 ezer elhunyt pihen. Ezen kívül Széchenyivárosban van a Református temető, vele szemben található a 19. század közepétől működő Izraelita temető, mellette az 1964-ben bezárt rk. Kistemető. A Ceglédi úti Evangélikus temetőt 1964-ben bezárták. A legkorábban (1740) nyitott Szentháromság temető Leninvárosban van, napjainkban kegyeleti park. A városban

5. ábra Kecskemét funkcionális szerkezete Forrás: saját felmérés

három nagyobb közpark és közel két tucat zöldterülettel is rendelkező tér található. A Városkert, a Katona József- és a Noszlopy Gáspár park a vasútállomás előtt lett kialakítva, míg a terek nagy része a történelmi városközpontban található. A városközponton kívül elsősorban a nagyobb lakótelepeken találhatók még terek. Kecskemét legnagyobb összefüggő sport- és szabadidő területe a város nyugati részén Felsőszéktó és Széchenyiváros között lett kialakítva. Itt van a Szabadidőpark, a Benkó Zoltán szabadidőközpont, a Kecskeméti Arborétum, az Élmenyfürdő a Csúszdaparkkal, több sporttelep (KTE Stadion, Messzi István Sportcsarnok, Mercedes Benz Sportakadémia, Széktői Sporttelep), valamint több csónakázó tó. A fentiekén túl meg kell említeni a Vadaskertet, a Vasutas Sporttelepet, a Gokart-pályát, valamint az Árpádvárosi Sportcsarnokot.

Egyetemi negyed

Még nem nevezhető a 3. ábrán bejelölt terület igazi egyetemi campusnak, de hamarosan igen, hiszen a Nyugati Kapu Projekt keretében a régi kórház helyére már épül a Neumann János Egyetem új campusa közel hat hektáron, vele szemben megújul a régi GAMF, az egyetem műszaki kara. A régi Rudolf laktanya helyére (amely ma még rozsdadoezet) pedig az egyetem felé is nyitott családi sport- és szabadidőközpont épül.

Kertségek, zártkertek

Kecskemét azon alföldi városok közé tartozik, melynek zárt, beépített településtartományi gyümölcsösök, kertek, az ún. kertségek vették körül, s mentek át a hatalmas tanyavilágba. Lettrich Edit tanulmányában még a várostestet övszerűen körbeölelő kertségekről beszélt, amelyekben fél évszázada még alig fordultak elő lakóépületek (Lettrich 1973). Napjainkra a kertségek fokozatosan átalakulnak, egyre több állandóan, vagy ideiglenesen lakott lakóház épül, így a terület funkciója is átalakul. A kezdetben tisztán mezőgazdasági szerepkörű terület fokozatosan vegyes, mezőgazdasági- és lakófunkciójúvá válik. Már nem veszi övszerűen körbe a várostestet, leginkább a város nyugati, részben északi részén található. A település déli és keleti részén a kertségek már csak szigetszerűen jelennek meg.

Lakóövezetek

A többi nagyvároshoz hasonlóan Kecskeméten is belső- és külső lakóöv található. Közülük a belső valamivel nagyobb, mint a külső, ellentétben a legtöbb nagyvárossal. A Lettrich-féle zárt beépítésű területhez képest a mai belső lakóöv a Széchenyi- és a Bethlen-várossal egészült ki, de igazából a külső lakóöv területe növekedett meg jobban a korábbi laza beépítésű kertségek, azóta történő beépülése következtében. Elhatárolásuk viszonylag könnyű, a várost csaknem körülölelő vasútvonalakon belül lévő lakóterületek tartoznak a belső-, az azon kívüliek pedig a külső lakóövhöz.

1) Belső lakóöv

Kecskeméten a belső lakóöv ténylegesen is övként veszi körbe a cityt. Funkcióját tekintve ugyan lakóterület, de nagyon sok egészségügyi, oktatási, kereskedelmi, vállalási, igazgatási és egyéb szerepkörű közintézmény található benne. Ez alól talán csak a lakóöv északi területe, és Máris város jelent kivételt. A belső lakóövhöz egyrészt a vasútvonalak által közrefogott történelmi várostest, másrészt az államszocializmusban felépült Széchenyi lakótelep, valamint a kertvárosias Bethlen-város tartozik.

A nagykörúton belüli, belső lakóövhöz tartozó városrészek arculata többnyire városias, beépítése többszintes tömbös, alapvetően kisvárosias zárt földszintes beépítés jellemzi Homokdombot, Rákóczi várost, Belső-Széchenyi- és Belső-Bethlen város, valamint Kossuth város nagy részét. Ezzel szemben Erzsébet városban és Belső-Bethlen városban gyakoriak a fésűs parasztházak is. A körúton kívül egyértelműen városias arculatú a többszintes tömbös beépítésű Széchenyi város, kertvárosias jellegű Mária város, Árpád város déli- és Bethlen város legnagyobb része. Ám egészen más az egykori Cigányváros (Kossuth város déli része) és Ürgés-telep arculata. Mindkét városrész falusias arculatú és tisztán lakófunkciójú.

2) Külső lakóöv

A lakóterület másik része, a történelmi várostesten kívül volt laza kertségek beépülése révén jött létre az elmúlt 100 év alatt, elsősorban azonban a második világháborút követően, egészen napjainkig. Kiépülése mostanában is tart, belátható idő múlva a kertségek belső része is ide fog majd tartozni a fokozatos beépülés miatt. Kecskemét külső lakóöve sok tekintetben teljesen más, mint a belső. Először is nem veszi körbe a várost övszerűen. Másodszor, funkcióját tekintve tisztábban lakóterület. Harmadszor pedig arculata inkább kertvárosias, esetenként falusias, lazább beépítésű, s leginkább családi házak jellemzik.

Ide tartozik (az óramutató járásának megfelelően) a leginkább városias és vegyes beépítésű Hunyadi város és Műkert-város, viszonylag sok közintézménnyel. A Szent László-városban lévő Kósafalu, Muszáj és Rendőrfalu inkább falusias arculatú, laza, többnyire fésűs parasztházakkal és családi házakkal beépített. Szeleifalunak ezzel szemben falusias arculata van. A külső lakóöv legújabb, egyben legnagyobb összefüggő része Petőfi-városban van. Az elmúlt negyven évben alakult ki a kertvárosias, de tisztán lakófunkciójú városrész, ahol leginkább családi házas a beépítés, de számottevő sorház és egyedi, zártabb udvarház is előfordul.

Összegzés

A nagy múltú, nagy határú egykori cívis város morfológiája jelentős átalakuláson ment át az elmúlt évtizedekben. Külterülete az elcsatolások és funkcióváltások

következtében jelentősen csökkent, zárt, beépítésű belterülete ugyanakkor növekedett az új és újabb lakónegyedek és a gazdasági beruházások révén.

Mindezen változások a beépítésben a vertikális tagozódás és részben a horizontális zártság növekedését eredményezték, melyek révén Kecskemét arculata egyértelműen városiasabbá vált. A Mendöl megfogalmazása szerinti „óriás faluba zárt városmag” helyett egy funkcionálisan tagolt nagyvárosi szerkezet áll napjainkban előttünk. A város fekvéséből, természetföldrajzi adottságaiból adódóan a település funkcionális övezetei valódi övként, centrikusan helyezkednek el, az egyre markánsabb city körül. A zárt beépítésű várost ugyanakkor még napjainkban is csaknem teljesen körbeveszi a laza beépítésű kertségek/tanyák öve.

Irodalom

- Bárth J., Csatári B. (2002): Kecskemét története 1849-ig. Kecskemét monográfiája I. Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, Kecskemét
- Beluszky P. (2002): Mai várostípusok. In: Enyedi Gy., Horváth Gy. (szerk.): Táj, település, régió. Magyar tudománystár sorozat 2. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Kiadó, Budapest, 266–314.
- Csapó T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely
- Csapó T. (2006): Az alföldi városok településmorfológiája. In: Blahó J., Tóth J. (szerk.): Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára. Mendöl Tibor Centenárium Év Bizottsága, Orosháza–Pécs, 58–85.
- Csapó T., Lenner T. (2015): Budapest településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely
- Csatári B. (2006): Településföldrajzi vázlat Kecskemétről, egykoron legnagyobb tanyás mezővárosunkról, 2000 táján. In: Blahó J., Tóth J. (szerk.): Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára. Mendöl Tibor Centenárium Év Bizottsága, Orosháza–Pécs, 99–108.
- Kanalas I. (2016): Kecskemét város fejlődésének stratégiai irányai. Irodalom–Művészet–Tudomány, 7–8., 150–168.
- Lettrich E. (1973): Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. Földrajzi Közlemények, 1., 1–18.
- Mendöl T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen
- Mendöl T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sikos T. T., Hoffmann I.-né (2004): A fogyasztás új katedrálisai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest

CSÉBI MÁRK

LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓ ÉS ÉLETMINŐSÉG A POSZTSZOCIALISTA BUDAPESTI VÁROSI TÉRBEN

Bevezetés

A térbeli szegregáció jelensége egyidős a nagyobb települések létrejöttével. Már az első városállamokban megfigyelhető volt a világi és egyházi hatalom elkülönülése a fellegrvárban a lakónegyedtől. Hamarosan foglalkozások alapján különültek el a városiak: az ókorban kereskedők koncentrázódtak a piac köré, majd a középkorban a céhek, szakmák szerint foglaltak el egy-egy utcát. Később az iparosodás magával hozta a munkástelepek létrejöttét a legkevésbé frekvenciált és legrosszabb életkörülményeket nyújtó városrészekben. Az államszocializmus időszakában az érintett területeken erőszakos kiköltöztetésekkel, állami lakótelepépítésekkel mesterségesen alacsonyan tudták tartani a szegregációt. A rendszerváltozás után azonban láthatóvá váltak, sőt drasztikusan megnöttek a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek, melyek természetesen a lakókörnyezet minőségét is meghatározták. A mai posztmodern városok mozaikos városszerkezetében sok esetben „feloldódik” a lakóhelyi szegregáció – esettanulmányok alapján a társadalmi szegregáció (más életvitelmintáktól való elszigeteltség) hatása erősebb lehet a lakóhelyi szegregációénál (Durst 2007) – de a rehabilitációra szoruló városrészek (leromlott belvárosi lakótömbök, barnamezős területek, elhanyagolt lakótelepek), a slumok, fejlődő országokban nyomornegyedek globális városi problémák.

Jelen, Izsák Éva 50. születésnapja előtt tisztelgő tanulmányomban Budapest térbeli-társadalmi szegregációs mintáit és annak posztszocialista útfüggőségi viszonyait mutatom be. Utóbbi fogalmat Tanárnő ismertette meg velem és úgy gondolom a szegregáció időbeli-térbeli változásához elengedhetetlen magyarázatul szolgál a szocialista urbanizáció és a posztszocialista folyamatok ismerete – ezeket nemzetközi és hazai szakirodalmak segítségével foglalom össze. Az életminőség két szélsőértékét nyújtó szegényszegregátumok és lakóparkok megismeréséhez pedig településfejlesztési dokumentumokat, népszámlálási adatokat és az ingatlanadatokat elemzem.

A szegregáció településföldrajzi és településszociológiai értelmezései

A II. világháború után kerültek előtérbe a szegregációs kutatások, köszönhetően a kvantitatív forradalom beágyazódásának és az egyén előtérbe kerülésének (Johnston et al. 2007). A 2000-es évektől definíciós és mérési rendszeréről folyó viták, a folyamatok negatív és pozitív megítélése, a városvezetés szerepe, valamint az amerikai és európai formák közti különbségek uralták a szegregációról szóló diskurzust (Poulsen 2009). Utóbbi vizsgálati téma kapcsán Nemes Nagy József (2009) szerint is legalább két alaptípusa van a nagyvárosi szegregációs mintáknak:

- Amerikai, vagy szimmetrikus, ahol a felső-közép és alsó osztályok térbeli elkülönülése lényegében hasonló mértékű (archetípusa a fekete belvárosi gettók és fehér kertvárosok).
- Európai, vagy aszimmetrikus, ahol a gazdagság, a magas státus térbeli szegregációja az erőteljesebb. A felső és középosztályhoz tartozó csoportok tagjai belakják a belvárosok tereit is, és emellett csak egy-egy jól meghatározható elegáns kertvárosban választanak lakóhelyet. Ezzel szemben a hátrányos helyzetű csoportok mind gyakrabban szorulnak ki a város környéki, városszéli lakóhelyekre (Szirmai 2011). Mindezek a későbbiekben részletesen bemutatásra kerülő minták Budapesten is több-kevésbé érvényesülnek.

A modern városok térbeli-társadalmi szerkezetének és a változás mintáinak vizsgálata a városszociológiának egyik alapvető kutatási iránya, melyhez azonban a tágabb környezetben zajló tendenciákat is figyelembe kell venni (Csanádi, Csizmady 2002). A következőkben Budapest szegregációs mintáit és ezek okait fogom górcső alá venni, először azonban körbejárom magát a definícióját. A szegregáció elsősorban, de nem kizárólag települési szinten használt fogalom (Dusek 2016). A szociológusok azt a jelenséget nevezik így „amikor egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok stb. lakóhelye erősen elkülönül egymástól” (Andorka 1997, 194.). Ladányi János és szerzőtársai (2005) a társadalmak etno-szociális rétegződésének egyik fontos dimenziójaként tekint a lakóhelyi szegregációra, mely a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek térbeni megjelenéseként is felfogható – nem ok, hanem következmény. Dusek Tamás (2016) szerint egyszerre területi és társadalmi jelenség, nem választható szét. Siptár Dávid és Tésits Róbert (2014) a térszerkeztúra szegregálódásáról ír, melyet az alacsony életszínvonalon élők egyre fokozódó sűrűsödéseként magyaráznak meg. Szerintük legfontosabb indikátorai az alacsony foglalkoztatás és az ahhoz vezető tényezők. Kopasz Marianna (2004) szerint a jövedelmi helyzet a lakóhelyi szegregálódás legfontosabb összetevője. Szoboszlai Zsolt (2004) korábbi kutatások eredményeire támaszkodva megállapítja, hogy Magyarországon a lakóhelyi szegregáció szoros kapcsolatban áll az adott területen élők képzettségi szintjével és etnikai összetételével is. Több szerző is megemlíti a lakóhelyi szegregáció

tovább gyűrűző hatását: területileg és komplexitásában is kiterjedt szociális problémákhoz vezet (Kopasz 2004; Siptár, Tésits 2014). A társadalmi szigetek elméletével Nemes Nagy József (2009) kapcsolta össze a jelenséget. A gazdasági-jövedelmi, jóléti és státuszszempontok szerint elkülönülő társadalmi szigetek gyakori terei a szegregáció kutatásának, ugyanis ezek olyan társadalmi-térbeli alakzatok, térrészek, amelyek domináns környezetükből elkülönülő, sajátos kisebbséget képviselnek (Nemes Nagy 2009). Ehhez kapcsolódik Dusek Tamás (2016) magyarázata is, aki szerint akkor szegregált egy csoport, ha térben koncentrált, egyenlőtlenül eloszló, klaszteresedő, valamint a többségi kapcsolatai minimálisak.

A szegregáció fogalma, vizsgálata, valamint az erre kidolgozott módszerek többsége az Egyesült Államokból származik (Gergely 2009). A szegregáció mérésének igénye először az 1940-es években fogalmazódott meg, az amerikai nagyvárosokban élő afro-amerikai lakosság egyre szembetűnőbb területi koncentrációjának megértése, elemezhetősége végett (Beveridge 2002). Később számos városkutató a lakóhelyi elkülönülés mérésének lehetőségeivel kezdett foglalkozni és számos indexet dolgoztak ki. Szegregáció témakörében az egyik leghivatkozottabb cikkben, melyet Douglas Massey és Nancy Denton írt 1988-ban, összesen 20 szegregációs mutatószámot gyűjtött össze. A szegregáció méréséhez szükség van egy pontosan körülhatárolt területre, valamint több ezt lefedő kisebb körzetre, amelyek között az elkülönülés mértéke vizsgálendő, továbbá szükséges legalább két csoport (Gergely 2009).

A napjaink hazai településfejlesztési szakzsargonát meghatározó 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről részletesen foglalkozik a szegregált vagy szegregációval veszélyeztetett területek (szegényszegregátumok) leírásának mikéntjével, valamint az anti-szegregációs programmal is. Utóbbinak tartalmaznia kell a szegregáció mérséklését vagy megszüntetését célzó intézkedéseket, a fejlesztések szegregációs hatásának kivédésére hozott intézkedéseket, valamint a szegregációt okozó folyamatok megváltoztatására, hatásuk mérséklésére teendő intézkedéseket. A szegregációs mutató a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és munkajövedelemmel nem rendelkezők arányát jelenti az aktív korúakon (15-59 év) belül. Szegregált vagy szegregációval veszélyeztetett terület: szegregációs mutatóval lehatárolt olyan egybefüggő tömb(ök), amelyen az alacsony társadalmi státuszú családok koncentráltan élnek együtt vagy a társadalmi státuszcsökkenés jelei tapasztalhatók, ezért a területen közösségi beavatkozás szükséges.

Mint az előbbiekből is kiderült a szociológiában, településszociológiában, regionális tudományban, de a településfejlesztési szakmában is többnyire értékítéletekkel terhelt tárgyalta társadalmi egyenlőtlenségi dimenzió a szegregáció – az

asszimiláció, integráció kudarca, felszámolása elérendő, normatív cél (Dusek 2016). Jelen tanulmányban Budapestre fókuszálok és tanulmányom végén a magasabb státuszúak térbeli elkülönülésére is kitérek. A lakóhelyi szegregáció vizsgálatának irodalma Budapesten két aspektusra fókuszál: a társadalmi-gazdasági és az etnikai szegregációra (a kettő természetesen bizonyos esetekben elválaszthatatlan egymástól, ahogy azt majd az ITS-eknél is látjuk, de utóbbira vonatkozó kutatásokat jelen dolgozatban nem veszek számba). A '70-es évek első vizsgálata Probáld Ferenchez (1974) köthető, aki a szellemi foglalkozásúak szegregációját mérte meg. Azt állapította meg, hogy 1949-60 között némiképp csökkent, majd 1960-70 között egy kicsit növekedett a szegregáció. Megfigyelte továbbá, hogy a szellemi foglalkozásúak a hegyvidéki budai oldalra tendálnak, de még relatíve közel a városközponthoz. Csanádi Gábor és Ladányi János (1985) 1930-80 közötti népszámlálások adataiból számított disszimilitási és szegregációs indexeket. Kovács Zoltán és Szabó Balázs (2016) szintén népszámlálások adataira számítottak szegregációt és ábrázolták is az eredményeket, melyből leolvasható, hogy Budapest 1990-2011 között sokkal szegregáltabb város lett. Az 1985-ös kutatás utáni Budapesten végzett empirikus kutatásaik során Csanádi-Ladányi szerzőpáros számos eredménnyel járultak hozzá a hazai városi szegregáció kutatásához és értelmezéséhez. Rámutattak arra, hogy a klasszikus városszociológiai elméletek övezeti felosztását alkalmazva csupán korlátozottan, sok esetben egyáltalán nem sikerült megbízható képet alkotni a város társadalmának térbeni elkülönüléséről – ahogy az a fent bemutatott térképekről is leolvasható – helyette történeti-szociológiai megközelítést és sok terepmunkát javasolnak (Csanádi, Ladányi 1988). A magas státuszúak akaratuk szerint koncentrálnak, megtehetik, meg tudják azt tenni, hogy az általuk preferált környéken választanak maguknak lakóhelyet (lásd korábban budai villanegyed, később gated community-k), a szegények erőforrásaikból adódóan képtelenek erre, ezért mikroszegregátumokba kényszerülnek és kisebb területi egységeket lefedve ott koncentrálnak (Ladányi 2007). Ez is az oka, hogy a gazdagok tömörszerűen jelennek meg a budai hegyvidéken és a városközpontban, míg a szegények elszórtan a pesti oldalon. Mindezeket jól mintázzák az ingatlanárak is, melyekről a későbbiekben bővebben írok.

Útfüggőségi viszonyok a posztszocialista Budapest szegregálódási folyamataiban

A település markánsabban határozza meg, és mélyebben tartósítja az életmódkülönbségeket – melyek a környezet anyagi, termelési, technikai és civilizatorikus szintjét jelentik – mint akár maga a munkamegosztás (Losonczy 1977). Éppen ezért

életminőség egyenlőtlenségeinek vizsgálatához elengedhetetlen adalékokat tudnak nyújtani a szélső értékeket vizsgáló szegregációs kutatások. Izsák Éva (2003) szerint „minél nagyobb területű a város, minél inkább eltérő természeti környezettel rendelkeznek egyes részei, annál erősebb a társadalmi csoportok lakóhely szerinti elválása. Ez az elválás az első, korai szegregációs jelenség, ami meghatározta a későbbiekben is és meghatározza sokszor a mai napig is az egyes városrészek státusát, az ott élők életkörülményeit”. Budapest utcáit járva kézzel foghatók a státusok közötti különbség városi lenyomatai. Rácz Attila (2012) szerint a szegregáció a lakóhelyi és az életkörülmények szintkülönbségét és társadalmi hátrányokat jelent, mert fokozza a társadalmi-strukturális helyzetből adódó különbségeket. A társadalmi differenciálódás, lakossági mobilitás és a társadalmi-gazdasági szegregáció a posztoszocialista városokban intenzíven kutatott témák az elmúlt években (Kovács, Szabó 2016). Marcinczak és szerzőtársai (2015) rámutattak arra, hogy Budapest a legszegregáltabb posztoszocialista főváros, a Balkántól északra. Ebben az útfüggőségi viszonyoknak, a történelmi meghatározottságnak is fontos szerepe van.

A II. világháború utáni Európa politikai kettéválása két eltérő urbanizációs modellt teremtett kontinensünkön az urbanisztikát művelők körében: nyugati és szocialista (Enyedi 2012). A két modell közti különbségről, illetve a máig ható hatásokról nemzetközi és hazai szakmai vita folyik a '70-es évek óta. Mindez külön tanulmányt érdemelne, én a következőkben csak röviden és a fővároshoz kapcsolódva villantom fel a diskurzus pro- és kontra érveit. A neoweberiánusok szerint a modern urbanizáció szakaszai azonosak, csupán megkésétségről beszélhetünk, ugyanis a különbségek – melyeket a gazdasági tevékenység színvonala határoz meg – nem meghatározó erejűek. Ezt az álláspontot képviseli például Ray Pahl, és ugyan Enyedi György nem sorolta magát ehhez a csoporthoz, de elvetette a szocialista és posztoszocialista urbanizációt, ugyanis a globalizációval egységesülő városrendszer alakul ki (Enyedi 2002). Timár Judit (2010) szerint se létezik szocialista urbanizáció, ugyanis a nyugati szuburbanizációs és dzsentifikációs folyamatokban is sokszínű társadalmak vettek részt, a posztoszocialista vonások az ezredfordulóra elhalványultak. A másik csoport képviselőit neomarxistáknak nevezzük, akik a térfolyamatokat a termelési módokból vezetik le és szerintük a különbségek alapvetők – a gazdasági fejlettség azonos szintje mellett is – a hasonlóságok banálisak. Ezt az álláspontot képviseli többek között Castells, Harvey vagy épp Konrád György – Szelényi Iván (1971) szerzőpáros is, akik szerint a magyar városfejlődés késleltetett, vagyis az urbanizáció szintje elmarad a gazdaság színvonala mögött. Ladányi (2010) szerint ugyan a városfejlődésnek sosem volt „igazán szocialista” formája Kelet-Közép-Európában, viszont határozott homogenizációs tendencia zajlott, így „a szocializmus általános törvényszerűségei győzedelmeskedtek a nemzeti sajátosságokon”. Csanádi Gábor és

Csizmady Adrienne 2002-es tanulmányukban megállapították, hogy a szocialista örökség olyan erősen befolyásolja a városfejlődést, hogy új modell kidolgozása szükséges. A továbbiakban röviden azokat a posztszocialista útfüggőségi viszonyokat szedem pontokba, melyek jelentős hatást gyakoroltak a ma is kirajzolódó budapesti szegregációs mintákra:

- Az ellentmondásos fejlesztések eredményeként a beruházások túlnyomó részét (már az első öt éves terv idején is kétharmadát) ipari fejlesztésre fordították, ennek köszönhetően a lakásépítés és az infrastruktúra fejlesztése – mint ideologikusan improduktív beruházás – háttérbe szorult, melynek következtében a lakosság életminőségének emelkedése nem érte el a tervezettet (Dávid et al. 2016).

- Az előző pontnak köszönhető, hogy jóval több munkahely létesült, mint lakás és ez a korábban Konrád és Szelényi (1971) által említett késleltetett városfejlődést vonta maga után.

- Ladányi (2010) kiemeli tanulmányában, hogy a javak másodlagos és burkolt elosztásán keresztül egy privilegizált, szűk réteg tudott csak meggazdagodni (vilallakások) és alapvetően is kijelenthető, hogy a magasabb státusú és jövedelmű rétegek nagyobb eséllyel jutottak lakáshoz, mely előnyt később piaci előnnyé tudták transzformálni.

- A lakótelep-építések nyugaton a '60-as évek után visszaszorultak (Ladányi 2010), ezzel szemben hazánkban a '70-es évek jelentették a csúcst, miközben a belső „polgári” területek lakásállományát elhanyagolták vagy rosszabb esetben lebontották.

- Izsák Éva 2003-as könyvében az 1950-ben csatolt települések és Kis-Budapest közti csökkenő, de máig meglévő infrastrukturális ellátottságbeli különbségekre, a féloldalas „belső szuburbanizációra” hívja fel a figyelmet. Ez az államszocialista évtizedek alatti beépítésben is tetten érhető, ugyanis míg Budán egyre több lakóövezet alakult ki, addig Pesten a lakótelepépítés jelentős ipartelepítéssel párosult (Izsák 2003).

- Ha vizsgálódási területünk határát kijebb toljuk egy pillanatra, a szuburbanizáció kapcsán is posztszocialista jegyeket figyelhetünk meg: a rendszerváltást követően a privatizáció ugyan megnövelte a költözés felé hajtó lehetőségeket a leromlott városrészekből a kedvezőbb lakás- és életkörülményekkel kecsegtető agglomerációba, azonban míg a tehetősebbek a magas státusú kertvárosokba költöztek (szuburbánus elitszegregáció), a szegényebbek távolabb vásároltak lakást szimbolikus társadalmi helyzetük javítása és az olcsóbb megélhetés céljából (Csanádi, Csizmady 2002). A folyamatoknak köszönhetően a fővároshoz képest az agglomerációban alacsonyabb fokú a szegregáció.

Az útfüggőségi viszonyok mellett a globális folyamatok is formálják Budapestet és egymást erősítve fejtik ki hatásukat például a lassú és korlátozott mértékű

dzsentrifikáció kapcsán. A főváros egyes belső kerületeiben (pl. V., VI., VII.) is megfigyelhető jelenség, hogy a beáramló népesség és szolgáltatások (kiemelten kulturális gazdaság) kiszorítják a korábban ott élőket, akiknek a megemelkedett ingatlanárak miatt elérhetetlenné válik a belvárosi lakhatás (Olt 2014). Mindez magántőkével kiegészített állami városrehabilitációs politika eredménye is lehet (pl. Középső-Ferencváros, Corvin-negyed). Több szerző is rámutatott már (Izsák, Egedy, Kovács), hogy a rehabilitált környék korábbi lakói csak akkor profitálnak a környék státusának emelkedéséből, ha ők is ott maradhatnak. Ha a szegények számára elérhetetlenné válik a belvárosi lakhatás, az komoly hatással lesz az életminőségükre (Olt 2014), ráadásul mindez csak a „problémák” térbeli áthelyeződését jelenti a külső kerületekbe, melyeknek már amúgy is féloldalas a fejlődésük. A dzsentrifikációnak köszönhetően azonban mára a belső kerületek népessége növekedésnek indult és erőteljesen fiatalodik. Mindez nagymértékben az Y generáció városigenlő (urbanofil) csoportjának köszönhető, akik az átlagosnál magasabb iskolai végzettségűek, de átlagos anyagi helyzetűek és számukra a városi élmények könnyű elérhetősége az elsődleges, míg a lakókörnyezetükkel kapcsolatban kevesebb az elvárásuk (Hack-Handa, Kocsis 2018).

Alacsony presztízsű fővárosi lakóhelyek térbeli mintái

A településrészek, valamint a szegregált és szegregációval veszélyeztetett területek helyzetelemzéséhez szükséges további mutatók körét is meghatározza a **már említett** kormányrendelet, melyek életkorcsoportokra, iskolai végzettségre, lakások komfortfokozatára, jövedelemre, foglalkoztatottságra vonatkoznak. A szegényszegregátumok budapesti jelenlétét az egyes kerületi önkormányzatok által elkészített Integrált Településfejlesztési Stratégiákban fellelhető KSH-s (2011. évi Népszámlálás) és önkormányzati adatok alapján csoportosítva mutatom be:

- Ahol nincs se szegregátum, se szegregációval veszélyeztetett tömb: budai oldalon az I., a III., a XII. és XXII. kerület, pesti oldalon az V., VI., VII. kerületek és a XVI. kerület.
- Ahol nincs szegregátum, de veszélyeztetett terület igen:
 - » II. kerületben 1 tömb (82 lakos), haladja meg minimálisan a határértéket (15,4 %). Az önkormányzat helyszíni szemle alapján megállapította, hogy nem veszélyeztetett a terület, funkcióbővítő rehabilitációt terveznek ide.
 - » XI. kerületben 1 átalakulóban lévő ipari környezetben található terület haladta meg a határértéket (16,9 %). A volt munkáskolóniában ma 99 fő él.
 - » XIV. kerület: a szegregációval veszélyeztetett terület lakosság száma 523 fő. Az elmúlt években nem került sor infrastrukturális fejlesztésre az érintett területen.

» XV. kerület: szegregációval veszélyeztetett területe a korábbi IVS-ben még nem jelent meg. A kis kiterjedésű tömbben 52 fő él.

» XVII. kerület: 3 olyan tömb van, ahol a szegregációs mutató 20-25% közötti, ezekben összesen 207 fő lakik.

- Ahol van szegregátum, de veszélyeztetett terület nincs:

» IV. kerület: 1 db szegregátumot (28%-os érték) írtak le, a tömbben 35 önkormányzati bérlakásban összesen 121 fő él. A tömb szanálás előtt álló, bontás alatt lévő területként van nyilvántartva a majdani Aquincum-hídhöz kapcsolódó közútfejlesztés miatt.

» XIX. kerület: egy 50 fős szegregátum található.

- Ahol szegregátum és veszélyeztetett terület is van:

» VIII. kerület: 3 db szegregátum van és körülöttük bővebb szegregációval veszélyeztetett, illetve 4 további szegregációval veszélyeztetett terület. A szegregációs mutató átlagosan 17% feletti és összesen 11 764 fő él a területen (a kerület lakosságának több mint 15%-a). Ezek a Magdolna- és Orczy-negyedek jelentős részét lefedik (tapasztalati becslések alapján a két érintett negyedben a legmagasabb a roma népesség aránya a kerületben). A 4 további szegregációval veszélyeztetett terület közül az Önkormányzat szerint 2 időközben a Corvin Sétány Programnak köszönhetően megszűnt. 2008-ban 2 db nagy népességű szegregált tömb volt és 4 db kis népességű szegregációval veszélyeztetett terület. A kerület társadalmi integrációs céllal 6,5 milliárd Ft értékben valósított meg programokat.

» IX. kerület: 4 db szegregátum (2-2 Középső- és Külső-Ferencvárosban) és egy szegregációval veszélyeztetett területe (Középső-Ferencvárosban) van. A négy szegregátumban (átlagos érték 29%) összesen 1 699 fő él. A Tűzoltó utcai szegregátumtól eltekintve a többi ipari területen fekszik és több lakóház bontásra került már. A veszélyeztetett tömbben (16,9 %-os érték) is közel ennyien élnek (1 349 fő), itt jelenleg a József Attila Terv szociális városrehabilitációs projektje folyik. A kerület 2008 óta több anti-szegregációs projektet is végrehajtott.

» X. kerület: a fővárosban itt található a legtöbb szegregátum (8 db), ezen felül 8 db szegregációval veszélyeztetett területe is van (4 db szegregátumhoz kapcsolódik és 4 db önálló veszélyeztetett terület). A kijelölt tömbök többsége ipari területbe ékelődve vagy azok peremén szétszórtan helyezkedik el. A híradásokban legtöbbször emlegetett Hős utcában a 2. legmagasabb a fővárosban a szegregációs mutató értéke (38,8 %). Összesen 3 776 fő él Kőbányán szegregátumban, vagy veszélyeztetett tömbben. Több munkaerőpiaci, szociális és közoktatási intézkedést terveznek és hajtottak is már végre.

» XIII. kerület: 2001-es népszámlálási adatok alapján az IVS-ben még nem volt se szegregátum, se szegregálódással veszélyeztetett terület a kerületben, azonban

a lecsökkentett határértéknek köszönhetően jelenleg 3 szegregátumot és 5 szegregációval veszélyeztetett területet tartanak számon. Angyalföldön 2011 óta programszerű szanálások és nagyarányú építkezések zajlanak. 2011-ben szegregátumban (átlag 25,3 %-os érték) 1 347 fő élt, míg veszélyeztetett területen (átlag 17,42%) 981.

» XVIII. kerület: 3 szegregátummal (átlag 34,3%-os érték, 3. szegregátumé a főváros legmagasabb értéke 47,1%-kal) és 4 veszélyeztetett területtel rendelkezik. A szegregátumok összlakossága 317 fő volt, míg a szegregációval veszélyeztetett területeken összesen 470 fő élt 2014-ben.

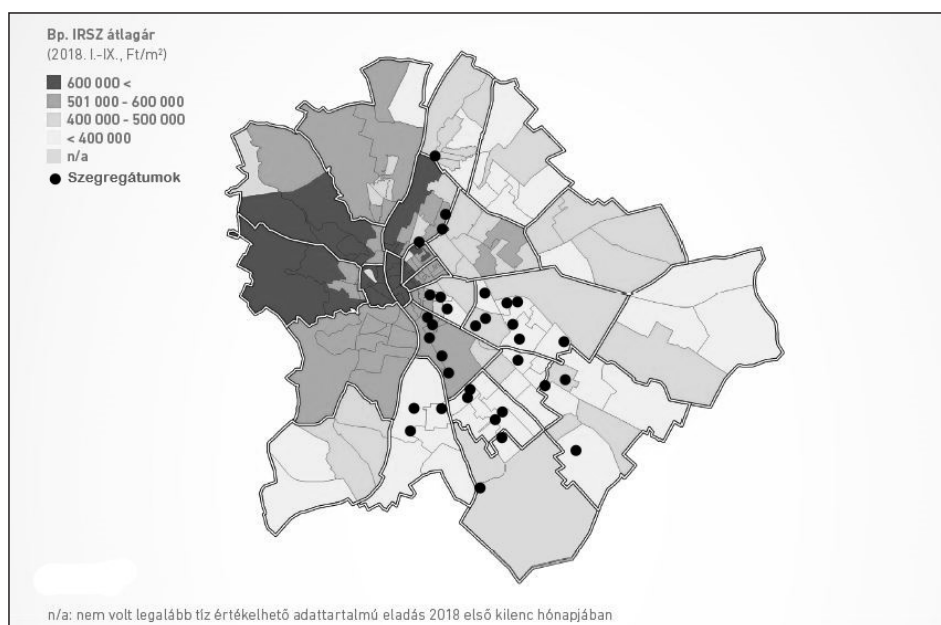
» XX. kerület: 4 szegregátum (2 Erzsébetfalván, 1-1 a Gubacsipusztán és a Pacsirtatelepen), és a fővárosban rekordnak számító 12 szegregációval veszélyeztetett terület (5 Erzsébetfalván, 5 Pacsirtatelepen, 1 Kossuthfalván és 1 Gubacsipusztán és Szabótelepen átnyúlva) van a kerületben. A szegregátumok (átlag 31%-os érték) összlakossága 572 fő, a veszélyeztetett területekről nincsenek adatok pesterzsébeti ITS-ben.

» XXI. kerület: 3 szegregátum és 5 szegregációval veszélyeztetett terület van, ez összesen több mint 700 embert érint. A tömbökben szociális városrehabilitációt hajtottak végre.

» XXIII. kerület: 2 szegregátummal (átlag 28,3%-os érték) és 6 veszélyeztetett területtel (átlag 22,2%-os érték) rendelkezik. Szegregátumokban 268 fő élt Soroksáron, míg veszélyeztetett területen 882-en.

Összességében Budapest 23 kerületéből 8-ban nincs jelen szegregáció vagy ennek veszélye, 5 kerületben nincs szegregáció, de veszélyeztetett területek vannak, 2 kerületnél van szegregátum de további veszélyeztetett terület nincs, és 8 kerületben vannak szegregátumok és veszélyeztetett területek is. Több mint 146 ezer ember él Budapesten szegregátumban, vagy szegregációval veszélyeztetett területen, vagyis a főváros népességének több mint 8,5 %-a. Budán nincs szegregátum, veszélyeztetett terület is csak 2 kisebb tömb. A Pesti oldalon az V-VI-VII. és XVI. kerületeket leszámítva szétszórtnak helyezkednek el a városi térben szegregátumok és veszélyeztetett területek. Nem meglepő, hogy a legmagasabb kategóriába sorolt ingatlanátlagárú irányítószám körzetekben nem találunk szegregátumokat, sőt szomszédos területként is csak a IV. és XIII., illetve VI. és XIII. kerület határán jelentkeznek, viszont a legalacsonyabb kategóriájú körzetekben koncentrálódik a szegregátumok több mint fele (1. ábra).

A 2014-20-as programozási időszakra Budapest városfejlesztésére tematikus fejlesztési programokat dolgoztak ki. A következőkben a Szociális Városrehabilitáció Tematikus Fejlesztési Program (2014) krízisterületek lehatárolását mutatom be. Hasonlóan a szegregáció megállapításához itt is a KSH 2011-es népszámlálásának adatait használták fel. 3-3 társadalmi, illetve lakás mutatóra határoztak meg

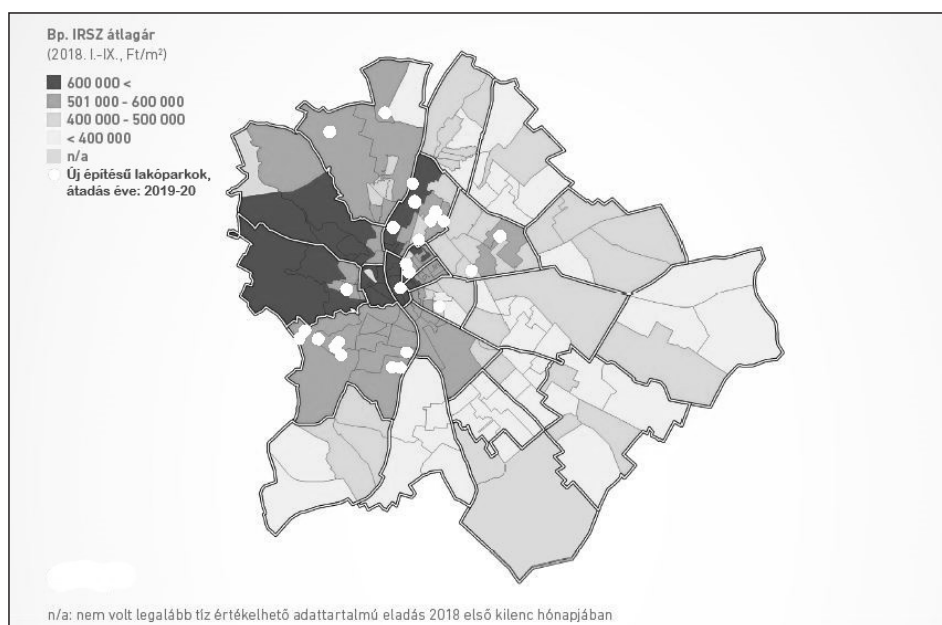
1. ábra Budapest szegregátumai és az irányítószám körzetek szerinti ingatlanátlagárak
Forrás: OTP Lakóingatlan Értéktérkép 2018/2 (9. oldal) és a kerületi ITS-ek alapján saját szerkesztés

határértékeket. Krízis és veszélyeztetett tömbnek azon tömbök számítanak, amelyek több mutató esetében is hátrányos helyzetűek. A krízis és veszélyeztetett tömbök összefüggő területe a krízisterület, amely lakosságának életkörülményeinek javítására fókuszál a program. Ezek meghatározására vitaanyagként kétfajta meghatározást is készítettek: mutatók alapján a legrosszabb 10 és 20 %. 10%-os küszöbértéknél a legtöbb krízistömb a X. kerületben található (79 db), ezt követi a XXI. kerület (54 db), a XX. kerület (47 db) és a XIII. kerület (45 db). Az I. és a VI. kerületben nem található krízistömb. Legtöbb lakos krízistömbben (tömbjeinek 22%-a) a VIII. kerületben él (20 132 fő), de 10 ezer feletti lakosságszám van a XIII. kerületben is. Veszélyeztetett tömbben a XVIII. kerületben (17 915 fő) és a XX. kerületben élnek (16 343 fő) a legtöbben. Budapest tömbjeinek közel 5%-a krízistömb, további több mint 14 %-uk pedig veszélyeztetett besorolásba esett. Ez a lakosság arányában kifejezve 4,8 illetve 9,8%-ot jelent. 20%-os küszöbnél a legtöbb krízistömb szintén a X. kerületben van (64 db), ezt követi a XX. (49 db) és XXI. kerület (47 db). Ezzel a küszöbértékkal is az I. és a VI. kerület krízistömbmentes. Legtöbb lakos krízistömbben így is a VIII. kerületben él (21 562 fő), de 10 ezer feletti lakosságszám a XIII. kerület mellett a X. kerületben is. Veszélyeztetett tömbben a XX. (13 121 fő) és a VIII. kerületben (12 140 fő) élnek a legtöbben. A főváros tömbjeinek 4%-a krízistömb, további 14% pedig veszélyeztetett. A lakosság arányában kifejezve 5 illetve 15 %.

Magas presztízsű fővárosi lakóhelyek térbeli mintái

Míg a „szegény” szegregátumok szakirodalmában dúskálhat a kutató Budapesten, addig a „gazdagok” térbeli elkülönülése kevésbé megkutatott téma. A legtehetősebbek villákban élnek, melyek építésének három fő időszakát különíthetjük el (Csapó, Lenner 2015): XIX. század második felétől jelentek meg a Budai-hegyek egykori szőlőskertjeiben, a XX. század elején Zuglóban (Városliget környéke) és Mátyásföldön épült a legtöbb villa, végül a két világháború közti időszakra ismét a budai oldalra helyeződött át a villák építésének súlypontja, melynek következtében a régi hétvégi házas övezet helyén villanegyed alakult ki. Mára Budapest számos kerületében szétszórtan találhatunk villákat ám zömük a legszebb kilátást nyújtó II. (Rózsadomb) és XII. kerület (Sváb-hegy – Istenhegy) zöldövezeti részében van (Csapó, Lenner 2015).

Ahogy A. Gergely András (2010) fogalmaz, a „kiváltságosság új tömegtemplomai”, a lakóparkok (gated community-k) a rendszerváltást követően az „éljen a város felett” jegyében azonnal megjelentek a budai zöldövezetben, azonban a '90-es évtizedben még kevés volt (Kovács, Hegedűs 2014). Építésük az ezredforduló után gyorsult fel – 2002-2007 között 237 db lakópark épült – és az ingatlanfejlesztők felfigyeltek a rozsdáövezetekre is (Cséfalvay 2008). A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság évekre visszavetette az építkezési kedvet, amely azonban az utóbbi években ismét megjött, sőt eddig soha nem látott méreteket ölt, köszönhetően az egyre bővülő családtámogatásoknak is. Csapó Tamás és Lenner Tibor saját felmérése szerint 2015-ben 308 db lakópark állt a fővárosban, melyekben mintegy 48 ezer lakás volt. A nagy számok ellenére azonban még a mai napig zárt világot jelentenek. Ezt a zártságot tudatosan vállalják a beköltözők, ugyanis lakóparkban élni presztízs és túl azon, hogy kellemes lakókörnyezetet nyújt, sok biztonsági kényelmi, sportolási és egyéb szolgáltatást biztosítanak (Csapó, Lenner 2015). A lakópark – hasonlóan a lakótelephez – közelítő mértékű társadalmi státuszok foglalatja, mely telepszerű, sűrített, de elhúzódozó életmódban jelenik meg (A. Gergely 2010). Csapó Tamás és Lenner Tibor saját felmérése szerint 2015-ben a lakóparkok harmada még továbbra is Buda zöldövezeti részén fekszik, de negyedük már a rozsdáövezetben, a fennmaradó részük pedig a pesti belvárosi részen (itt magas a luxus kategóriájúak aránya) és egyéb helyeken található. Arra már Cséfalvay Zoltán is rámutatott 2008-ban, hogy a lakóparkok közel fele a lakásokon túl valójában nem nyújt semmilyen szolgáltatást sem. Csapó Tamás és Lenner Tibor 2015-ös felmérése alapján körülbelül tizedük nyújt többféle extraszolgáltatást, mint például: őrző-védő szolgálat, wellness, uszoda, bowling-pálya, közösségi helyiségek. Egyötödük nyújt többféle (de nem luxus jellegű) szolgáltatást és szintén egyötödük csak állandó portaszolgáltatást.

2. ábra Új építésű, épülő lakóparkok és az irányítószám körzetek szerinti ingatlanátlagárak
Forrás: OTP Lakóingatlan Értéktérkép 2018/2 (9. oldal) és a portfolio.hu lakópark-adatbázis 2018. év végi adatai alapján saját szerkesztés

A Portfolio.hu lakópark-adatbázisában összesen 25 (12 a budai, 13 a pesti oldalon) új építésű, épülő lakóparkot (2. ábra) tartanak nyilván Budapesten 2018 év végén (<https://ingatlan.portfolio.hu/lakoparkok>), melyek már nemcsak a feltétlenül tehetősebb vásárlókat várják. Az új gazdák 40 százaléka lakótelepről költözik lakóparkba, 75-80 százalékuk kölcsönt vesz fel és nagyobb arányban kisgyermekes családok (Csizmady 2008).

A legtöbb lakópark 2015-ben is a rendkívül gyorsan fejlődő és egyben átalakuló XIII. kerületben volt (Csapó, Lenner 2015), melyen az itt épülő további 7 lakópark nem fog változtatni. Magas, húsznál több volt még (Csapó, Lenner 2015): a XIV. kerületben, ahol jelenleg 2 épül, a XI. kerületben, ahol 9 épül vegyesen zöld és barnaövezetben, a II. és III. kerületben, ahol csak 2 épül, továbbá a IX. és a VIII. 1-1 lakópark épül még a XII és V. kerületben és 2 a VI. kerületben. Mindezekből az olvasható ki, hogy a lakóparkok építési helyében a barnaövezet egyértelműen átvette a vezető szerepet a zöldövezettől. A vevőkör tágítási szándéka is látszik, ugyanis a lakóparkok csupán alig egyötöde épül a legdrágább átlagárú irányítószám körzetekbe. Ugyanakkor még mindig a jobb módúak jelentik a célközönséget, hiszen 500 ezer Ft/m² alatti átlagárú irányítószám körzetbe csupán 3 lakópark épül a 25-ből. Ugyan a budai oldalon 2019-20-ban a jelenlegi adatok

szerint eggyel kevesebb lakópark épül, mint a pestin, ez lakások számában 2 324-et jelent, szemben az 1 710-zel.

Összefoglalás

Budapest „szegény”, illetve „gazdag” szegregátumainak kutatása új adalékokkal szolgálhat az életminőségi kutatásokhoz. Tanulmányomban hangsúlyoztam a posztszocialista útfüggőség máig tartó hatásait, ugyanis véleményem szerint a globális folyamatok mellett ezek még továbbra is fontos szerepet játszanak a főváros átalakulásában. Budapest mozaikos térszerkezetét tovább erősíti a szegényszegregátumok belvárosi részekről való kiszorulása, ugyanakkor a lakóparkok egyre szaporodó tömege az egykori ipari területek helyén. A lakóingatlan átlag-árak, valamint a szegregátumok és lakóparkok területi elhelyezkedése között szoros összefüggés mutatkozik, de legtöbb esetben nem a szélső-értékek irányába ez is mutatja a tömörszerű megjelenést. A kerületi fejlesztési stratégiák és az országos folyamatok is bizakodásra adnak okot a szegregátumok és szegregációval veszélyeztetett területek visszaszorításában.

Irodalom

- 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről (https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a1200314.kor)
- A. Gergely A. (2010): Lakópark, mint korunk tömegszállása? Csizmady Adrienne köteteiről. *Kultúra és Közösség*, 2., 111–114.
- Andorka R. (1997): Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest
- Beveridge, A. (2002): Segregation: The measurement of inequality. Queens College, New York
- Csanádi G., Csizmady A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 3., 27–55.
- Csanádi G., Ladányi J. (1985): Budapest városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. Kandidátusi értekezés, Budapest
- Csanádi G., Ladányi J. (1988): Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten. *Szociológia*, 1., 1–16.
- Cséfalvay Z. (2008): Kapuk, falak, sorompók: A lakóparkok világa. Gondolat Kiadó, Budapest
- Dávid B., Barna I., Bóné V., Hegedűs R., Izsák É. (2016): A rendszerváltás család-történetei: Huszonöt év Budapest árnyékában. L'Harmattan Kiadó, Budapest

- Durst J. (2007): Több a kára, mint a haszna: Születésszabályozás a „gettóban”. *Demográfia*, 1., 74–103.
- Dusek T. (2016): A települési szegregáció mérőszámai. Előadás, Nagyvárad, 2016.09.16.
- Gergely J. (2009): Széthúzó falvak, egységes városok? *Tér és Társadalom*, 3., 111–125.
- Hack-Handa J., Kocsis J. B. (2018): A lakóhelypreferenciák változásai és az Y generáció. In: Józsa L., Korcsmáros E., Seres H. E. (szerk.): *A hatékony marketing: EMOK 2018 Nemzetközi Tudományos Konferencia konferenciakötete*. Selye János Egyetem, Komárno, 406–415.
- Integrált Településfejlesztési Stratégia (kerületenként)
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Johnston, R. et al. (2007): The geography of ethnic residential segregation: A comparative study of five countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 4., 713–738.
- Konrád Gy., Szelényi I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12., 19–35.
- Kopasz M. (2004): Lakóhelyi szegregáció és társadalmi feszültségek a magyarországi településeken. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 414–424.
- Kovács, Z., Hegedűs, G. (2014): Gated communities as new forms of segregation in post-socialist Budapest. *Cities*, 36., 200–209.
- Kovács, Z., Szabó, B. (2016): Urban restructuring and changing patterns of socio-economic segregation in Budapest. In: Tammaru, T., Marcińczak, S., Ham, M. van, Musterd, S. (eds.): *Socio-economic segregation in European capital cities: East meets West*. Routledge, London–New York, 238–260.
- Ladányi J. (2007): A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten. In: Enyedi Gy (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 199–215.
- Ladányi J. (2010): Létezett-e szocialista típusú urbanizációs modell? In: Á. Varga L. (szerk.): *URBS: Magyar Városthéztörténeti Évkönyv V*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 35–44.
- Ladányi J. et al. (2005): Szociális és etnikai konfliktusok. (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_05_Ladanyi_Sandor_Szocialis_es_etnikai_konfliktusok/ar20s07.html)
- Losonczi Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Marcinczak, S. et al. (2015): *Patterns of socioeconomic segregation in the capital*

- cities of fast-track reforming postsocialist countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 183–202.
- Massey, D. S., Denton, N. A. (1988): The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 2., 281–315.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Poulsen, M. (2009): Segregation. In: Kitchin, R. et al. (eds.): *International encyclopedia of human geography.* Elsevier, Oxford, 5036–5042.
- Probáld, F. (1974): A study of residential segregation in Budapest. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Geographica*, 9., 103–112.
- Rácz A. (2012): *Szegregáció a fejekben: A statisztikai és a mentális társadalmi- és térbeli elkülönülés vizsgálata Szegeden.* PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Sipták D., Tésits R. (2014): A szegénységi szegregáció területi jellegzetességei Baranya megyében. *Humán Innovációs Szemle*, 1–2., 139–162.
- Szirmai V. (szerk.) (2011): *Urban sprawl in Europe: Similiarities or differences?* Aula, Budapest
- Szoboszlai Zs. (2004): Szegénység, marginalizáció, szegregáció: Adalékok a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 3., 25–42.
- Szociális Városrehabilitáció Tematikus Fejlesztési Program (2014): *Krízisterületek lehatárolása* (<http://budapest.hu/Documents/TFP/Szoci%C3%A1lis%20v%C3%A1rosrehabilit%C3%A1ci%C3%B3%20Tematikus%20Fejleszt%C3%A9si%20Program.pdf>)
- Timár J. (2010): Van-e posztszocialista urbanizáció? In: Barta Gy. et al. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 121–140.

DÚLL ANDREA

LOKALITÁSELMÉNY ÉS FOLYAMATORIENTÁLT TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS – AZ ALSÓMOC SOLÁDI LAKOSOK LOKALITÁSELMÉNYE SZERVEZŐDÉSÉNEK VIZSGÁLATA¹

Már nem emlékszem, hogyan ismerkedtünk meg személyesen Izsák Évával. Korban egyvásáriak vagyunk (bár Éva mindig megemlíti, hogy ő a fiatalabb – ami egyébként igaz), tudományos pályafutásunk számos párhuzamot mutat (pl. mindketten kb. egy időben voltunk az MTA Bolyai kutatási ösztöndíjasai) és érdeklődésünk is egy irányba mutat: mindkettőnk a tér érdekli. Éva rendhagyó geográfus: nemcsak földrajztudós, hanem szociológus (mi több, biológus) is. Én rendhagyó pszichológus vagyok: a fizikai környezet érdekel és van egy tanári diplomám is. Minden együttállás adott volt ahhoz, hogy közösen dolgozzunk. Úgy rémlik, Éva keresett meg egy konferencia kapcsán, amit ő szervezett. Örömmel mentem, és mivel a fenti együttállások mellett még a személyes szimpátia is megvolt, így semmi sem mentett meg bennünket (és a tudományt) attól, hogy elkezdjük közösen dolgozni. Ennek (eddig) kézzelfogható eredménye lett egy úttörő, a geográfiát és a környezetpszichológiát összekapcsoló, *Tér–rétegek* (Dúll, Izsák 2014) című közös szerkesztett könyv. Most is dolgozunk egy közös (elárulom: város témájú) könyvön (kettőnkön kívül S. Nagy Katalin is szerző), aminek az ötletét Éva találta ki, és ami megint rendhagyó lesz: Éva rábeszélte, hogy esszéket írjunk a városról, ne tudományos szövegeket. Számomra ez szokatlan, de nagyon izgalmas kihívás, örülök neki, és ígérem, megpróbálom magamból kihozni (remélem, van bennem ilyen) az esszéíró. Köszönöm, Éva – örülök, hogy megint együtt dolgozunk!

Jelen kötetbe nem közös munkáról hoztam írást. Az alsómocsoládi lokalizációhoz kapcsolódó pszichológiai értékvizsgálat nekünk való, mert rendhagyó: ötvözni igyekszik a környezetpszichológiai tudást a településekről való ismeretekkel. Így, bízom benne, hogy születésnap köszöntőként és tudományos olvasmányként egyaránt tetszeni fog Évának (és persze az Olvasónak is).

1 Jelen tanulmány a Dúll Andrea akadémiai doktori értekezésében (2017) közzétett alsómocsoládi kistérségi lokalizáció-kutatás során elvégzett értékvizsgálat szűkített, átdolgozott közlése. Jelen tanulmány megírása részben az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében valósult meg, az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával.

1. kép Közös szerkesztett könyvünk (*Tér-rétegek*, Düll, Izsák 2014) remek hangulatú könyvbemutatóján az ELTE Tanári Klubjában

Az alsómocsoládi kutatás kezdete: munka a Jövő Szövő Műhelyben

A környezetpszichológiában (lásd Düll 2009) a településvizsgálat inkább általános, makrokörnyezeti kontextusban (pl. a városban élés jellemzői vagy viszonyulás a városhoz, pl. Dias, Ramadier 2015; Félonneau 2004) érdekli a kutatókat, sokkal kevesebb példát találunk konkrét települések (falvak, városok) környezetpszichológiai vizsgálatára. Magyarországon eddig – a szerző településkutatásain² kívül – nem folytak környezetpszichológiai szemléletű településkutatások³.

2014 októberében felkérésre⁴ kapcsolódtam be környezetpszichológus szakértőként Alsómocsolád község abban az évben alakult Jövő Szövő Műhelyének⁵ munkájába. A községben a polgármester⁶ vezetésével 1990 óta intenzív településtervezési és -fejlesztési munka folyik, amelynek fontos részét képezi a részvételi településalakítás (a falu lakosságának bevonása a fejlesztésekbe). Az alapprobléma, amire megoldásokat keresett a Műhely, hogy hogyan lehet – természetesen a megfelelő feltételek megteremtésével – Alsómocsolád lakosságát megduplázni (cél a 600 fős lakólétszám). A Jövő Szövő Műhely magját a polgármesteren és az önkormányzat dolgozóin kívül egy sokféle szakemberből (jogász, építész, gazdasági szakember, hálózatkutató,

2 Az alsómocsoládi kutatással párhuzamosan zajlott egy balatonfelvidéki, nivegy-völgyi vizsgálat is (mindkettőt lásd Düll 2017).

3 Ugyanakkor, akár a transzdiszciplináris (bár környezetpszichológiát nem tartalmazó) vizsgálatok egy korai, izgalmas példájának is tekinthetjük Magyarországon a dudari falukutatást (lásd Lengyel 1985), amelyben meghatározó volt a pszichológia (Szokolszky 2013).

4 Köszönöm Kálló Miklósnak, hogy bevont a munkába.

5 Lásd pl. Varga (2014).

6 A kutatás során köszönöm Dicső László, független polgármester (1990 óta van hivatalban – ő az alsómocsoládi falufejlesztés motorja) támogatását.

kommunikációkutató stb.) álló önkéntes szakértői csapat jelentette. A team működését összességében transzdiszciplinárisnak⁷ tekinthetjük, hosszabb–rövidebb interdiszciplináris fázisokkal (részletesen lásd Dúll 2017). A Jövő Szövő Műhely számos nézőpontból igyekezett feltárni azokat a lehetőségeket és nehézségeket a község⁸ életében, amelyek egy ilyen nagyléptékű tervezett változással járnak.

Egy kérdés körvonalazódik: milyenek az alsómocsoládi lakosok motivációi?

A Jövő Szövő Műhely résztvevő szakértőjeként észrevettem, hogy munkánk során evidenciaként kezeljük, hogy a község lakói „teljes mellszélességgel”, konstruktívan, aktívan, saját maguk és a közösség megelégedésére vesznek majd részt a bekövetkező tervezett változások elérésére szolgáló rövid és hosszú távú stratégia megvalósításában. Ez azonban objektív módon nem volt igazolt – az Önkormányzat pozitív tapasztalatokkal rendelkezett a lakosok hozzáállását illetően, de semmilyen egzakt, követő monitorozás nem zajlott még soha a lakosság tényleges motivációira vonatkozóan.

Környezetpszichológiai megfontolások szerint azonban fontos figyelembe venni, hogy a személy–környezet kölcsönkapcsolatban (Dúll 2009) bekövetkező változások (még a kedvezőek is) megterhelők. A helyhasználat-változás nem csak például költözés útján következik be (ami egyébként mindig veszteségélménnyel is jár, Dúll 2015; Horvát, Dúll, László 2011), hanem úgy is, ha a helyen a személyek, a használók változnak (pl. Winkel 1981) vagy többen/kevesebben lesznek (pl. Wicker 1973). A helykötődés (lásd Dúll 2002) mindenképpen módosul, a régi hely eredeti, megélt formájában „elvész”, amit fel kell dolgozni. A veszteségélménnyel párhuzamosan alakul az új helyhez való kötődés (pl. Manzo 2003), és lépésről lépésre konstruálódik az új helyidentitás (Dúll 1996; Twigger-Ross, Uzzell 1996). Ez a gyakran nem tudatosuló, nehéz folyamat megnyilvánulhat az embereknek az adott helyhez való viszonyulásában is: a kedvelt helyeket óvják, fejlesztik, támogatják az ottani történeteket,

⁷ A transzdiszciplináris együttműködés lényege, hogy a kutatók (jelen esetben projekt résztvevők) közös problémán dolgoznak közösen kidolgozott és elfogadott elméleti keret alapján, és a munka során folyamatosan szervesen összedolgozzák a területspecifikus fogalmakat, elméleteket és megközelítéseket. A munka időnként interdiszciplináris fázisokat is szükségsszerűvé tesz, amikor a résztvevők kapcsolatban vannak ugyan, de mindenki saját tudományterületi specifikumai mentén dolgozik a közös problémán.

⁸ A község jövőképe így fogalmazódott meg: „Alsómocsolád község hosszú távú stratégiai célja 2030-ra olyan, élhető, a polgárai által védett, megbecsült és szeretett település létrehozása, mely megtartja népességét, visszavonzza elszármazottait, bevonzza a település alapértékeivel azonosulni tudó letelepülni vágyókat, ezáltal létszámában gyarapszik. Válaszol a kor kihívásaira. Keresi és megtalálja kitörési pontjait. Emberi léptékek szerint fejlődik. Folyamatosan megújul. Kinyitja, érdekessé és vonzóvá teszi a települést. Felkutatja azokat a lehetőségeket, melyek helyi, térségi és szélesebb igényeket is tudnak gazdaságosan szolgálni. A település jövőképe: Alsómocsolád egy XXI. századi, élhető, barátságos, értékeit őrző és megújító, a helyi gazdaságból gyarapodó, lakói számában növekvő, innovatív kistélepülés” (Alsómocsolád község Településfejlesztési koncepciója II., 2016, 2 – kiemelések DA).

1. ábra Alsómocsolád földrajzi helyzete

Forrás: Google Térkép (Letöltés dátuma: 2019. május 2.) és Tigerné Schuller et al. (2014, 6.)

míg a stresszt jelentő helyeket kerülük vagy éppen rombolják. A lakosok erős, stabil, pozitív (vagy épp gyenge, képlékeny, negatív) helykötődése és -identitása a település mindennapi működésének pszichológiai alapját jelenti.

Így tehát az egyik Műhelyen azt javasoltam, végezzünk tudományos kutatást annak feltárására, hogy milyen a lakók és a település viszonya, fedjük fel azokat a tudatos és nem tudatosuló, látens állapotokat/folyamatokat (a település pszichológiai jelentése, helykötődés, helyidentitás, jóllét, értékek és elégedettség a település fontos helyeivel), amelyek – hétköznapi fontosságukon túl – meghatározók lehetnek a fejlesztés sikerében. A vizsgálat ötletét a Polgármester és a Műhely résztvevői lelkesen fogadták, és segítséget is adtak a lebonyolításhoz. Ráadásul még a kutatás adatainak feldolgozása előtt belekerültek a Településfejlesztési koncepcióba a helykötődésre és az identitásra vonatkozó tételek.⁹

Alsómocsoládról és az aprófalvak problémáiról – röviden¹⁰

„A Kapos folyó völgyétől délre, a Zselic és a Völgyesség közötti Hegyhát dombvidékének egyik kisközsége Alsómocsolád, amelyről nehéz volna eldönteni, hogy a

⁹ Az identitás és a helykötődés fogalmak a Műhelyen folyó transzdiszciplináris munka eredményeként beépültek Alsómocsolád településfejlesztési koncepciójába (Hübner et al.): „Identitás: A társadalmi identitás jellemzője egyrészt a térséghez, településhez kötődés, másrészt a területi identitás a fenntartható térségfejlesztés egyik belső erőforrása is, csakúgy, mint a természeti erőforrások, például az energiahordozók, a nyersanyagvagyon, a megfelelő éghajlat, vagy a humán erőforrások” (Alsómocsolád község Településfejlesztési koncepciója II., Véleményezési szakasz – 2016.06. „A településfejlesztési elvek rögzítése” című rész, 5 – kiemelés az eredetiben). „A fejlesztési cél érdekében az alábbi specifikus célokat határoztuk meg: [...] a helyi kötődések (identitástudat) erősítése, és annak társadalmi erővé való transzformálása, a lakossági és civil szervezeti kezdeményezőkézség fejlesztése” (i. m. 6.). „A megvalósítás eszközei és azok nyomkövetése: Alsómocsolád jövője szempontjából meghatározó a települési arculat, imázs fejlesztése, alakítása. Mindehhez az ide látogatók számára nyújtható szolgáltatások és azok infrastrukturális hátterének fejlesztésén túlmenően komplex marketing szükséges, amely nem kizárólag a hazai és külföldi turistákat célozza meg, hanem ösztönzőleg hat potenciális befektetőkre és a helyi lakosok identitástudatát, helyi kötődését is erősíti” (i. m. 12.).

¹⁰ Részletesen lásd Dúll (2017).

1. táblázat Alsómocsolád adatai Forrás: részben Tigerné Schuller et al. (2014)

* Forrás: Alsómocsolád község hivatalos lapja.

(https://www.facebook.com/alsomocsolad/about/?entry_point=page_nav_about_item&tab=page_info – utolsó látogatás: 2016. aug. 10.). A 2011. évi népszámlálás adataira hivatkozva egy 2014-es hivatalos dokumentum (Tigerné Schuller et al. 2014) 356 főt jelöl meg

Alsómocsolád adatai

nagyföldrajzi tájegység	Mecsek, Hegyhát
terület	belterület: 65 ha, külterület: 1.235 ha
közigazgatási hovatartozás	Baranya megye, Dél-dunántúli régió, Hegyháti járás (székhely: Sásd), Mágocsi mikrotérség
lakosok száma	346*

festőién szép környéke elragadóbb-e vagy maga a település. Rég letűnt (néhány évezreddel ezelőtti, majd a honfoglalást követő) korok embere is vonzónak találhatta ezt a vidéket, hiszen a régészeti kutatások szerint már akkoriban is lakott hely volt. [...] első írásos adata (Mocholay formában) 1294-ből való” (Szabó 2010, 234. – kiemelés az eredetiben).

Alsómocsolád „a Mágocsi mikrotérség önálló hivatal¹¹ működtető aprófaluja, [amely] agilis helyi vezetéssel és jelentős helyi gazdasággal” (Kovács, Rác 2008, 300. – beszúrási DA) rendelkezik. „Baranya megye északi szegletében [fekszik], a megyeszékhelytől, Pécsről légvonalban mintegy 25 kilométerre északra, a Mecsek hegység festői szépségű lankáin, [...] dombokkal körülvéve keletről, és tavakkal határolva nyugatról. [...] Jelenleg ún. zsáktelepülés, a 65.174. számú szilárd burkolatú úton, Mágocs felől közelíthető meg. Nincs átmenő forgalom, a gyermekek itt veszély nélkül sétálhatnak, kirándulhatnak. Nincs por és zaj, a közbiztonság jó” (Tigerné Schuller et al. 2014, 6. – beszúrási DA). A Hegyháti járás¹² Magyarországon a leg hátrányosabb helyzetűek közé tartozik. Mintegy tizenötezer főnyi lakossága 25 településen (többnyire aprófalvakban¹³) szétszóródva él, amelyek életét a mikrotérségi

11 A Hivatal hivatalos megnevezése 2013 óta: Mágocsi Közös Önkormányzati Hivatal Alsómocsoládi Kirendeltsége.

12 A Hegyháti járásban (korábban Hegyháti kistérség) 25 település van, székhelye Sásd. Az egész országban ez az egyetlen járás, ami nem a székhelytelepülés nevét viseli.

13 A 2011-es népszámlálás idején Magyarországon 1128 aprófalu (a hazai településállomány 35,8%-a) tartottak számon. „A legtöbb Baranyában, Zalában és Borsod-Abaúj-Zemplénben fekszik, de ma már elmondható, hogy egyetlen olyan megye sincs, ahol ne lenne aprófal. Baranyában a megye településeinek már közel 70%-a tartozik az aprófalvak közé, de Zalában és Vasban is közel 2/3 az arányuk” (Balogh 2014, 135.).

központok (Mágocs, Vásárosdombó, Gödre, Mindszentgodisa) erősebben szervezik, mint Sásd, a kistérségi¹⁴ központ. A Mágocsi mikrotérség 5 helyséből áll: Alsómocsolád, Mekényes, Nagyhajmás (három aprófalú), Bikal és Mágocs. A 2000-es évektől az amúgy is jellemzően nagyarányú elvándorlás az öt település közül négyben jelentősen megnőtt, Alsómocsoládon azonban – a 2006-ban megnyílt időskotthon miatt – a beköltözők száma meghaladta az elköltözőkét (Kovács, Rácz 2008). Aztán a növekedés nagyon rövid idő alatt megállt, 2014-re már sem a születések, sem a beköltözők számával együtt sem mutatott pozitív egyenleget (Balogh 2014).

Az aprófalvak – földrajzi fekvésükből eredően is – hátrányos helyzetűek: jellemzően rossz a munkaerőpiaci helyzet, a demográfiai mutatók kedvezőtlenek (Balogh 2014). A zsákfalvak (mint Alsómocsolád is) lakói számára a környező települések autó nélkül nagyon nehezen megközelíthetők¹⁵, tömegközlekedés hétvégén nincs, hétköznap ritka. Az ingázó dolgozókat (sokan vannak) a foglalkoztatók szállítják.¹⁶ A faluban vizsgálatunk idején egy vegyeskereskedés–kisbolt és egy zenés italmérés működött.

A kedvezőtlen geográfiai/gazdasági/társadalmi környezetű falvakra több mint harminc éve látványos népességfogyás jellemző. Ez részben visszavezethető¹⁷ a rendszerváltozás előtti időszak településpolitikájára is, amely az aprófalvakat kiemelten hátrányosan¹⁸ különböztette meg (G. Fekete 2013). A 2000-es évektől az aprófalvak keletkezése (aprófalvasodás) a Dél-Dunántúlon volt a legintenzívebb (Balogh 2014). Az egész Baranyai-hegyhátra az aprófalvas településszerkezet jellemző, „amely egy bő évszázad töretlen népességfogyása eredményeként nyerte el ma látható formáját” (Tigerné Schuller et al. 2014, 10.): 1949–2000 között Alsómocsoládon a 980 fős

14 A Sásdi kistérségről lásd az MTA kutatását (2009): Kistérségi tükör. Sásdi kistérség. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/sasdi_tukor_vegleges.pdf (Letöltés dátuma: 2016. augusztus 10.).

15 A település a Dél-Dunántúli Régió három megyeszékhelyének (Kaposvár, Pécs, Szekszárd) háromszögében, mindhárom várostól 55–60 km távolságra helyezkedik el (mindegyik városban van lehetőség légi közlekedésre is).

16 A községben, illetve a környékén működik több vállalat, illetve vállalkozás, ahol részben alsómocsoládiakat foglalkoztatnak: Pick Szeged Zrt. Alsómocsoládi Gyáregysége, Sertáp Kft., Baranya Téglakft., Hegyháti Gabona Szövetkezet. Ezeken kívül 2014-ben 26 regisztrált vállalkozás működött a községben (Tigerné Schuller et al. 2014).

17 „Mert például milyen perspektívákkal, milyen lokális öntudattal számolhat egy távolsági ingázók lakta szabolcsi község? Mire mehet magában egy legatyásodott öregekből álló somogyi vagy baranyai aprófalú? Mire lehet képes az alvótelepülésnek mondható Érd, miféle saját érdek kiharcolására vetemedhet a nehézipari–katonai célprogramoktól meghatározott veszprémi térség vagy egy borsodi bányásztelepülés, milyen jövőképet alkothat magának egy története során megyehatárok periferiájára került, fejlesztésre nem érdemesített, vegyes etnikumú kistáj?” (A. Gergely 1993, 51.).

18 1971-ben az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) „az ezer fő alatti településeket az optimálisnál kisebbnek írta le, és mint ilyent, életképtelennek nyilvánította” (Timár 2007, 135).

2. kép Alsómocsolád madártávlatból Forrás: Önkormányzat

népességszám (az elmúlt két évszázadban elsősorban magyar és németajkú lakosság, lásd Tigerné Schuller et al. 2014) mintegy 350 főre fogyott, tehát mintegy fél évszázad alatt alig több, mint egyharmadára csökkent a lélekszám.

Az „aprófalvak fejlesztése kapcsán elsőként a »kevés ember – sok falu« problémába ütközünk bele. Ráadásul e községek területi diszperzitása jelentős, gazdasági és társadalmi mutatóikban, fejlődési pályáikban egymástól jelentősen különböznek. Mivel az aprófalvak szinte minden vonatkozásban nagyon heterogén településkategóriát alkotnak, egységes, közös fejlesztési stratégia nem alkalmazható rájuk” (Balogh 2014, 146.).

Alsómocsolád: „Egy Gyöngyszem Magyarországon”¹⁹

Sokak szerint Alsómocsolád „előremenekült a község számára is hasznosuló »emberi tőke« megtartásának érdekében [...] végső soron sikerrel megvalósított, merész kezdeményezés[ek]el” (Kovács, Rácz 2008, 302. – beszúrás DA). A több mint negyedszázados²⁰ aktív szervezés, munka, pályázat eredményeként a faluban számos új beruházás jött létre (részletes bemutatásuk és elemzésük meghaladja a jelen tanulmány lehetőségeit – lásd Dúll 2017), amikhez sikeres pályázatok és megvalósult

¹⁹ Ez Alsómocsolád egyik szlogenje (<http://alsomocsolad.hu/> – utolsó látogatás: 2016. aug. 11.).

²⁰ 1990 óta van önálló önkormányzata a községnek, ami az aprófalvakban nem jellemző (Kovács, Rácz 2008). A dinamikusan fejlődés időszaka is ekkor, Dicső László független polgármester hivatalba kerülésével kezdődött.

beruházások is kapcsolódnak. Egyre nő a külföldiek (hollandok, belgák, osztrákok) által megvásárolt házak száma. A településen kis létszámban német és cigány kisebbség él. A községben a lakosság aktív részvételének serkentése és életminőségük javítása céljából – számos projekt és program mellett – 2013-ban elindítottak egy saját finanszírozású, helyi gazdaságfejlesztési programot, „Magunk kenyerén”²¹ címmel.

Településfejlesztés és környezetpszichológia: kapcsolódási lehetőségek

Egy település fejlesztési²² folyamatában ritkán vesz részt környezetpszichológus, különösen itthon nincsenek ennek előzményei. A településfejlesztés mérnöki szempontjai között ott szerepel „a településfejlesztés társadalmi megalapozása” (Meggyesi 2006, 45.), a közösségfejlesztés, a közösségi tervezés, és természetesen a tervezők is foglalkoznak a települési társadalommal, elsősorban népességszám, demográfiai adatok, foglalkoztatottsági mutatók, a társadalom szervezeti (pl. önkormányzati) és civil működése mentén. Ennek kapcsán számos lehetőség nyílik/nyílhat inter- és transzdiszciplináris együttműködésekre, többek között a környezetpszichológiával: „a szociológia és a pszichológia hozzá tud járulni a »dolgoz« megértéséhez, egy közösség életének megismeréséhez” (Lencsés, Feleky 2013, 9.). Az alábbiakban néhány, az elvégzett alsómocsoládi kutatás szempontjából jelentős, a települési létszámnövekedés szempontjából tanulságos kutatási előzményt szemlélek (részletesen lásd Dúll 2017).

A környezetpszichológiai létszámkutatások (lásd Dúll 2012) a létszámnövekedés eredményként előálló zsúfoltságot szubjektív élményként kezelik – ami nem azonos a sűrűséggel, azaz a puszta létszám–terület aránnyal (density vs. crowding, lásd Altman 1975; Stokols 1972). A zsúfoltság összefüggésben van például a környéken

21 „A program 3 pilléren nyugszik. A mezőgazdasági termelés- és állattartást élénkítő programelem állattartási lehetőséget biztosít azoknak, akik megfelelő műszaki állapotú épülettel rendelkeznek vagy ilyen épületre vonatkozóan használati joguk van. A helyi szolgáltatások beindulását serkentő programelem a lakókat ösztönözni helyi termék előállításra, valamint munkaerejük, szaktudásuk alternatív foglalkoztatás keretén belüli áruba bocsátására. A lakásfelújítási és korszerűsítési programelemben az igénylő a felújítási összeg 50%-ának erejéig, de maximum 200.000 Ft-ig/rigacig vissza nem térítendő támogatásban részesül, továbbá a fennmaradó 50%-ra, de maximum 200.000 Ft-ra visszafizetendő kamatmentes kölcsönt kap” (Pályázati formanyomtatvány, 2014. „Magunk kenyerén” helyi Gazdaságfejlesztési Program). Ehhez helyi fizetőeszközt, az ún. rigacot is bevezettek: „Rigac Jancsi betyárról, a Baranyai-hegyhát leghíresebb rablójáról nevezte el Alsómocsolád önkormányzata az új helyi fizetőeszközt, a rigacot. A bankok egyik oldalán színes fotókon mutatják be az alsómocsoládi nevezetesebb épületeket, míg a másik oldalon a településről készült tájkép látható, halászó szürke gémekekkel az előtérben.” Lásd http://alsomocsolad.hu/new/?page_id=2549 (utolsó látogatás: 2016. aug. 10.). <https://www.google.hu/webhp?tab=Tw&ei=kASrV5mkHYGRsgHl8avQDw&ved=0EKkuCAMoAA#q=a+magunk+kenyer%C3%A9n+als%C3%B3mocsol%C3%A1d> (Letöltés dátuma: 2016. augusztus 10.)

22 Az üzleti célú fejlesztésekkel ebben az értekezésben nem foglalkozom (lásd pl. Kocsis 2016).

mutatkozó konfliktusokkal (Merry 1987), a lakóhelyi elégedettséggel (Bonnes, Bonaiuto, Ercolani 1991), a társas támogatással (Gómez-Jacinto, Hombrados-Mendieta 2002), valamint az agresszióval és a visszahúzóddással (Regöczi 2003). Egy környezet méretváltozása (Barker, Gump 1964), vagy ökológiai pszichológiai értelemben vett alul-, illetve „túllétszámozottsága” (under-, overmanning/staffing, Wicker 1973; Wicker, Kirmeyer 1977) felboríthatja annak egyensúlyát, és ilyenkor mindig kérdés, hogy milyen folyamatokon keresztül állítódik helyre (ha helyreállítódik) az optimális állapot (Wicker, King 1988). Green (2005) kutatása szerint a beköltözés (illetve a túl nagy mértékű turizmus) egy településen (Chaweng, Koh Samui, Thaiföld) – többek között a szociofizikai helyhasználat-változás kapcsán (a demográfiai, intézményi és gazdasági hatások, illetve a lakosok által azonosított számos pozitív változást mellett) – szétzilálta a közösségi kohéziót és a megszokott életstílust: a helyiek a település helyeit máshogy, máskor és másokkal tudták használni, mint azelőtt. A helyhasználat rögzült szabályainak felborulása nyomán kialakulhat az „identitás diszlokációja” (Dixon, Durrheim 2004, 458.) is. Potter és Cantarero (2006) egy kistelepülésen (Crete, Nebraska, USA) vizsgálták meg a település lakólétszáma és a helységgel való elégedettség kapcsolatát. A település (és a környékbeli helyek) létszáma 10 év alatt jelentősen megnőtt, sokféle vallású, bőrszínű stb. ember költözött oda. Kérdőívekkel és fókuszcsoportokkal feltárva a lakosok életminőségét és elégedettségüket a lakóhellyel kiderült, hogy az emberek elégedettsége valóban gyakorlatilag minden szempontból (munkalehetőségek, kommunikáció, magány, diszkrimináció, feszültség a szomszédokkal, társadalmi és kulturális különbségek, bűnözés) csökkent. A vizsgálat eredményei szerint az „öslakosok” voltak a leginkább elégedetlenek, de a kutatók hangsúlyozzák, hogy a beköltözők elégedettségével is foglalkozni kell, valamint kiemelik, hogy a „városvezetők együttműködhetnek a humán szolgáltatásokat nyújtó és az egyházi szervezetekkel, hogy támogatást nyújtsanak és megkönnyítsék a kapcsolatteremtést a régi lakosok és az újonnan érkezettek között” (Potter, Cantarero 2006, 617.), illetve javasolják az építészek és a településfejlesztők együttműködését az önkormányzattal a közlekedési anomáliák megszüntetése és a települési térszerkezet megfelelő átalakítása ügyében. Ugyancsak a lakosság szám gyarapodásának hatásait vizsgálták von Wirth, Grêt-Regamey és Stauffacher (2015) két svájci kisvárosban (Schlieren és Dietikon, Zürich agglomerációja), egy követő vizsgálatban. A lakók arról számoltak be, hogy a nagyfokú beköltözés miatt „elvesztették zöld tereiket”, zavaróan megnövekedett a forgalom és nőtt a bűnözéstől való félelem. A szerzők javaslata a városvezetés felé a köztereken megélt biztonság-élmény és a szolgáltatásokhoz, létesítményekhez való hozzáférés javítása volt, mivel ezek jósolták be leginkább a településsel való elégedettséget.

A környezetpszichológiai vizsgálatok tanulságai felhívják a figyelmet arra, hogy

egy települési szociofizikai kontextus bármilyen (környezeti vagy humán) megváltozásával együttjáró (akár pozitív) folyamatok nem várt mellékhatásokkal is járhatnak.

Településfejlesztés és lokalitásminőség: a környezetpszichológiai lokalitásélmény

A kistelepülések társadalomlélektani státuszának szociofizikai kontextusa (Dúll 2017) speciális: „A falusi közösséget [...] olyan társadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai kommunikációs hálózatként érdemes felfognunk, mely meghatározóan a társadalmi egységre, a helyi normákhoz és formszerkezethez való igazodásra ösztönzi tagjait” (Kovács 2012, 37. – kiemelés az eredetiben). A. Gergely (1993, 55.) a helyi társadalmak kapcsán lokalitásminőségről beszél: a „közösség- és hatalomfüggő helyi társadalmak mindig konkrét földrajzi, társadalmi, gazdasági, kulturális stb. dimenzióktól meghatározottak. [...] A lokalításban erősnek mondható térerősség a helyi érdek, a településnagyság, a társadalmi kohézió és a szerepköri sajátosságok hányadosa. A térbeli zártság vagy nyitottság teszi a lakóövezetet helyi társadalmi erőtérré, ez tartósíthat hagyományos életteret, megszabhat kulturális és mentális dimenziókat, közösségi vagy individuális tartalmakat, gazdasági vállalkozásképességet, egyszóval: lokalitásminőséget”.

A település lakosai által tudatosan vagy nem tudatosuló módon megélt, szociofizikai tartalommal telítődött lokalitásminőség a környezetpszichológiai lokalitásélmény (Dúll 2017). A fentebb felvázolt környezetpszichológiai gondolatmenet alapján jogosan feltételezhető, hogy a személy–környezet kölcsönkapcsolatban bekövetkező pozitív és negatív változások (beköltözés, turizmus növekedése, beruházások, környezetátalakítás stb.) erőteljesen hatnak a lokalitásélményre. Ebben a megközelítésben, az alsómocsoládi projekt kulcsproblematikája a majdan megnövekedő lakosságlétszám miatt megváltozó lokalitásélmény. A beköltözésnek (számos demográfiai, intézményi és gazdasági hatásán kívül) az a következménye, hogy a lakosoknak (régieknek és újaknak egyaránt) folyamatosan újra kell definiálniuk hétköznapi szociofizikai helyhasználatukat, territoriális szabályaikat, ami (kedvezően vagy kedvezőtlenül) megváltoztatja a közösségi kohéziót és a megszokott életstílust. Átalakulnak a településsel mint hellyel kialakult tudatos és nem tudatosuló pszichológiai kapcsolódások. Ezeket a változásokat az emberek mindennapjaikban nagyon megélik, még akkor is, ha magukat a módosulásokat tudatosan nehezen tudják megfogalmazni. Semmi esetre sem szeretném azt sugallni, hogy a személy–környezet kölcsönkapcsolatban, illetve a lokalitásélményben bekövetkező változások rosszak vagy kerülendőek lennének, viszont a

környezetpszichológusokon kívül a tervezőknek és a döntéshozóknak is érdemes tudniuk a lezajló – a lakosokban nem mindig és nem minden mozzanatában tudatosuló – folyamatokról.

Lokalitásélmény és folyamatorientált településtervezés

Az eredményorientált település-/várostervezésben (Sadan, Churchman 1997) a szakemberek a végeredményt szem előtt tartva haladnak végig a tervezési folyamatokon, nem, vagy alig reagálva a kontextuális tényezőkre. A folyamatorientált településtervezésben (Sadan, Churchman 1997) viszont fontos a helyi tudás és élmények, tapasztalatok szakszerű megismerése, felhasználása a környezetalakításban, és lényeges a változások rendszeres követése is. Ehhez fel kell tárni a helyi lakosok önértékelési képességének szintjét, ennek az összefüggéseit a környezetészlelésükkel és szerepeik percepciójával, kommunikációjukkal stb. Ebben – a szociológiával, a kriminológiával, és a geográfiával együtt – a pszichológiának fontos szerepe lehet (vö. Dúll 2017).

A lokalitásélmény operacionalizálása

A települések állapota és fejlesztése nyilván összefügg az emberek pszichológiai jóllétével: a kedvező, kielégítő lokalitásélményt nyújtó helyeken feltehetően az emberek pszichológiai jólléte is megfelelő. A lokalitásélményt részben a jelen tanulmányban bemutatott alsómocsoládi kutatásban, több egészség- és pozitív pszichológiai, valamint környezetpszichológiai változó mentén operacionalizáltam (Dúll 2017). „A kutatás során mért pozitív és negatív érzelmeket, pszichológiai jóllétet, és élettel való elégedettséget környezetpszichológiai kontextusba helyeztem oly módon, hogy összefüggésbe hoztam őket a településhez való kötődéssel, a településsel és otthonnal való elégedettséggel, valamint a település látens, konnotatív jelentésével. Mindezek mintázataként felvázolható a vizsgálatban résztvevő alsómocsoládi lakosok aktuális lokalitásélménye, amelynek viszonya az emberek értékmintázataival [...] elővételezhetővé teszi a településfejlesztési koncepcióban megjelölt változásokhoz való hozzáállást, és az azokban való hosszabb távú, aktív, partneri együttműködési folyamatok realitását” (Dúll 2017, 254.). Az alsómocsoládi vizsgálatban – saját környezetpszichológiai mérőeszközeinken kívül – a pszichológiai kutatásokban sokat alkalmazott, bevált pozitív és egészségpszichológiai, valamint szociálpszichológiai fogalmakkal és kérdőívvel dolgoztunk. A jelen tanulmányban a vizsgálat részeként lefolytatott értékkutatás lokalitásélménnyel kapcsolatos fontosabb eredményeit mutatom be.

A vizsgálat alapkoncepciója, célja és módszerei

A kistélepülésvizsgálat kutatási stratégiája: ötvöztött kvalitatív és kvantitatív koncepció

A(z) itthon előzmény nélküli kutatás (Dúll 2017) nagyrészt feltáró jellegű volt, amelynek módszertani alapkoncepciója – mind a kutatástervezés folyamatára, mind a kvalitatív és kvantitatív módszerek alkalmazására, mind pedig a kombinált értelmezésre és a gyakorlati interpretációra érvényes módon – a kvalitatív és a kvantitatív terepvizsgálat ötvözése (vö. pl. Small 2011) volt. Az ötvöztött stratégiának megfelelően kutatási hipotézisekkel és felvetésekkel, kérdésekkel (részletesen lásd Dúll 2017) egyaránt dolgoztunk. A kutatás Alsómocsolád részvételi településfejlesztési folyamatába illeszkedett. A vizsgálat általános elméleti célja a települési szociofizikai lokalitásélmény feltárása volt: azoknak a tudatos és nem tudatosuló állapotok, folyamatok – helykötődés, lokalitászjelentés, jóllét, érzelmek, értékek, elégedettség és ezek kapcsolatának, mintázatának – felmérésén keresztül, amelyek meghatározók lehetnek a lakosok életminőségében és a tervezett folyamatorientált településfejlesztés sikerében. A vizsgálat egyik gyakorlati célja volt, hogy – támogatva Alsómocsolád településfejlesztését – körvonalazzuk a lakosok aktuális lokalitásélményét a településen, és a kirajzolódó lokalitásélmény-konstelláció alapján elővételezhetővé váljon a lakosoknak a – tervek szerint mintegy másfél évtized alatt kivitelezendő – fejlesztéshez való hosszabb távú, lokalitásélmény-alapú hozzáállásuk, amihez a folyamatorientált településtervezés és –fejlesztés keretein belül stratégiák illeszthetők a személy–környezetösszeállítás jobb megteremtésére a településen.

A vizsgálat menete, módszerei, résztvevői, feldolgozása

A kutatás 2015 tavaszán zajlott. A papír-ceruza módszerrel kitöltendő vizsgálati eljárásokat (lásd Dúll 2017) önkéntes önkormányzati alkalmazottak²³ hozzáférési mintavételt alkalmazva, kétszemélyes helyzetben, általában a lakosok otthonaiban vagy időtöltési helyeiken²⁴ (pl. nyugdíjasok nappali ellátója) vették fel nagykorú alsómocsoládiakkal. A jelen tanulmányban az alsómocsoládiak lokalitásélményének és értékmotivációs rendszerének kapcsolatát tekintem át.²⁵

A vizsgálatban hozzáférési mintavétellel összesen 62 személy vett részt, amiből 61 fő adatai voltak alkalmasak a feldolgozásra. Összesen 25 férfi (átlagéletkor=48,24 év,

23 A kikérdezők a kérdőívekről alapos, saját élményen is alapuló módszertani kiképzést kaptak (kiképzők: Dúll Andrea és Brózik Péter) az ELTE Pszichológiai Intézetében, amelynek végén etikai nyilatkozatot is tettek. Köszönet Beberika Dorina, Csákovics Vivien, Dénes Timea, Pröglő Ágnes (területi multiplikátorok), Novák Orsolya (IKSZT munkatárs), Vajda Zsolt (kulturális közfoglalkoztatott), Kárpáti Csaba (koordinátor, Jövő Szövő Műhely) munkájáért.

24 A felvétel helyszínei: faluház, saját otthon, bolt, Őszi Fény idősotthon, kocsma, kocsma előtt vagy mögött.

25 A statisztikai elemzéseket az SPSS 21.0 programcsomaggal végeztük. Köszönöm Brózik Péternek a statisztikai feldolgozást, és Urbán Róbertnek a feldolgozáshoz nyújtott hasznos megjegyzéseit.

SD=16,97, 20 éves, legidősebb 87 éves) és 36 nő (átlagéletkor=55,17 év, SD=16,98, legfiatalabb 26 éves, legidősebb 85 éves), 1 fő neme ismeretlen. A vizsgálati minta látszólag nagyon kis létszámú²⁶, de tekintve a település vizsgálati hozzáférhetőséggel²⁷ jellemezhető lakosainak kis számát, és azt, hogy a minta az alsómocsoládi lakosság 2014. évi összetételét megfelelően reprezentálja²⁸ (kivéve az iskolai végzettséget), nem rossz a mintaméret. Ezzel együtt az eredmények statisztikai értelemben inkább jelzésértékűek, de az ötvöztött kvalitatív és kvantitatív kutatási koncepció értelmezési megfelelőség (interpretive appropriateness, Seamon, Gill 2016) elve alapján értelmezhetők.

Értékek motivációs rendszerének mérése

A vizsgálatban arra voltam kíváncsi, hogy Alsómocsolád lakosainak „értékei milyen motivációs struktúra mentén írhatók le és ennek alapján – a többi mért változóval: érzelmek, jóllét, egészség, helyjelentés stb. együtt – milyen változástűrés/-befogadás és együttműködés prognosztizálható az elkövetkezendő szűk másfél évtizedben tervezett településfejlesztési változásokkal kapcsolatban” (Düll 2017, 272.). Az értékek „(a) fogalmak vagy hiedelmek, (b) amelyek kíváncsatos végállapotokra vagy viselkedésekre vonatkoznak, (c) amelyek átívelnek a specifikus helyzeteken, (d) vezérlik a viselkedések és események kiválasztását vagy értékelését és (e) viszonylagos fontosságuk alapján sorrendbe rendeződnek” (Schwartz, Bilsky 1987, 551.). Az alsómocsoládi lakosok értékekhez kapcsolódó motivációs struktúrájának mérésére az Értékportré Kérdőívet²⁹ (Portrait Values Questionnaire, PVQ, Schwartz 2003) használtuk, amely az European Social Survey (ESS)³⁰ magyarországi adatbázisából letölthető.³¹ A PVQ indirekt módon kérdez rá az értékekre: vizsgálati személy 21 rövid portrét³² olvashat emberekről, és azt meg kell ítélnie

26 A kislétszámú minták előnyeiről – hátrányairól az etnográfiai terepmunkában lásd Small (2009).

27 Alsómocsolád mintegy 230 főnyi, elviekben hozzáférhető lakosságának (akiknek több mint 10%-a az Őszi Fény Időotthon lakójaként nem is „igazi” mocsoládi) mintegy harmadát sikerült elérnünk.

28 A vizsgálati mintát szociológiai jellemzői (nem, korcsoport, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás) mentén illesztettük a KSH 2011. évi megfelelő népszámlálási kategóriáihoz, így módon törekedve a kis létszámból származó hátrányok kompenzálására. A részletes adatokat és az elemzést lásd Düll (2017).

29 Schwartz (1992/2003) elmélete tesztelésére eredetileg a Schwartz Value Survey-t (SVS) fejlesztette ki. Ennek alternatívája a Portrait Values Questionnaire (PVQ, Schwartz 1992/2003).

30 European Social Survey (ESS, <http://www.europeansocialsurvey.org/> – utolsó látogatás: 2016. aug. 15.)

31 Köszönöm Berkics Mihálynak, hogy felhívta az ESS-re és a PVQ-ra a figyelmemet. A PVQ letölthető:

https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round4/fieldwork/hungary/ESS4_supplementary_questionnaire_HU.pdf (Letöltés dátuma: 2015. március 26.)

32 A Portrait Values Questionnaire (PVQ, Schwartz 1992/2003) egyik portréja: „Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat

hatfokú skálákon, hogy a leírások szereplői szerint mennyire hasonlítanak vagy nem hasonlítanak őrá.

Schwartz kiindulásként nyolc hipotetikus értéket³³ feltételezett. Kutatásai azonban az elvártakhoz nagyon hasonló, ám tíz értéket³⁴ eredményeztek (Schwartz 1992, 2003). A Norma Aktivációs Modellben kirajzolódott motivációs hatásukban eltérő, univerzális (vagyis kultúrától stb. független) értékeket a 2. táblázatban foglaltam össze.

Schwartz (1992, 2003) az értékek közötti együttjárások és konfliktusok, azaz az érték típusok dinamikus viszonyának hangsúlyozása céljából négy nagyobb, magasabb rendű érték kategóriát javasol, amelyek két, egymásra merőleges dimenzióba rendeződnek (2. ábra). Az x-tengely a Nyitottság a változásra (ide tartozik az Önállóság, az Ösztönzés, és a Hedonizmus) és a Konzerválás, megőrzés (Konformitás, Tradíciók, Biztonság kontinuum), a másik (y) dimenzió két végpontja az Önmegvalósítás (Teljesítmény, Hatalom) és az Én-átalakulás (Jóindulat, Univerzalizmus).

Az értékek mérésére az alsómocsoládi vizsgálatban azért volt szükség, mert kíváncsi voltam arra, hogy mennyire fontos a település lakosságának értékmotivációs struktúrája a lokalitásélményben, és ez mennyire alapozza meg a tervezett településfejlesztési változáshoz való megfelelő alkalmazkodást, illetve az abban való aktív, partneri és hosszú távú együttműködést.

Az értékek motivációs rendszerére vonatkozó felvetések és az értékrendszerek jellemzői az alsómocsoládi mintában³⁵

Az Értékportré Kérdőívvel (PVQ) mért értékrendszerek tekintetében azt vártam, hogy a vizsgálati mintában jelentős értékkülönbségek mutatkoznak (a) mind az értékek (Jóindulat, Univerzalizmus, Önállóság stb.), (b) mind a magasabb rendű érték kategóriák (Nyitottság a változásra; Önmegvalósítás; Konzerválás, Én-átalakulás) mentén csoportok (nemek, életkorok, iskolai végzettség, családi állapot, gazdasági aktivitás) között.

2. táblázat Univerzális értékek (Schwartz 1992, 2003 nyomán) (következő oldal)

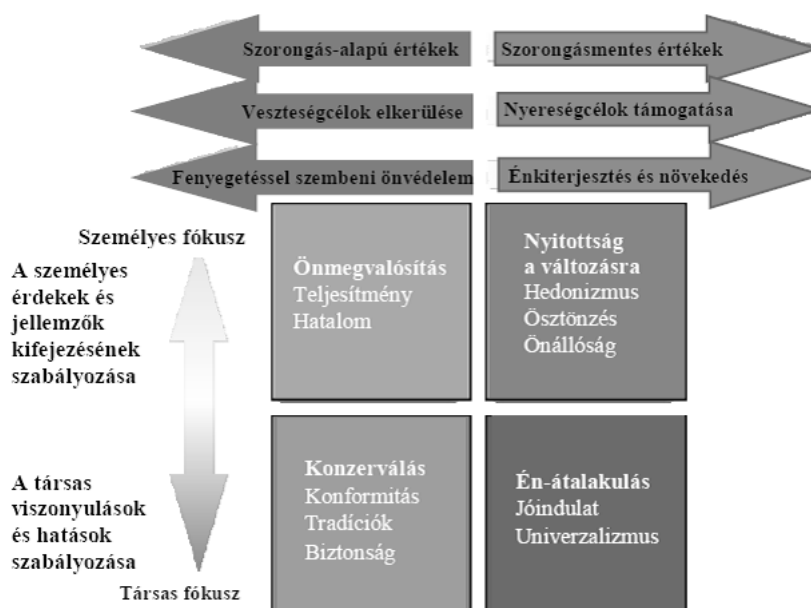
csináljon életében.” Eredetileg 40 portré van a kérdőívben, de az ESS számára Schwartz (2003) a 21 itemes változatot ajánlja.

33 A nyolc hipotetikus érték (Schwartz 1992/2003): proszociális érték, alkalmazkodás (a korlátokhoz), élvezetkedvelés, teljesítményorientáció, érettség, önérvényesítés, biztonság, hatalom.

34 Utánvizsgálatokban (pl. Bilsky, Koch 2000) számos (ha nem is az összes) értéket sikerült reprodukálni.

35 Az értékvizsgálatra vonatkozó kutatási felvetéseket és az eredmények értelmezését kisebb átdolgozásokkal átemeltem a jelen szövegbe az alsómocsoládi vizsgálatot leíró munkámból (Düll 2017).

Érték	Motivációs célok
Önállóság (kontroll, autonómia és kompetencia)	szabadság, saját célok megválasztása, kíváncsiság, kreativitás, függetlenség
Ösztönzés: alapját a változatosság és az aktiváció optimális szintjének fenntartásával kapcsolatos biológiai, társas tapasztalás által alakított szükségletek jelentik	izgalom, újdonság, kihívások
Hedonizmus: az élvezetek, az életöröm és a kielégülés biológiai szükségleteiből ered.	öröm, az élet élvezete
Teljesítményorientáltság: a fennálló kulturális elvárások, szabályok szerinti kompetencia, a külső, társadalmi elismerés megszerzése.	ambíció, tehetség, befolyás, siker
Hatalomorientáltság: nem vezethető vissza egyetlen univerzális szükségletre; a társadalmi státuszkülönbségekkel is összefüggő egyéni és csoportdominancia és kontroll jelent az erőforrások fölött.	tekintély, anyagi jólét, társadalmi erő, nyilvános imázs megőrzése, társadalmi elismerés.
Biztonságorientáció (egyéni és kollektív, kapcsolati és társadalmi): az épség megőrzésének, a harmóniának és a stabilitásnak az értéke.	egészség, tisztaság, család biztonsága, társadalmi rend, nemzeti biztonság, kölcsönös szívességek, valahova tartozás érzés
Konformitás: a társas érintkezés működése érdekében keretek közé kell szorítani az emberi tevékenységeket, hajlamokat, késztetéseket (pl. ne hágják át a társadalmi elvárásokat).	engedelmesség, önfegyelem, udvariasság, a szülők/idősek tisztelete
Hagyomány: a kulturális és csoportszimbólumok és –tevékenységek elfogadása és tisztelete a csoporttagok közös sorsa és tudása alapján, szolidaritás.	a hagyománytisztelet, szerénység, jámborság, a saját sors elfogadása, mértéktartás.
Jóindulat: az affiliációs szükségletből és a saját csoport fenntartására irányuló késztetésből származó proszociális érték.	segítőkészség, lojalitás, megbecsülés, őszinteség, felelősség, igaz barátság, érett szerelem.
Univerzalizmus: az emberiség mint egész megértésére, védelmére, jóllétének segítésére irányul.	megértés, elfogadás, tolerancia, és védelem.

2. ábra Magasabb rendű értékkategóriák dimenziói

Forrás: Schwartz (2012, 13.)

Az eredmények teljeskörű bemutatása (lásd Dúll 2017) meghaladja a jelen tanulmány kereteit. Az alábbiakban röviden, szövegszerűen összefoglalom a magasabb rendű értékkategóriákra vonatkozó eredményeket. Részletesebben az alsómocsoládi kutatás egyik legfőbb kérdéskörére térek ki: milyen értékmintázattal jellemezhető a vizsgálati minta? Vannak-e a mintában olyan csoportok/klaszterek, amelyekre jól meghatározható értékcsoporthatár-kombinációk jellemzők?

Kutatási felvetésem az volt, hogy az alsómocsoládi lakosok lokalitásélménye nem homogén, hanem differenciált és leírható olyan klaszterekkel (sajátos érték- és szociológiai változómintázattal jellemezhető csoportokba a mintán belül), amelyek a magasabb rendű értékkategóriák, a szociológiai változók és a mért környezetpszichológiai változók (lokalitásjelentés, elégedettség a településsel stb. – részletesen lásd Dúll 2017) mintázatait mutatják. A klaszterek jellemzőihez specifikus, a folyamatba szervesen beépíthető javaslatok illeszthetők a tervezett folyamatorientált településtervezésre és -fejlesztésre vonatkozóan. A jelen tanulmányban az alsómocsoládi vizsgálatban kapott lokalitásélmény-klaszterekkel kapcsolatos eredményeket mutatom be részletesen.

Az Értékportré Kérdőív (PVQ) pszichometriai vizsgálatát az összes 61 résztvevőből 54 fő adataira vonatkozóan lehetett elvégezni (3. táblázat). (A 3. táblázattól kezdődően az elemzés eredményeit tartalmazó további táblázatok a tanulmány végén, egyben szerepelnek.)

A Schwartz által javasolt négy magasabb rendű értékkategóriával (Nyitottság a változásra; Önállóság, Ösztönzés, Hedonizmus; Konzerválás: Konformitás, Tradíciók, Biztonság; Önmegvalósítás: Teljesítmény, Hatalom; és Én-átalakulás: Jóindulat, Univerzalizmus – lásd 4. ábra) kapcsolatos elemzés eredményei szerint az egész alsómocsoládi mintára leginkább az Én-átalakulás (Jóindulat, Univerzalizmus) volt jellemző, a második legjellemzőbb az Önmegvalósítás (Teljesítmény, Hatalom) volt, végül a Nyitottság a változásra (Önállóság, Ösztönzés, Hedonizmus) és a Konzerválás (Konformitás, Tradíciók, Biztonság) értékei következtek. Ez az érték-mintázat összességében kedvezőnek tűnik a településfejlesztés céljait tekintve.

A teljes minta nemi, életkori stb. alcsoportjaiban jelentős eltéréseket találtunk négy értékkategória mentén. A férfiak és a nők három értékkategória (Nyitottság a változásra; Konzerválás; Önmegvalósítás) mentén tértek el egymástól. A férfiak nyitottabbnak mutatkoztak a változásra és inkább preferálták az Önmegvalósítás értékeit, míg a nőket a Konzerválás értéknyalábja jellemezte. A korcsoportok (fiatal aktív korú, idősebb aktív korú, időskorú) a Konzerválás és az Én-átalakulás tekintetében tértek el egymástól. A Konzerválás az időskorúakra volt jellemző leginkább, az idősebb aktív korúakra kisebb mértékben, és legkevésbé a fiatal aktív korúakra. Az időskorúakra mindkét másik korcsoporthoz képest inkább jellemző volt az Én-átalakulás értéknyalábja. Mindez azt jelenti, hogy az életkor előre haladtával – nem meglepő módon – előtérbe kerül a hagyományok tisztelete, az alkalmazkodás, a valahová tartozás, a mértéktartás. Az iskolai végzettség szerint az alapfokú végzettségűek különböztek jelentősen a másik két csoporttól, mégpedig a Konzerválás (Konformitás, Tradíciók, Biztonság) értéknyaláb mentén: az alacsonyabb iskolázottságú csoportra volt jellemző leginkább az alkalmazkodás, a hagyományok és biztonság iránti orientáció. A családi állapot szerinti csoportokra vonatkozó elemzés heterogén képet rajzolt ki. A gazdasági aktivitás szerinti csoportok esetében a Konzerválás értéknyalábjával az aktív foglalkoztatottak az inaktív keresőkhöz képest kevésbé azonosultak, és ugyanez igaz az Én-átalakulásra is. A gazdaságilag inaktív keresők – feltételezhetően helyzetükből fakadóan – erősebben voltak jellemezhetők a hagyományokhoz való ragaszkodás, az engedelmesség, a saját sors elfogadása, a valahova tartozás érzés értékeivel, valamint szűkebb és tágabb társas közeggel kapcsolatos proszociális értékekkel. Ugyanakkor érdekes, hogy a Nyitottság a változásra értéknyaláb egyik csoportban sem váltott ki markáns azonosulást.

Lokálisélmény-klaszterek

Az alsómocsoládi lakosok lokálisélménye szerveződésének vizsgálatára, klaszterelemzéssel megvizsgáltuk a magasabb rendű értékkategóriák, a szociológiai változók

és a mért környezetpszichológiai változók (lokalitásjelentés, elégedettség a településsel stb.) mintázatait a teljes mintán. Az elemzésben célként négy klasztert adtunk meg, hiszen ez illeszkedik a fenti, Schwartz által a magasabb rendű értékekre kidolgozott elképzeléshez. A klaszterelemzés eredményeit a 4–9. táblázatok foglalják össze.

A négy klasztert a magasabb rendű értékeken magyarázzuk. Látható, hogy a mintabeli átlagokhoz viszonyítva az első csoportra az Én-átalakulás és a Konzerválás jellemző igazán, de ezek mellett közepes mértékben jellemzi őket a Nyitottság a változásra és az Önmegvalósítás is. A második klaszterbe helyezkedő vizsgálati személyek esetében (a minta egészéhez képest) közepes szintű mind a négy érték. A harmadik csoportra erősen jellemző az Én-átalakulás, viszonylag jellemzi őket az Önmegvalósítás, de a Nyitottság a változásra és a Konzerválás is közepes mértékben jelen van ennek a csoportnak az értékei között. A negyedik csoportra az Önmegvalósítás a legjellemzőbb, a Nyitottság a változásra és a Konzerválás közepesen, az Én-átalakulás pedig kevésbé jellemző rájuk. A klaszterek csoportok szerinti összetételét a 10–14. táblázatok mutatják.

Hasonlóan a korcsoport szerinti elemzéshez, a 12. táblázatban is az látszik, hogy az 1. és a 3. klaszter hasonlítanak, mivel itt vannak az alacsonyabb végzettségű résztvevők, míg a 2. és a 4. klaszterbe kerültek a magasabb végzettségű vizsgálati személyek. A 13. táblázatban látható, hogy a klaszterek összetétele a családi állapot szempontjából vegyes képet mutat. Látható, hogy özvegyek és elváltak csak az 1. és a 3. klaszterben vannak, a 4-ben pedig zömmel a nőtlen/hajadon válaszadók. Ezek részben magyarázhatók az életkori eloszlással. A 3. klaszter főképpen házas és élet társi kapcsolatban élőket foglal magába, de házas válaszadók ugyanúgy szerepelnek a 3. klaszterben is.

A 14. táblázat azt mutatja, hogy inaktív kereső (nyugdíjas és GYES-en lévő) résztvevő csak az 1. és 3. klaszterben van. A munkanélküliek a 2. klaszterben találhatók. Sejthető (de erre vonatkozóan nincsenek erős adataink), hogy ebben a bontásban a gazdasági helyzet, gazdasági kilátások erősen megmutatkoznak. A klaszterek összetételének differenciáltabb megértésének céljából elemzésükbe két, eddig nem vizsgált csoport (a háztartás összetétele: 15. táblázat, és a háztartás létszáma: 16. táblázat) szerinti elemzést is bevontunk a szociológiai adatokból.

A 15. táblázatban látható, hogy mind az 1., mind a 3. klaszter vegyes képet mutat a háztartás összetétele szerint: ezekben van (kicsit eltérő mintázatban) egyfős, két felnőtt és két generációt felölelő család is. A 2. klaszter többségét a két generációs családok teszik ki, a 4. klaszter pedig kizárólag kétgenerációs családokat tartalmaz.

A 16. táblázat adatai szerint az 1. és a 3. klaszterben egy-, két-, három- és négyfős háztartások egyaránt vannak, de az egy- és kétfős háztartások dominálnak. A 2. és a 4. klaszterben nincs egyfős háztartás. A 2. klaszterben a két- és háromfős

háztartások vannak többségben, a 4.-ben a két- és négyfősök, és mindkét klaszterben van egy-egy ötfős háztartás is.

A fentiek alapján klaszterelemzés eredménye (és a válasz a kutatási kérdésre és felvetésre) a következőkben foglalható össze.

A magasabb rendű értékek mentén 4 klaszter rajzolódott ki:

1. klaszter: idősebb³⁶, alacsony végzettségű nők, zömmel elváltak vagy özvegyek, sokan közülük nyugdíjasok. Mint fentebb láttuk, ez a csoport az Én-átalakulás és a Konzerválás magasabb rendű értékeivel azonosul elsősorban, de közepes mértékben jellemzi őket a Nyitottság a változásra és az Önmegvalósítás is. Az ebbe a csoportba tartozók értékorientációját a közeli és távolabbi társas csoportok felé irányuló proszociális viszonyulás és a hagyományokhoz, a valahová tartozáshoz való ragaszkodás és a normák betartása jellemzi elsősorban, de viszonylag erősen azonosulnak az autonómia, a kompetencia, a kihívás, az újdonság és az örömök keresése értékekkel is.

2. klaszter: (fiatalabb) vegyes korosztály³⁷, inkább magasabb végzettségűek, házasok/élettársi kapcsolatban élnek, gazdaságilag aktívak, de egy részük munkanélküli, gyerekes családok. A 2. klaszter vizsgálati személyeire az jellemző, hogy közepes mértékben azonosultak a négy értékkel (Én-átalakulás, Konzerválás, Nyitottság a változásra, Önmegvalósítás). Az ebbe a csoportba tartozó emberekre kiegyensúlyozottan jellemzők az értékek: odafordulnak embertársaikhoz, szeretnek valahová tartozni, de jellemzi őket a kihívások keresése, az autonómia, a teljesítmény igénye is.

3. klaszter: (idősebb) vegyes korosztály³⁸, inkább alacsony végzettségűek. Családi állapot szerint mindenféle válaszadó szerepel ebben a csoportban, részben foglalkoztatottak, részben inaktívak, kisebb 1-2 fős háztartásokban élnek (már elköltöztek a gyerekek). Erre a csoportra az Én-átalakulás erősen, az Önmegvalósítás viszonylag erősen jellemző. Ugyanakkor a Nyitottság a változásra és a Konzerválás is közepes mértékben jellemzi az itt található válaszadókat. A csoportba tartozók tehát markánsan azonosulnak a proszociális társas értékekkel, viszonylag jellemző rájuk a kompetencia, a produktivitás és a körülmények feletti kontroll igénye, és még jelen van az értékek között az autonómia, a kihívások és örömök keresése.

4. klaszter: fiatal³⁹ férfiak, magasabb végzettségűek, nőtlenek és gazdaságilag aktívak, a szülőkkel élnek. Erre a csoportra az Önmegvalósítás a leginkább jellemző érték kategória, közepesen azonosultak a Nyitottság a változásra és az Én-átalakulás értéknyalábokkal, és az egész mintában a legkevésbé jellemzi őket a Konzerválás értékcsoportja. A csoport tagjait leginkább a teljesítmény, a produktivitás, az

36 Életkori átlag=62,5, szórás=10,14, min=48, max=77)

37 Életkori átlag=41,43, szórás=11,65, min=27, max=63

38 Életkori átlag=56, SD=14,96, min=28, max=85

39 Életkori átlag=26,5, SD=4,18, min=20, max=32

erőforrások feletti kontroll, a társadalmi és az anyagi erő motiválja. Jellemző még rájuk az autonómia, a kihívások és a változatosság keresése. Még megnyilvánul a szűkebb és tágabb társas közeggel kapcsolatos proszociális irányultság, viszont alig-alig azonosulnak olyan értékkel, mint a stabilitás, a valahová tartozás érzése, a társadalmi elvárások betartása, és a hagyománytisztelet.

Mint a fenti elemzésből látható, a megfogalmazott kutatási kérdés és feltevés, amely szerint az alsómocsoládi lakosság értékei tekintetében nem egységes, és ezek az értékmintázatok összefüggének szociológiai jellemzőikkel, jogosnak bizonyult. Markáns értékmintázatokkal és szociológiai jellemzőkkel jellemezhető csoportokat találtunk. Ugyancsak ez kutatási kérdés és feltevés fogalmazta meg a kérdést, hogy ezek az értékorientáció és társadalmi jellemzők mentén eltérő csoportok településsükhöz is eltérően viszonyulnak-e a mért pszichológiai és környezetpszichológiai változók mentén.

A klaszterek kapcsolata a környezetpszichológiai lokalitásélménnyel

Kutatási felvetésem az volt, hogy a környezetpszichológiai lokalitásélmény – amelyet részben pszichológiai (pozitív és negatív érzelmek, Pszichológiai Jólét, Értékek, Elégedettség az Élettel), részben környezetpszichológiai konstruktumokkal (Elégedettség a Településsel és az Otthonnal, lokalitásjelentés: konnotatív jelentés, funkcionális érzelmi tagoltság, Településkötődés) operacionalizáltam – kapcsolata az értékkel az egyes klaszterek esetében nagyon eltérő mintázatot mutat. Ezt feltáró korrelációs elemzéssel vizsgáltuk meg. (A konstruktumokat, a mérési eljárásokat és az eredményeket részletesen lásd Dúll 2017.)

Az eredmények szerint az egyes klaszterek nemcsak az értékek és a szocioökonómiai jellemzőik, hanem a pszichológiai és környezetpszichológiai változók összefüggései mentén is egyértelműen eltérnek. A mért pszichológiai és környezetpszichológiai változók által kirajzolt mintázat teljes, adatszerű bemutatását lásd Dúll (2017). Kutatási felvetésem, miszerint a pszichológiailag kitüntetett szociofizikai környezethez (ezen belül a jelen vizsgálatban a településhez) kapcsolódó környezetpszichológiai lokalitásélmény egy település (a jelen esetben Alsómocsolád) lakosai körében nem egységes, hanem határozott, elkülönülő és jól leírható mintázatokat mutat, beigazolódt. A vizsgálati minta négy klaszterre volt bontható, amelyek – mint fentebb láttuk – alapvetően már a szociológiai változók és a rájuk jellemző értékstruktúra szempontjából is markánsan eltérnek egymástól. A további elemzés kimutatta, hogy ezek a csoportok a mért pszichológiai és környezetpszichológiai változók összefüggései, a lokalitásélmény tekintetében is elkülönülnek egymástól, és a változók összefüggés-mintázatai alapján jól értelmezhető szociofizikai konstellációkkal írhatók

le. A terepkutatás sajátosságai miatt a vizsgálati minta a statisztikai elemzés követelményeihez mérten kis létszámú (bár számarányában és összetételében tükrözi a teljes vizsgálati populációt), így a statisztikai elemzések ereje nem túl nagy, azonban az ötvözött kvalitatív és a kvantitatív kutatási stratégia lehetővé teszi az értelmezés megfelelőségét szem előtt tartó interpretációt. Így a négy klaszter pszichológiai és környezetpszichológiai értelmezése elvégezhető volt.

Mind a négy klaszterben kirajzolódott egy-egy sajátos szociofizikai kontextus, lokálisélmény, amelyek mindegyike a személy–környezet tranzakció különböző típusaival írható le. Ezek kijelölik azokat a fontosabb szociofizikai, ember–környezet kapcsolatot érintő mechanizmusokat (nehézségeket és előnyöket) és határfelületeket, amelyeket a folyamatorientált településtervezésben a továbbiakban érdemes figyelembe venni az optimális települési személy–környezet összeállítás megteremtése érdekében.

1. klaszter: „A település mint meder”

Az 1. klaszter lokálisélményének szociofizikai mintázata a „település mint meder” nevet kapta (Dúll 2017), mivel a csoport tagjai (idősebb, alacsony végzettségű, elvált/özvegy, többnyire nyugdíjas nők) számára a település szociofizikai feltételrendszere úgy működik, mint az életfolyamatok medre, tartálya. Értékkorientációjuk elsősorban a proszociális viszonyulás a társakhoz, a normákhoz és a hagyományokhoz való ragaszkodás, valamint a valahová tartozás igénye köré szerveződik. Lényeges számukra a jó kapcsolatok ápolása. Viszonylag fontos nekik a mindennapi élet kontrollja, az önállóság és van fogékonyságuk az újdonságra és a kihívásokra. Fontosnak tartják a fejlődést, de a hagyományok megőrzésével együtt. Ragaszkodnak az otthonukhoz, ami a településsel együtt jelentős az élettel való elégedettségük szempontjából. A település fontos számukra, figyelemmel kísérik az ott zajló folyamatokat. A pszichológiai értelemben kitüntetett szociofizikai környezetek (otthon, település) olyan kontextusként vannak jelen az életükben, amelyek tartalmazzák és meghatározzák azokat a viszonylag állandó kereteket, amelyben zajlanak a kapcsolataik, a mindennapi élet változásai a hagyományokkal egyensúlyban. A folyamatorientált településtervezés és a további részvételi aktivitás számára fontos, hogy ennek a csoportnak az értékei felől szociofizikai szempontból akkor lenne optimális a település lakosságszámának növekedése, ha a hagyományok, a megszokott, hagyományos térhasználat, a mindennapi élet menete viszonylag változatlanok maradnak, a megszokott mederben zajlódhatna az élet. Ebben az esetben számukra elfogadható, sőt, vonzó lehet új emberek megjelenése. A szociofizikai kontextus, az otthonosság megtartottságának keretei között valószínűsíthetően befogadók lennének velük szemben.

2. klaszter: „Kinn is vagyunk, benn is vagyunk”

A 2. klaszterbe tartozó lakosok (fiatalabb–középkorú, magasabb végzettségű, gazdaságilag aktív, házasságban/élettársi kapcsolatban élő gyerekes családok) lokalitásélményének szociofizikai mintázata a „kinn is vagyunk, benn is vagyunk” elnevezést kapta (Dúll 2017), mert a csoport tagjai számára a lokalitásélmény a kívül–belül egyensúly szociofizikai konstellációjával jellemezhető. Kiegyensúlyozottan jellemzi őket az odafordulás az emberekhez, a valahová tartozás igénye, ugyanakkor az autonómia, a teljesítőképesség és a kihívások keresése is. A kirajzolódott szociofizikai mintázat azt mutatja, hogy a kiegyensúlyozott értékorientáció és a kifelé–befelé orientálódás egyensúlya jellemző rájuk. Van életcéljuk, és a mindennapi élet felett érzett kontroll, a hatékonyság jó érzéssel tölti el ennek a csoportnak a tagjait, viszont az erős autonómia inkább negatív érzéseket kelt bennük. Elégedettségükhöz és elfogadásukhoz egyaránt hozzájárulnak a kapcsolataik és az otthonuk is, valamint a település is. A falu esetében fontos számukra az állandóság: a település karbantartottsága a tradíciók és a valahová tartozás szempontjából egyaránt jelentős. A falu esetében inkább a megőrzés a lényeges számukra, a változás inkább a hagyományos pszichológiai értelemben (kapcsolatok, belső lélektani folyamatok) elfogadható. A folyamatorientált településtervezés során fontos figyelembe venni, hogy ennek a csoportnak kiemelten fontos a falu környezetének megőrzése mind az állandóság, a hagyományok, a biztonság szempontjából, mind pedig a karbantartottság oldaláról. Számukra érdemes lehet hangsúlyozni, hogy az új emberek megjelenése új kapcsolatokat eredményezhet, és fejlődést hozhat mind saját maguk, mind a település számára. Így nagyobb hatékonysággal válhat lehetővé a fejlődés mellett a megévő személyes és településbeli értékek megőrzése is.

3. klaszter: „A település én is vagyok”

A 3. klaszter tagjaira jellemző lokalitásélmény szociofizikai mintázata „a település én is vagyok” nevet kapta (Dúll 2017). A klaszterre minden (szocioökonómiai összetétel, pszichológiai és környezetpszichológiai változók) tekintetben a sokféleség jellemző. Az ebben a csoportban levő emberek idősebbek, alacsony végzettségűek, egy részük aktív pénzkereső, mások inaktívak. 1–2 fős háztartásokban élnek, már a gyerekeik elköltözése után. Fontosak számukra a proszociális társas értékek, elégedettebbek az élettel, ha kielégítő a kapcsolati hálójuk. Azonosulnak a kompetencia, a hatékonyság és a körülmények, a mindennapi élet feletti kontroll értékeivel is, olyannyira, hogy önmaguk elfogadása részben ezzel az utóbbival van kapcsolatban, illetve az otthonukkal és a településsel való elégedettséggel, amelyek között is szoros a kapcsolat. Erős, de ambivalens a változás iránti orientáció ebben a csoportban, akár személyes, akár környezeti változásról van szó. A személyes változások összefüggést

mutatnak a település változásaival, mi több, a kettő nem is igazán különül el egymástól. Az ebben a csoportban levő emberek számára fontos a hagyomány, még az énéjlődés is leginkább ezzel összefüggésben vonzó számukra. A település karbantartottsága, alakulása számukra összefüggnek – erős ambivalenciával – a mindennapi élet céljaival. A falu változásai a fontos szociofizikai helyekkel (otthon, település) való elégedettség csökkenésével járhatnak. Ebben a csoportban tapintható leginkább a pszichológiailag kitüntetett szociofizikai helyek (település, otthon) és az én közötti tranzakcionális egymásra definiáltság. A folyamatorientált településtervezés és -fejlesztés és a participációs aktivitások tervezése során célszerű figyelembe venni ennek a csoportnak a sokszínűségét és ambivalenciáit. Ezek az ambivalenciák bizonyos értelemben a sérülékenységgel vannak összefüggésben: ez a csoport ki van téve annak, hogy ha a település szociofizikai viszonyai változnak, erősen módosulhatnak megélt elégedettségi viszonyaik a községgel és önmagukkal is. Természetesen a változások pozitívak is lehet, ám ez előre nem jósolható meg. A csoport számára megfelelő településfejlesztési és kommunikációs stratégia kidolgozásához további vizsgálatok szükségesek.

4. klaszter: „Röghöz kötött önmegvalósítás”

A 4. klaszter tagjai fiatal, nőtlen, gazdaságilag aktív, magasabb végzettséggel rendelkező, szüleikkel élő férfiak. Lokálisélményük a „röghöz kötött önmegvalósítás” nevet kapta (Düll 2017). Nem meglepő módon manifeszt, önbevallásos szinten a teljesítmény, a társadalmi és az anyagi hatékonyság, a kihívás, a változatosság, az erőforrások feletti kontroll, az autonómia, és kisebb mértékben a proszociális irányultság értékeivel azonosulnak. Az önbevallás szintjén elutasítják a stabilitás, a normák betartása, a hagyomány és a valahová tartozás értékeit. A pszichológiai és környezetpszichológiai változók együttjárásai komoly, látenszen megnyilvánuló élet-helyzet-dilemmákra utalnak ebben a csoportban. A csoport tagjai a hagyományok fontosságát explicit módon elutasítják ugyan, ugyanakkor a mindennapi életben való hatékonyság számukra erősen összefügg az alkalmazkodással, a konformitással, a valahová tartozással. Az önmegvalósítás – bár kiemelkedő érték számukra – negatív kapcsolatban van az élettel való elégedettséggel. Pszichológiai röghöz kötöttségükre több jel is utal: ebben a csoportban az önelfogadás és a településkötődés, valamint az életcél és az otthon szorosan együtt járnak, a csoport tagjai számára az élhető település és a személyes fejlődés erősen összefüggnek, valamint minél elégedettebbek az otthonukkal, annál kevésbé nyitottak a változásra. Ennél a csoportnál fontos újra kiemelni, hogy kevés válaszadó van ebben a klaszterben, így messzemenő következtetések kevésbé vonhatók le. Ezzel a klaszterrel kapcsolatban az elsődleges feladat annak kiderítése, hogy mennyire képviselnek tényleg markáns csoportot Alsómocsoládon. Ez után lehet számukra kielégítő településfejlesztési és

kommunikációs stratégiát kidolgozni. Ugyanakkor az mindenképpen látható, hogy – bár a változatosság és a társas értékek fontossága jó prognózist valószínűsít az új lakókkal kapcsolatban – figyelembe kell venni ennek a csoportnak az ambivalenciáját a változásokkal szemben, és azt, hogy a település változásai mélyen érinthetik személyes életértékelésüket.

Összegezve a fentieket, megállapítható tehát, hogy – elvárásommal összhangban – Alsómocsolád lakosainak viszonyulása településükhöz és saját maguknak a közösségekben elfoglalt helyéhez nem bizonyult egységesnek: eltérő szociofizikai lokalitásélményekkel és értékmotivációs struktúrákkal, vagyis különböző személy–környezet tranzakció mintázatokkal írható le, és ezekhez illeszthető (illesztendő) a megfelelő, specifikus folyamatorientált településfejlesztési stratégia.

Lokalitásélmény-szerveződés Alsómocsoládon: összefoglaló értelmezés

A kistelepülések környezetpszichológiai kutatásának első, feltáró lépése volt a most ismertetett alsómocsoládi lokalitásélmény-kutatás (Dúll 2017), amelynek a lakosok értékmotivációs rendszerével való kapcsolata vizsgálatának fontosabb eredményeit mutattam be a jelen tanulmányban. Alapfeltevésem volt (ami a vizsgálatban igazolódott), hogy még egy ilyen kistelepülés lakossága sem egységes a lokalitásélmény tekintetében. Az eredmények szerint a kistelepülés lakóinak lokalitásélménye koherens, ugyanakkor differenciált, csoportokhoz rendelhető, jól leírható, és körvonalazható olyan csoportok, amelyek egymástól markánsan eltérő szociofizikai lokalitásélmény-mintázattal és ezekhez kapcsolódó értékmotivációs struktúrákkal jellemezhetők, így különböző módon élik meg a településfejlesztéssel járó változásokat, és más stratégiával vonhatók be hatékonyan a participációba. Az eredmények alapján megerősíthető, hogy a partícipatív, folyamatorientált településtervezés jó irány, és javasolható, hogy a fejlesztés folyamatában érdemes figyelembe a lokalitásélményt. Ilyen módon a településtervezés egyre inkább a környezetpszichológiai szempontból kívánatos transzdiszciplináris és folyamatorientált irányba haladhat, ami a település szintjén is a fokozottabb személy–környezet összeillés irányába hathat. Ugyanakkor fontos, hogy az értékek és feltehetően a teljes lokalitásélmény is alakul időben és számos kontextuális (társadalmi, gazdasági) változással kapcsolatban. Kapitány és Kapitány (2012) kutatásában a jelen vizsgálatban is hivatkozott ESS (European Social Survey) 2002 és 2010 közötti öt adatfelvételének eredményeit (vagyis az értékmotivációk változásait) elemezték a teljes magyar mintában kvalitatív szociológiai szempontból. A szerzők kiemelik, hogy a változások nem feltétlenül lineárisak, és nem azonos intenzitással zajlanak. Fontos hangsúlyozni, hogy az értékmotivációs változások – és természetesen a környezetpszichológiai lokalitásélmény alakulásának

– pontosabb feltérképezése tekintetében nagyon fontosak a követő vizsgálatok. Az adatfelvétel Alsómocsoládon 2015-ben történt, az azóta lezajlott szűkebb és tágabb társadalmi stb. változások feltehetően számos módon hatottak a lakosokra, és – tekintetbe véve a településen zajló folytonos változásokat, a folyamatos településfejlesztést – változhattak a 2015-ös mérés alapján kirajzolódott értékmotiváció-klaszterek és a lokalitásélmény. A követő vizsgálatoknak – elméleti értékükön túl – az ilyen településfejlesztési folyamatokba visszacsatolható közvetlen gyakorlati haszna is lehet.

Irodalom

- A. Gergely A. (1993): Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. MTA Politikai Tudományok Intézete–Akadémiai Kiadó, Budapest
- Alsómocsolád község Településfejlesztési koncepciója (II., Véleményezési szakasz – 2016.06.). Kézirat. Készítették: Hübner M. (Hübner Tervező Kft.), tervezők: Pap Zs., G. Derky R., Lovasi K., Tistyán L., Keresztes L., Dlusztus A., Tompos A., Kraft J.
- Altman I. (1975): The environment and social behavior. Privacy, personal space, territory and crowding. Brooks/Cole, Monterey
- Barker R. G., Gump P. V. (1964): Big school, small school. Stanford University Press, Palo Alto
- Balogh A. (2014): A hazai aprófalvasodás új irányai. Földrajzi Közlemények, 2., 134–149.
- Bilsky W., Koch M. (2002): On the content and structure of values: Universals or methodological artefacts? In: Blasius J., Hox J., de Leeuw E., Schmidt P. (eds.): Social science methodology in the new millenium (CD-ROM). Leske & Budrich, Opladen
- Bonnes M., Bonaiuto M., Ercolani A. P. (1991): Crowding and residential satisfaction in the urban environment: A contextual approach. Environment and Behavior, 5., 531–552.
- Dias, P., Ramadier, T. (2015): Social trajectory and socio-spatial representation of urban space: The relation between social and cognitive structures. Journal of Environmental Psychology, 41., 135–144.
- Dixon J., Durrheim K. (2004): Dislocating identity: Desegregation and the transformation of place. Journal of Environmental Psychology, 24., 455–473.
- Dúll A. (1996): A helyidentitásról. Magyar Pszichológiai Szemle, 4–6., 363–391.
- Dúll A. (2002): Ember és környezet affektív kapcsolata: A helykötődés. Alkalmazott Pszichológia, 2., 49–65.
- Dúll A. (2009): A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés.

- L'Harmattan, Budapest
- Dúll A. (2012): Környezet–pszichológia–egészség. In: Demetrovics Zs., Urbán R., Rigó A., Oláh A. (szerk.): Az egészségpszichológia elmélete és alkalmazása I.: Személyiség, egészség, egészségfejlesztés. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 337–392.
- Dúll A. (2017): Épített környezet és pszichológia. A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálatai. MTA doktori értekezés, Budapest
- Dúll A. (2015): Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: A helyváltztatás és az identitás összefüggései. In: Keszei A. (szerk.): Hely, identitás, emlékezet. L'Harmattan, Budapest, 19–33.
- Dúll A., Izsák É. (szerk.) (2014): Tér–rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. L'Harmattan, Budapest
- Félonneau M. L. (2004): Love and loathing of the city: Urbanophilia and urbanophobia, topological identity and perceived incivilities. *Journal of Environmental Psychology*, 24., 43–52.
- G. Fekete É. (2013): Aprófalvak fejlesztői „szemüveggel” és a pályázati lehetőségek tükrében 2002 és 2006 között. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): Hátrányban, vidéken. Argumentum, Budapest, 296–314.
- Gómez-Jacinto L., Hombrados-Mendieta I. (2002): Multiple effects of community and household crowding. *Journal of Environmental Psychology*, 22., 233–246.
- Green R. (2005): Community perceptions of environmental and social change and tourism development on the island of Koh Samui, Thailand. *Journal of Environmental Psychology*, 25., 37–56.
- Horvát M. T., Dúll A., László J. (2011): Helyvesztés-élmény és honvágy – Egy „keserűdes” jelenség környezetpszichológiája. *Alkalmazott Pszichológia*, 2., 21–32.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez. *Társadalomkutatás*, 3., 199–223.
- Kocsis J. B. (szerk.) (2016): Főutcák, üzletutcák – Megújulás és fejlesztés. L'Harmattan, Budapest
- Kovács É. (2012): Falusi szomszédságok – Közösség-reprodukciós eljárások. *Kultúra és Közösség*, 3–4., 37–55.
- Kovács K., Rác K. (2008): Mozgásban: az együttműködések változó mintázatai a Sásdi Többcélú Kistérségi Társulásban. In: Kovács K., Somlyódyne Pfeil E. (szerk.): Függőben. Közzolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában. Magyar Közigazgatási Intézet, KSZK, Budapest, 281–304.
- Lencsés Gy., Feleky G. (2013): Bevezetés. In: Lencsés Gy., Feleky G. (szerk.): Múlt és jelen: Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012. *Belvedere Meridionale*, Szeged, 9–10.

- Lengyel A. (1985): A Szegedi Fiatalok dudari falutanulmányozása. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.
- Manzo L. C. (2003): Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23., 47–61.
- Meggyesi T. (2006): Településfejlesztés. BME Urbanisztika Tanszék, Budapest
- Merry S. E. (1987): Crowding, conflict and neighborhood regulation. In: Altman I., Wandersman A. (szerk.): *Neighborhood and community environments*. Plenum Press, New York, 35–69.
- Potter J., Cantarero R. (2006): How does increasing population and diversity affect resident satisfaction? A small community case study. *Environment and Behavior*, 5., 605–625.
- Regoecci W. C. (2003): When context matters: A multilevel analysis of household and neighbourhood crowding on aggression and withdrawal. *Journal of Environmental Psychology*, 23., 457–470.
- Sadan E., Churchman A. (1997): Process-focused and product-focused community planning: Two variations of empowering professional practice. *Community Development Journal*, 1., 3–16.
- Schwartz S. H. (1992): Univerzálák az értékek tartalmában és struktúrájában. In Váriné Szilágyi I. (szerk.) (2003): *Értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–154.
- Schwartz S. H. (2003): A proposal for measuring value orientations across nations. Chapter 7 in the questionnaire development package of the European Social Survey. https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf (Letöltés dátuma: 2015. március 26.)
- Schwartz S. H. (2012): An overview of the Schwartz theory of basic values. Online readings in psychology and culture, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116> (Letöltés dátuma: 2015. március 2.)
- Schwartz S. H., Bilsky W. (1987): Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3., 550–562.
- Seamon D., Gill H. K. (2015): Qualitative approaches to environment–behavior research. Understanding environmental and place experiences, meanings, and actions. In: Gifford R. (szerk.): *Research methods for environmental psychology*. Wiley Blackwell, Chichester, 115–136.
- Small M. L. (2011): How to conduct a mixed methods study: Recent trends in a rapidly growing literature. *The Annual Review of Sociology*, 37., 57–86.
- Small M. L. (2009): 'How many cases do I need?': On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10., 5–38.

- Stokols D. (1972): On the distinction between density and crowding: Some implications for future research. *Psychological Review*, 79., 275–278.
- Szabó J., Pesti J. (2010): Alsómocsoládi tájszótár. *Magyar Nyelv*, 106., 234–242.
- Szokolszky Á. (2013): A „szociokulturális képzelőerő” helye a pszichológiában, a pszichológia helye a falukutatásban. In: Lencsés Gy., Feleky G. (szerk.): *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012 Belvedere Meridionale*, Szeged, 13–23.
- Tigerné Schuller P., Almásiné Tóth E., Rácz E., Bokor K., Haffner T. (2014): Alsómocsolád 2010–2014 évekre vonatkozó stratégiai dokumentumelemzése. Belügyminisztérium, Önkormányzati Helyettes Államtitkárság, Önkormányzati Koordinációs Iroda, Budapest
- Twigger-Ross C. L., Uzzell D. L. (1996): Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*, 16., 205–220.
- Varga P. (2014): Merre tovább Alsómocsolád? *Gazdablog*. <http://gazdablog.hu/blog/merre-tovbb-alsmocsold> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 11.)
- von Wirth T., Grêt-Regamey A., & Stauffacher M. (2015): Mediating effects between objective and subjective indicators of urban quality of life: Testing specific models for safety and access. *Social Indicators Research*, 122., 189–210.
- Wicker A. W. (1973): Undermanning theory and research: Implications for the study of psychological and behavioral effects of excess human populations. *Representative Research in Social Psychology*, 4., 185–206.
- Wicker A. W., King J. C. (1988): Life cycles of behavior settings. In: McGrath J. E. (szerk.): *The social psychology of time*. Sage, Beverly Hills, 182–200.
- Wicker A. W., Kirmeyer S. (1977): From church to laboratory to national park: A program of research on excess and insufficient populations in behavior settings. In: Stokols D. (szerk.): *Perspectives on environment and behavior. Theory, research, and applications*. Plenum Press, New York, 69–97.
- Winkel G. H. (1981): The perception of neighbourhood change. In: Harvey J. H. (szerk.): *Cognition, social behavior, and the environment*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, 489–512.

3. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) pszichometriai jellemzői – teljes alsómocsoládi minta (Dúll 2017, 282. alapján)

Értékportré Kérdőív (PVQ) Magasabb rendű értéknyalábok	N	Átlag	Szórás	Min.	Max.
Nyitottság a változás- ra (Önállóság, Ösztönzés, Hedonizmus)	54	14,59	4,579	6	28
Konzerválás (Konformitás, Tradíciók, Biztonság)	54	14,85	5,367	6	27
Önmegvalósítás (Teljesítmény, Hatalom)	54	12,54	3,684	4	19
Én-átalakulás (Jóindulat, Univerzalizmus)	54	9,69	4,220	5	21

4. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterelemzés (Dúll 2017, 290.)

Értékportré Kérdőív (PVQ)	Klaszter			
	1	2	3	4
Jóindulat	3,46	5,07	2,81	5,50
Univerzalizmus	4,46	9,21	4,00	7,33
Önállóság	4,77	4,64	3,00	4,33
Ösztönzés	7,62	6,71	5,14	4,17
Hedonizmus	5,62	5,21	3,86	3,17
Teljesítmény	7,23	7,57	4,67	6,00
Hatalom	10,08	9,07	6,24	7,00
Biztonság	2,38	5,50	3,62	6,83
Konformitás	4,31	7,00	5,43	8,00
Tradíciók	3,31	5,64	4,10	8,83

5. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) végső értékklaszter-középpontok közötti távolságok (Dúll 2017, 290.)

Klaszter	1	2	3	4
1		7,050	6,139	10,268
2	7,050		8,011	5,850
3	6,139	8,011		7,957
4	10,268	5,850	7,957	

6. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterelemzés, 1. értékkategória (klaszter)
(Düll 2017, 291.)

Értékportré Kérdőív (PVQ) 1. klaszter	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Önmegvalósítás	13	15,69	2,016	13	19
Én-átalakulás	13	7,92	3,121	5	14
Nyitottság a változásra	13	18,00	4,359	12	28
Konzerválás	13	10,00	2,828	6	15

7. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterelemzés, 2. értékkategória (klaszter)
(Düll 2017, 291.)

Értékportré Kérdőív (PVQ) 2. klaszter	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Önmegvalósítás	14	14,29	2,128	11	18
Én-átalakulás	14	14,29	2,840	10	21
Nyitottság a változásra	14	16,57	4,863	7	24
Konzerválás	14	18,14	3,183	15	25

8. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterelemzés, 3. értékkategória (klaszter)
(Düll 2017, 291.)

Értékportré Kérdőív (PVQ) 3. klaszter	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Önmegvalósítás	21	10,10	3,520	4	17
Én-átalakulás	21	6,81	2,015	5	12
Nyitottság a változásra	21	12,00	2,569	6	16
Konzerválás	21	13,14	3,851	7	21

9. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterelemzés, 4. értékkategória (klaszter) (Düll 2017, 291.)

Értékportré Kérdőív (PVQ) 4. klaszter	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Önmegvalósítás	6	10,17	2,563	7	13
Én-átalakulás	6	12,83	3,764	10	20
Nyitottság a változásra	6	11,67	3,011	8	15
Konzerválás	6	23,67	1,862	22	27

10. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek nem (férfi, nő) (Düll 2017, 292.)

		Résztevők neme		Összes
		férfi	nő	
Klaszter	1	1	12	13
	2	5	9	14
	3	10	10	20
	4	5	1	6
Összes		21	32	53

11. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek korcsoport (Düll 2017, 292.)

		Korcsoportok			Összes
		Fiatal aktív korú	Idősebb aktív korú	Időskorú	
Klaszter	1	0	7	6	13
	2	8	5	1	14
	3	4	8	9	21
	4	6	0	0	6
Összes		18	20	16	54

12. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek iskolai végzettség (Düll 2017, 292.)

		Legmagasabb iskolai végzettsége			Összes
		Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú	
Klaszter	1	8	3	2	13
	2	3	5	5	13
	3	8	9	3	20
	4	0	3	3	6
Összes		19	20	13	52

13. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek családi állapot (Düll 2017, 293.)

		A vizsgálati személy családi állapota					Összes
		Nőtlen/ hajadon	Házas	Élettársi kapcsolat- ban	Elvált	Özvegy	
Klaszter	1	0	5	1	2	5	13
	2	4	7	3	0	0	14
	3	6	7	1	2	5	21
	4	5	0	1	0	0	6
Összes		15	19	6	4	10	54

14. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek gazdasági aktivitás (Düll 2017, 293.)

		Gazdasági aktivitás			Összes
		Gazdaságilag aktív foglalkoztatott	Gazdaságilag aktív munkanélküli	Gazdaságilag inaktív kereső	
Klaszter	1	5	0	8	13
	2	11	3	0	14
	3	12	0	9	21
	4	6	0	0	6
Összes		34	3	17	54

15. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek háztartás összetétele
(Düll 2017, 293.)

		Háztartás összetétele					Összes
		Egyfős háztartás	Két felnőtt	Két generáció	Három generáció	Egyéb	
Klaszter	1	4	2	5	0	1	12
	2	0	3	8	0	1	12
	3	7	6	5	1	0	19
	4	0	0	6	0	0	6
Összes		11	11	24	1	2	49

16. táblázat Alsómocsolád Értékportré Kérdőív (PVQ) klaszterek háztartás létszáma
(Düll 2017, 294.)

		Hányan élnek a háztartásban					Összes
		1	2	3	4	5	
Klaszter	1	4	5	2	1	0	12
	2	0	4	4	3	1	12
	3	7	8	3	1	0	19
	4	0	2	1	2	1	6
Összes		11	19	10	7	2	49

F. VÁRKONYI ZSUZSA

KÖSZÖNTŐ KÖSZÖNET

Drága Éva!

Tudom, hogy ebben a kötetben tudóstársaid és tanítványaid tisztelegnek tudományos eredményeid előtt. Engedd meg, hogy én valami másról szóljak. Mégpedig olyasvalamiről, amivel – hitem szerint – legalább ennyire fontosat tanítasz mindnyájunknak.

Huszonhét évvel ezelőtt, amikor épp csak befejezted tanulmányaidat, kaptad azt a „tudományos” jóslatot, miszerint előbb-utóbb el fogod veszíteni jó néhány fizikai képességedet. Mint minden más halandó lény! – de mégis másképp. Mire Te azt felelted, hogy „Hát jó, de előbb leélem gazdag, kreatív, értelmes életemet!”

És most, hogy 50 éves lettél, elmondhatod, hogy azóta is ezen az úton jársz, és minden jel szerint még sokáig ezen fogsz járni. Jössz-mész a világban, ezer dolog érdekel, részt veszel a legkülönbélebb, intellektuálisan vagy művészetileg izgalmas eseményeken, állandóan gyűjtöd az információkat a világ jelenségeiről, sok tucat barátoddal tartod fenn majdhogynem napi szinten a kapcsolatot, tanítasz és tanulsz... Azt hiszem, kevés ember éli meg ilyen gazdagon az életét!

Mi ketten sokat vitatkoztunk már azon, honnan van az ember ereje: egyeseknek rengeteg ereje, másoknak kevés. Beszéltük, hogy a válasz Nobel-díj- esélyes. De végül is olyan mindegy, hogy a választ az én szakmámban, a pszichológiában, kell-e keresni, vagy a genetikában, esetleg a spirituális filozófiákban. Akármi is az energiák forrása, Te egész biztosan fantasztikusan gazdag csomagot kaptál vagy raktál össze, és ezzel jócskán túlszárnyalsz minket, átlagembereket. És bár én nem tapasztalom, hogy az élet kiszámítható és igazságos lenne, most mégis az jut eszembe, hogy miközben tőled jó néhány fontos képességet „elvont” az élet, szellemi és lelki síkon óriási többletet küldött. Amit Te meg is érdemelsz, hiszen csodálatosan gazdálkodsz ezzel a többlettel.

Még nagyon sok, ugyanilyen boldog születésnapot kívánok!

HALÁSZ LEVENTE

URBANIZÁCIÓS KIHÍVÁS ÉS LEHETŐSÉG – ZSUGORODÓ VÁROSOK

Izsák Évával 2007-ben találkoztam először, ugyanis tanított az egyetemen. Egyrészt szigorú, következetes, kritikus, kiismerhetetlen, másrészt a hallgatókat önálló gondolkodásra készítő, lelkes, együttműködő, kíváncsi, tudománya iránt végtelen elkötelezettséget és szeretetet érző oktatót ismertem meg benne. Az egyetemi évek alatt aztán azon vettem észre magam, hogy minden kurzusára, amelyre csak lehetséges, jelentkeztem, és órák után egyre hosszabb tudományos disputákat folytattunk. Így egyenes út vezetett egy bizalmas tanár-diák kapcsolat kialakulásához, amelynek következményeként doktori témavezetőmnek választottam. Nyolc éven keresztül segítette, támogatta doktori kutatásomat, az értekezés elkészültét. Közben a számos közös kutatásnak, oktatói kooperációnak, felkészítésnek, együtt gondolkodásnak köszönhetően a kapcsolat értékes barátsággá mélyült.

Köszönöm Izsák Évának az évtizednyi támogatást, tudományos utam háttérből történő egyengetését, a városföldrajz iránti elköteleződést, de legfőképp barátságát!

*Tisztelő szeretettel kívánok boldog születésnapot jelen tanulmányommal,
Levente*

Bevezetés

A Föld népességének mára több, mint 50%-a városlakó, akik többsége gyors ütemben növekvő, megállíthatatlanul fejlődő városi terekben él, így érthető, hogy a kurrens városföldrajzi kutatások fő sodorvonalába az erősödő urbanizáció tartozik. Ezzel párhuzamosan Pallagst (2008) és Hollander (2011) azt hangsúlyozza, hogy a XX. század második felétől kezdve a globalizáció következményeként a városok minőségi és mennyiségi zsugorodása, fogyatkozása tekinthető főként nyugat-európai és észak-amerikai urbanizációs kihívásnak. Az említett folyamat a posztoszocialista országok településeit is látványosan sújtja olyannyira, hogy a kontinens zsugorodó városainak döntő többsége jelenleg Kelet- és Közép-Európában található (Mykhnenko, Turok 2008). Jóllehet ezek a városok (shrinking cities) az uralkodó

társadalom- és településtudományi diskurzusok mostohagyermekai két okból, egyrészt mert posztoszocialisták, másrészt mert az általános érvényű növekedési paradigmával szemben zsugorodnak (Haase et al. 2016). Mégis ezeknek a településeknek átalakulásai, funkcionális változásai a XXI. század városfejlődési gyakorlatok kiemelkedően fontos iskolapéldái, ugyanis a tartósan fogyatkozó, illetve egykoron csökkenő, mára stabilizálódott népességszámú városok az urbanizáció releváns új útvonalát, fejlődési típusát testesítik meg (Häussermann, Siebel 1987). Ugyanakkor létezik ezzel ellentétes vélekedés is, amelynek értelmében a fogyatkozás iránti attitűd az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi településföldrajzi elemzéseiben negatív konnotációt kapott. Ezeket a városokat gyakorta a hanyatló (declining) jelzővel illették, deklarálva, hogy a zsugorodásra, mint megoldandó problémára, (rendszer) hibára tekintenek (van den Berg 1982; Enyedi 1984, 1998, 2012; Glock 2006; Pirisi, Máté 2015; Halász 2016) (1. táblázat). (Gyakorlatilag a zsugorodási/hanyatlási folyamat végállomásaként Dürrenmatt kelet-európai Güllenjéhez hasonlóan kiürült, perspektíva és jövő nélküli városokat vizionáltak.)

Világszerte hatból egy, Magyarországon minden második város népességszáma csökken (Hollander 2011; Pallagst 2007; Oswalt, Reinitz 2006; Enyedi 2012),

1. táblázat A városi zsugorodás tudományos megítélése

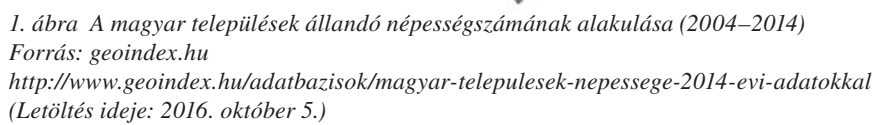
Pozitív szcenárió	Negatív szcenárió
Urbanizáció releváns új útvonala, fejlődési típusa Infrastruktúra, intézményhálózat, lakosok életminősége, elérhetőség, városi környezet állapota, közösségi terek terheltsége javul / változatlan marad → fenntarthatóbb és élhetőbb városi terek „kevesebb jobb” ideológia → kreatív zsugorodás Pozitív dezindusztrializáció	Hanyatló (declining) városok Zsugorodás megoldandó probléma, átmeneti állapot, strukturális hiba Szelektív demográfiai erózió, központi szerepkör csökkenése, infrastruktúra minőségromlása, épületállomány pusztulása, városi tér kiüresedik, Végleges társadalmi és gazdasági változás, amelyhez adaptálódni kell
Häussermann – Siebel, 1987; Hager – Schenkel, 2003; Székely, 2006; Martinez-Fernandez – Wu, 2007; Pallagst, 2007; 2013; Hollander, 2009, 2011; Wiechmann – Pallagst, 2012; Pirisi – Máté, 2014	van den Berg, 1982; Enyedi, 1984, 1998, 2012; Glock, 2006; Ozwar, 2008; Sýkora, 2009; Pirisi – Máté, 2015

elsősorban a földrajzi vagy gazdasági periférián lévő, vagy azzá vált depressziós térségekben (1. ábra). Hírhedt példák a népességük több mint felét elvesztő észak-amerikai Nagy-tavak környéki metropoliszok: Detroit, Pittsburgh, Cleveland, Buffalo, de az extenzív bányászatra épülő, főként nehézipari profilú európai iparvidékek (Black Country, Ruhr-vidék, lengyel és cseh Felső-Szilézia, Duna-delta közelének román iparvárosai). Leginkább az iparosítási törekvések következtében mesterségesen felduzzasztott, majd akár globális, akár regionális léptékű gazdasági recesszió, rossz elérhetőséggel párosuló periférikus határ menti elhelyezkedés, geopolitikai fordulat, természeti csapás okán válságba került városokat jellemzi a leglátványosabb mennyiségi és minőségi zsugorodást. Magyarországon a szocialista időszakban népességszámukat és lakásállományukat tekintve abnormálissá duzzasztott, viszont infrastrukturálisan gyenge borsodi-iparvidéki városokat jellemezte az egyik leggyorsabb mértékű zsugorodás. Esetükben a nehézipar, a feldolgozóipari kapacitások és a hagyományos élelmiszeripar elsorvasztása, a térségi termelési kapcsolatok szétzilálódása, az ingázási irányok megváltozása, a gyenge települési tökevonzó-képesség, a szerény kapcsolati tőkével rendelkező helyi kis- és középvállalkozások, a munkahelyek számának drasztikus csökkenése és a munkapiacok átrendeződése, végül a hagyományos térszerkezet felbomlása okozta a három évtizede konstans zajló zsugorodást.

Nem uniformizált jelenségről van szó, hanem számos kontinentális, országos, regionális, lokális, sőt városrészi specifikumok léteznek. Szerencsésebb esetben „csak” a városok népességszáma csökken, azonban az infrastruktúra, az intézményhálózat, a lakosok életminőségét meghatározó egyéb szolgáltatások színvonala, elérhetősége változatlan marad. A problematikusabb forgatókönyv értelmében a települések szelektív demográfiai erózióját a központi szerepkör jelentőség-csökkenése, az infrastruktúra minőségének, az igénybe vehető (alap)szolgáltatások elérhetőségének romlása kíséri. Egy bizonyos; a zsugorodás a posztmodern városfejlődés általános területi, társadalmi, gazdasági kihívása és nincs olyan településhierarchiai szint, ahol ne éreztetné hatását.

Az interpretáció nehézségei és a magyarázó modellek

A zsugorodó városok fogalmi definiálására és kategorizálására számos kísérlet született. Wieshmann (2007) vélekedése szerint olyan magas népsűrűségű városias térség, amely minimum 10.000 állandó lakossal rendelkezik és népességszáma a megelőző két évben konstans csökkenést mutatott, gazdasága átalakulóban van, miközben strukturális válság jeleit viseli. Pallagst (2007, 2013) egyszerűbb megközelítést választ, fogyatkozónak tekinti mindazon várostérségeket, amelyek rövid idő alatt látványos csökkenést szenvedtek el a népesség és munkahelyek számának,

valamint a városi funkciók diverzitásának területén. Úgyszintén Pallagst és munkatársai (2013) öt éven keresztül zajló bármilyen mértékű permanens népességszámvesztést tekintik a zsugorodás alapkövetelményeként. Oswalth és Rieniets (2006) az évi 1%-nyi népességszám-csökkenést véli egyértelmű zsugorodási bizonyítéknak. Pirisi és Trócsányi (2015) az 1%-nál kisebb mértékű, azonban tendenciájában tartós csökkenésben látja a zsugorodást. Vey (2007) az egykori iparvárosok azon csoportjaként azonosítja, amelyekre az elmúlt 40 év folyamán jelentékeny (minimum 25%-os) és folyamatos népességszám-csökkenés volt jellemző, míg az elhagyott lakások, üresen álló telkek aránya drasztikusan megnőtt – beleértve az elhanyagolt, sorsára hagyott ipari, kereskedelmi és lakóépületeket.

Lényegesnek tartom megemlíteni mindazokat a megközelítési modelleket, amelyek a városi zsugorodás témakörében születtek. A városfejlődési modell az iparosítás fordí sémáját veszi alapul, így a városfejlődést ciklikus folyamatként értelmezi, amelyben a város/várostársaság hanyatlását ismételt növekedés követi. (Ezt támasztja alá számos urbanizációs elmélet: Berend T. 2002; Enyedi 1984, 2012; van den Berg 1982; Castells 1991). Sőt mi több, Kondratyev 1926-ban publikált cikluselmélete is azon a feltevésen alapszik, miszerint a szakadatlan növekedést megakasztó visszaesés nem csupán dekonjunkturát, hanem szerkezeti változásokat is jelez. A monofunkciós városi modell szerint az egyoldalú függés mind a munkaerő, mind a népességszám fluktuációjának párhuzamos alakulását okozza, a grandiózus nagyvállalatok stratégiai döntései pedig az egész település és vonzáskörzetének (akár egy-egy régió) életét hosszú távon, alapjaiban megváltoztathatják (Martinez-Fernandez et al. 2012a). Ebben az esetben a város a gazdasági növekedés egyetlen ágensére fókuszál, ez azonban sérülékennyé teszi a gyors ütemű hanyatlással, a válságok begyűrűző hatásaival szemben és roncsolja rezilienciáját. Előző állítást bizonyítja, hogy a 2008-tól eszkalálódó pénzügyi, gazdasági és hitelválság, a globális szinten százezreket érintő kilakoltatás, az üres ingatlanok számának gyarapodása azokat a zsugorodó városokat, ahol az alacsony jövedelmű társadalmi csoportok koncentrációja jelentékenyebb, erőteljesebben érintette (Hollander 2011). A Borsodi-iparvidék esetében leginkább a sokkterápia-modellt vélem elfogadhatónak. Eszerint a zsugorodás, fogyatkozás döntően a posztszocialista országok monofunkciós iparvárosait jellemző folyamat, ahol az állami tulajdonban lévő szocialista nagyvállalat privatizációja kudarcba fulladt, ez pedig végleges gyárbezáráshoz, elhatalmasodó szociális problémákhoz vezet (Bontje 2005). Végül Hollander (2009) fogalmazta meg a kreatív hanyatlás elméletet. A „kevesebb ember, kevesebb épület, kisebb volumenű földhasználat” attitűdöt érvényre juttatva az életminőség javítását folyamatosan csökkenő népességű településeken próbálják elérni. Itt tartom szükségesnek kitérni a schumpeteri kreatív/teremtő rombolásra. Igaz, a szerző a vállalati innovációk szintjén értelmezi a folyamatot, azonban ez a

települések közötti verseny kapcsán is releváns magyarázattal szolgálhat. Elmélete értelmében a meglévő dolgok és erők kombinációját az innováció megváltoztatja. Az így létrejött új kombinációk helyi energiákban, települési előnyökben testesülnek meg, „amelyek a régieket kiegészítik, helyettesítik, elszívják előlük az erőforrásokat, végül kiszorítják őket a versenyből” (Schumpeter 1980, 111–112.). Az innováció tehát egyesek számára fejlődést, másoknak hanyatlást jelent, beszéljünk akár vállalatokról, akár településekről, tehát schumpeteri értelemben valami elpusztul, ezzel szinkronikusan valami más/új keletkezik.

A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások pionírjai

A közelmúltban számos amerikai, távol-keleti, nyugat-európai, valamint kelet- és közép-európai ország esetében a zsugorodás folyamatának erősödése a jelenségre összpontosította a tudományos figyelmet. A különböző kezelési lehetőségek feltárása mai napig növekvő számú és mélységű inter- és multidiszciplináris kutatás központi témája. Az egyik legátfogóbb zsugorodó városokkal foglalkozó projekt a German Shrinking Cities (Német Zsugorodó Városok), ennek keretében döntően német építészek, kutatók, művészek és helyi szervezetek segítségével dolgoztak ki alternatív megoldásokat, fejlesztési lehetőségeket azzal a céllal, hogy az ellen-urbanizáció (counter urbanization) által sújtott városok számára adaptálható gyakorlatokat készítsenek (Rugare, Schwarz 2008). Releváns példaként említhetőek a Stadtumbau Ost¹ (Keleti Városmegújulás) koncepció keretében Lipcse számára, 2001-ben készített „csökkenés-orientált” integrált városfejlesztési tervek (Glock 2005). Ezek a projektek is hozzájárultak ahhoz, hogy a 2000-es évek elejétől kirajzolódni látszik a zsugorodó városok elméleti és gyakorlati megközelítésével, konceptualizálásával foglalkozó Német Iskola, azonban ennek vizsgálati sikerei és a hasznosítható eszköztárak mellett hátránya, hogy elhanyagolható számú némettől eltérő nemzetiségű kutatóval, építésszel kooperáltak, így kifejezetten Németország-specifikus megoldási javaslatok születtek.

A tengerentúlon erős tudományos visszhangot kapott az Ohio-beli Youngstown-ra készített terv, amely a shrink smart (kreatív zsugorodás) (Aepfel 2007; Lanks 2006), annak eszközeit, főként az ún. újra-természetesítési törekvéseket támogatja. 2004-ben a University of California szakértői gárdájának bevonásával alapították meg a Shrinking Cities International Research Network (SCIRN)² elnevezésű szervezetet, amely tagjai folyamatos kutatásokat végeznek a témában (többek között amerikai, mexikói, brazil, német, francia, brit, dél-koreai, ausztrál és japán eseteket

1 https://www.staedtebaufoerderung.info/StBauF/DE/Programm/Stadtumbau/StadtumbauOst/stadtumbauOst_node.html (Letöltés ideje: 2017. október 9.)

2 <http://shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html> (Letöltés ideje: 2017. október 10.)

vizsgálva). A téma relevanciáját jelzi, hogy a Forbes magazin elkészítette a leggyorsabban fogyatkozó nagyvárosok/városok listáját (Zumbrun 2008; Woolsey 2008), emellett számtalan formális és informális csatorna (például MilwaukeeTalkie, FixBUffalo, ThinkDetroit) foglalkozik megoldási javaslatok gyűjtésével, azok adaptálhatóságával. A globalizáció térnyerését és a városi terek homogenizációját ellenző Cittaslow International (Lassú Városok Nemzetközi Szövetsége)³ 1999-ben alakult azzal a céllal, hogy az erőszakos fejlesztésekkel, a környezet túlterhelésével szemben az életminőség javítása érdekében a közösség igényeihez idomuló fejlesztéseket valósítsanak meg. „Hitvallásuk” szerint a népességszámban fogyatkozó, egyre kiterjedtebb zöldterülettel és egyre kevésbé túlhasznált infrastruktúrával rendelkező zsugorodó városok megfelelő helyszínt biztosíthatnak a „nyugodt/lassú város” mozgalom fejlesztési-tervezési elképzeléseinek és beavatkozásainak.

A zsugorodó városok jellegzetességei

A legtöbb zsugorodó város a posztfordizmus terméke, az ipar részarányának, jelentőségének csökkenése növekvő arányú munkanélküliséget, recesszióba süllyedő térségeket véglegesen elhagyó tömegeket eredményez. A folyamatot katalizáló tényezők közül kiemelendő a szuburbanizáció, az urban sprawl és a dezurbanizáció, továbbá rossz fertilitási jellemzők, öregedő népesség, élesedő társadalmi polarizáció, (világ) gazdasági konjunktúra-ciklusok váltakozása, gazdasági egyenlőtlenségek, háborús konfliktusok és természeti katasztrófák. A népességszám-csökkenés a városi funkciók hanyatlásához, átalakulásához is vezethet. Példának okáért a közlekedési rendszereknek, a szolgáltatásoknak adaptálódni kell a kevesebb lakoshoz, azok változó igényeihez. A zsugorodás általában idősödő társadalmakat, erősödő szegregációt, rezidualizációt eredményez, így az ellátórendszerek átalakítása is nélkülözhetetlen (Kovács 1999a; Grossmann et al. 2014). A zsugorodás üteme nagyban függ az átmenetet követő ideiglenes (vagy tartós) leépülés hosszától, súlyosságától, emellett a település gazdasági szerkezetének jellemzőitől, a helyi, térségi vállalatok válsággal szembeni kitettségétől és az új gazdasági struktúrákhoz való adaptációs sikerrel. A válságra kényszerből extrém neoliberalizmussal és befektetőbarát politikával válaszolnak, míg üresedő közintézmények, erőtlen tervezői testületek és túlterhelt ellátórendszer jellemzi őket (Haase et al. 2016). A fogyatkozó városokat dualitás, a területi-társadalmi egyenlőtlenségek konfigurációinak új mintázatai jellemzik. Egyes városrészek, negyedek népessége dinamikusabb csökkenést, az épületállomány gyorsabb pusztulást szenved el, az aszimmetrikussá váló társadalom szövege megbomlik, majd megkezdődik a szelektív elvándorlás. Ezzel szemben máshol kevésbé érezhetőek a zsugorodás negatív hatásai, sőt fenntarthatóbb és élhetőbb városi

³ <http://www.cittaslow.org/> (Letöltés ideje: 2017. október 9.)

terek alakulnak ki. Párhuzamosan zajlik a városi terek polarizációja és koncentrációja: egyes városrészek belülről homogénebbekké, míg egymással szemben lényegesen különbözőbbekké válnak (Sýkora 2009; Pirisi, Máté 2015; Szirmai 2015). A folyamat regionális szinten is megjelenhet, ugyanis a zsugorodást kiváltó társadalmi és gazdasági okok általánosságban egy egész térségre, annak szinte minden településére jellemzőek, nem elszigetelt városfejlődési „defektként” érzékeltek hatásait.

Az egykori Vasfüggönytől keletre lévő országok legtöbbjében a városi népességszám csökkenését – a posztindusztriális fázisba jutott nyugat-európai és amerikai városokhoz hasonlóan – már az 1980-as években tapasztalni lehetett. Noha ez a negatív demográfiai folyamat csak az 1989-es politikai fordulatokkal erősödött fel igazán (Andrusz et al. 1996; Stanilov 2007; Sýkora 2009), ugyanis a posztszocialista átmenet miatti politikai, gazdasági és társadalmi változások felgyorsították a megközelítőleg egy évtizede tartó negatív előjelű tendenciáját. A településszerkezetre és lakásépítésekre is látványos befolyással bír a zsugorodás, ugyanis egyrészt a lakosság elvándorlásának köszönhetően megindul a városi tér kiüresedése, amely főképp a rehabilitáció előtt álló városközpontokat és lakótelepeket érinti (Sýkora 2009), másrészt azon lakosok számára, akik a városban képzelik el jövőjüket, a külvárosok és a szuburbán zóna válnak a lakásépítések új centrumaivá (Izsák 2004; Schuchmann 2015). A zsugorodás hatására a kapitalista városokra jellemző szellős, levegős város-szerkezet jön létre a kompaktságot előnyben részesítő szocialista városképpel szemben. Ezt tetézi a gazdasági és kereskedelmi szuburbanizáció, amely következtében a belvárosok gazdasági gyengülése a városok agglomerációjának erősödésével párhuzamosan zajlik (Enyedi 2012; Izsák 2015). A települési gazdaságot a kieső adóbevételek, a megroppant munkaerőpiac, a munkaerő létszámának csökkenése, a befagyott ingatlanpiac, az intézményfenntartással kapcsolatos költségvetési problémák is béklyózzák. Emellett a városimázsra gyakorolt káros hatása is figyelemreméltó, akár a jövőbeni tőkebefektetések becsatornázására, akár a közkedvelt kitörési lehetőségként tekintett turizmusfejlesztésre gondolunk.

A helyi, térségi, állami politikai vezetők számára egyre kevesebb hatékony beavatkozási eszköz áll rendelkezésre, így a városfejlődés irányításának módja alapvető változtatás előtt kell, hogy álljon. A neoliberalizmus hegemoniájának köszönhetően az egykori Keleti Blokk országainak állami intézményeiben, a top-down tervezés „dogmájába” fektetett hit gyengébb, mint Nyugaton, ezáltal az egymással versengő városok fejlődésének elsőszámú mozgatórugói a piaci szabályozók, a beruházók fejlesztési döntései és a külföldi működő tőke telephelyválasztásai. Ennek eredményként különböző fejlődési pályák kristályosodnak ki. Egyes településeknek sikerült az ismételt növekedést elérni (pl. a németországi Ruhr-vidék központja, a félmillió-s Essen városa, amely 2010-ben az Európa Kulturális Fővárosa, míg 2017-ben az

Európa Zöld Fővárosa címet nyerte el), míg mások hanyatló jellegű zsugorodása véglegesnek bizonyult és adaptálódni kellett a megváltozott társadalmi és gazdasági körülményekhez (pl. USA-beli Rustbelt, az Al-Duna ipari konurbációja (*Galați, Brăila*) vagy a Borsodi-iparvidék egykori fellegvárai). Attitűdbeli paradigmaváltás hiányában a zsugorodás elfogadása nem egyszerű, emiatt a fejlesztők is leggyakrabban átmeneti állapotnak, strukturális hibának, megváltoztatható tendenciának vélik. (Ozwar 2008). Az elfogadást az a tény is akadályozza, hogy minden „zsugorodás” eltérő jellegzetességű, így nincs előre kidolgozott és gyakorlatban kipróbált kezelési módszer és eszköztár (Glock 2006). Ehelyett a fogyatkozást status quo-ként felfogó városoknak önálló fejlesztési utakat, megoldási javaslatokat lenne szükséges kipróbálniuk, ez azonban nehézkes, ugyanis sok esetben a legfőbb gond, hogy a problémák számának növekedésével párhuzamos a hatékony intervenciók lehetőségei ritkulása (Maes et al. 2012).

Paradigmabeli változásra világít rá Székely (2006), aki szerint a fejlesztési szakma közkedvelt kifejezését, a népességmegtartó erőt túlzottan gyakran és félreérthető módon használják. Úgy véli, a fogalom mögött az a téves feltételezés lapul, miszerint a növekvő népességszámú település pályája pozitív folyamat, míg a csökkenés negatív előjelű. Ezt túlzottan generalizált és az ok-okozati összefüggéseket elfedő, leegyszerűsítő megközelítésnek tartja. A növekvő népességszám ellenére (is) számos kedvezőtlen folyamat tapasztalható a városi térben: munkaerő-piaci egyensúlytalanság, túlterhelt és diszfunkcionális infrastruktúra, súlyosbodó környezeti konfliktusok, életkörülmények romlása. Ennek ellenére mégis „ördögtől valónak” tartják a csökkenő népességet, pedig számos pozitív hatással járhat együtt úgy, mint az ellátórendszerekhez való jobb hozzáférés, a városi környezeti állapot javulása, vagy a kevésbé terhelt közösségi terek. Előzőek okán a népességmegtartó erő helyett a virulencia (életképesség) és a társadalmi talaj fogalmak használatát javasolja, amelyek habár szubjektív jellegű kvalitatív kategóriák, mégis a települészsugorodás által kiváltott hatásokat érzékelhetőbben és értékítélet-mentesen magyarázzák.

A stratégiai tervezés sajátosságai

A jelenleg elfogadott növekedés-orientált városfejlődési paradigma szemszögéből a zsugorodás abnormális, zsákutca, az általános trendektől ideiglenesen eltérő folyamatnak tekinthető, amely árnyékjelenségként él a globális szinten megállíthatatlanul gyors urbanizáció mellett. Ennek háttérében a fejlesztői-tervezői gyakorlat hiánya is állhat, ugyanis a zsugorodás optimális kezelésére sem elegendő tapasztalat, sem erőforrás egyelőre nem áll rendelkezésre, sőt a politikai, tervezői, kutatói szakmai attitűdre világszerte a regresszív gondolkodás, a kései, tűzoltás-szerű beavatkozások

kényszerű előnyben részesítése jellemző (Hollander 2009a). Ezt elkerülendő, első lépésként a növekedés-orientált ortodox tervezői szemléletmódon – amely a zsugorodó várost hanyatló településként, egyben a rendszerben felbukkanó hibának értelmezi (Glock 2006) – szükséges változtatni, ugyanis ennek szellemében bárminemű csökkenés, fogyatkozás, zsugorodás hűvös fogadtatásra lel, míg a hosszú távú gazdasági és demográfiai apályhoz való adaptáció képessége gyengül (Hollander 2011; Martinez-Fernandez et al. 2012b; Rhodes, Russo 2013). Pallagst és Wiechmann (2005) hipotézise szerint a zsugorodási paradigmát elfogadva alapjaiban változhat meg a terület- és településfejlesztés, valamint a tájépítészet tervezési kultúrája.

A XXI. század elejétől kezdve látványosan gyarapodó számú kutatás kezdte alternatív módon megközelíteni a zsugorodást, emellett a kvalitatív és kvantitatív fogyatkozást lehetőségként értelmezni (Martinez-Fernandez, Wu 2007). Ezt bizonyítja, hogy néhány új tudományos diskurzus már a kevesebb több („fewer better”) ideológiát alkalmazza. Ennek értelmében elkezdődött a városzsugorodás pozitív hatásainak és hatékony kezelésének vizsgálata és az eredmények gyakorlati alkalmazása (Hager, Schenkel 2003), sőt megjelent a zsugorodó városok konceptualizálása is (Wiechmann, Pallagst 2012; Pirisi, Máté 2014). Fontossá vált alternatív városfejlődési scenáriók kidolgozása, például az ún. növekedés utáni (post-growth) megközelítés fő sodorvonalba kerülése. Ezen zsugorodó városok stratégiai tervezése kivétel nélkül a fenntarthatóságot, a revitalizációt, a kompakt városi struktúra megteremtését, a zöldterületek- és felületek⁴ nagyságának növelését, rendszerbe integrálását – ezzel párhuzamosan a zöld infrastruktúra fejlesztését – valamint kulturális és turisztikai szuprastruktúrát érintő beavatkozásokat tartja evidenciában. Pozitívuma, hogy nélkülözhetetlen a műszaki tervezés merevségétől elrugaszkodott kreatív tervezés-fejlesztés lehetőségeinek kiaknázása, amelyre ugyan nincs általánosan elfogadott stratégiai terv, de helyette megjelennek a lokalitás jellegzetességeit, alulról jövő kezdeményezések ötleteit figyelembe vevő intervenciók. Lehetséges beavatkozási területek között szerepelnek többek között: minőségi munkahelyek kialakítása, oktatási intézmények kapacitás-racionalizálása, majd ezt követő fejlesztése, leromlott állagú és üres lakóépületek bontása, belső városrészek felértékelése, lakófunkcióik erősítése, új lakóterületek kialakítása, szabadidő eltöltésére szolgáló közösségi térfejlesztés,

4 Zöldterület: A település beépítésre nem szánt területeinek részben vagy egészben állandóan növényzettel fedett, más terület-felhasználási egységhez nem tartozó közterületei, kivételesen közhasználat céljára átadott területei. (közparkok, közkertek). Zöldfelület: minden olyan terület, amelyet növényzet borít. Zöldfelületi rendszer: A település klimatikus viszonyainak fenntartása, javítása érdekében döntően zöldfelületekből és vízfelületekből álló, hatásmechanizmusuk és térbeli elhelyezkedésük alapján egy nagy egységet képező települési szövet (alrendszer), amely az adott település ökológiai paramétereit, lakóinak pszichés és szomatikus érzetét javítja, egyes állatok számára élőhelyet biztosít, a város káros környezeti hatásait tompítja. <http://tajepiteszek.hu/alapfogalmak> (Letöltés ideje: 2017. október 10.)

időskori ellátórendszerek fejlesztése, városközpontok rehabilitációja, városi funkciók minőségi javításával párhuzamos mennyiségi csökkentése.

Városfejlesztési koncepciók

Számos utópisztikus és realiztikus koncepció, megoldási javaslat született a zsugorodó városok kezelésével kapcsolatban: A városi archipelago elképzelés a létező településszerkezeti keretben fontosabb csomópontok körül koncentrálja a városfejlesztési beavatkozásokat, ezáltal szigetszerűen a népességszám emelkedik, míg összességében a város zsugorodik. A növekedési pólusok körüli területen pedig bontásokra, sőt végső esetben a természetes élővilág visszaállítására is lehetőség nyílik (Ungers et al. 1977; Cepl 2006). Jóllehet a tervet a bonyolult földhasználati szabályozások meghozatala és elfogadtatása, valamint a „fejlesztési csomópontok” szubjektív kijelölése mögötti politikai érdekek akadályozhatják.⁵ Adekvát beavatkozásként említhető a népsűrűség és beépítettség-sűrűség csökkentése. Ennek keretében bátorítanak a még a településen élőket a kiüresedett foghíjtelkek, lakások kreatív és innovatív használatára, amelyek fenntartásában az önkormányzat is segítséget nyújtana.⁶ Ezeken az üres területeket lehetőség nyílna például városi kertészkedésre, melléképületek építésére, vagy otthoni vállalkozások működtetésére. Hatásos alulról jövő kezdeményezés, amelynek megvalósítása egyszerű és több amerikai és nyugat-európai városban hatékonyan működik, így posztoszocialista térségbeli adaptációja is lehetséges.

Magyarország esetében leginkább hasznosítható megoldási javaslat (1) a leromlott épületek elbontása, ugyanis az elhagyott, üresen maradt épületek hozzájárulnak a vandalizmus erősödéséhez, illegális lakásfoglalók, drogcsempészek, prostituáltak célpontjai lehetnek. (2) A növekedés-orientált várostervezési és -fejlesztési paradigma értelmében erősíteni szükséges a „less is more” brandet, ennek fényében az alacsony népességszámmal párosuló sokrétű városi szolgáltatási arzenált értékként szükséges felfogni. (3) „Puha” javaslatként a város percepciójának, profiljának megváltoztatása is lehetséges megoldás. Célja az egykori iparváros-imázs homályosítása és vagy vadonatúj, vagy a múlt pozitív jellegzetességeire (is) alapozó városbrand kialakítása; Egészséges és tiszteletreméltó távolságot kell kialakítani a jelen modern városa és az ipari múlt között. Az ipartörténeti örökség szőnyeg alá söprése helyett azt értékként

5 1990-ben hasonló beavatkozással próbálták a zsugorodó Detroitot átalakítani, azonban az intenzív népességszökkenés sújtotta városrészekben még mindig jelentékeny számban éltek alacsony jövedelmű és kisebbségekhez tartozó lakosok, így a projekt megvalósítása már a kidolgozás szintjén hamvába holt (Waldheim, Santos-Munn 2001). A városok legfejlettebb, legtöbb innovációs potenciállal rendelkező központi, alközponti területei az Önkormányzat felől több támogatásban részesülnének, míg a leromló, kiüresedő városrészekben „csak” az alapszolgáltatások színvonalának fenntartására koncentrálnak.

6 <http://www.cudc.kent.edu/blog/category/landlab/> (Letöltés ideje: 2016. október 10.)

szükséges felfogni, azonban egyértelműsíteni kell, hogy az egykori városi miliő nem tér vissza. A település repozicionálása történhet az ipari múltra alapozva, vagy a gyökeresen új utat kihangsúlyozva. (4) A neoliberalizmus időszakában a hasonló profilú gyárak, vállalkozások becsalogatásáról le kell mondani, ugyanis ezek a multi- és transznacionális vállalatok az olcsó munkaerőt követik, tehát például Kínában, Délkelet-Ázsiába telepítik leányvállalataikat. Helyette versenyképes közép- és kisvállalkozásokat szükséges támogatni – akár inkubációval, amelyek elsősorban oktatási, kutatási, fejlesztési, innovációs, kulturális profillal rendelkeznek. (5) Erősíteni a szabad vállalkozási zónákká nyilvánítást, ahová a betelepülő cégek fejlesztési és foglalkoztatási többlettámogatásban, adókedvezményben részesülnek. (6) Releváns lehetőség a zöldmezős helyett/mellett barnamezős beruházások előnyben részesítése, a gyakorta központi elhelyezkedésű területek infrastrukturális helyzetének javításával vonzóvá tenni potenciális befektetők számára.

Összefoglalás

Összegzésként elmondható, hogy számos kérdés, kétely merül fel a zsugorodó városok jövőjével, kezelési, beavatkozási lehetőségeivel kapcsolatban. Ezeket azonban addig nem lehet megválaszolni, amíg koncepcionális szinten hiányzik a koherencia. Sem tervezői, sem politikai, sem kutatói oldalról nem érkezett globálisan elfogadható magyarázat arra, vajon a tervszerű zsugorodás, csökkenés miért hasznosabb és hosszabb távon fenntarthatóbb, mint a spontán úton végbemenő, tüneteit kapkodva, ötletelve orvosló megoldások. Nélkülözhetetlen a paradigmaváltás, tehát a zsugorodást hanyatlás helyett a városfejlődés egy „természetes” típusaként elfogadni. Amíg nincs konszenzus a zsugorodó városok jövőjét illetően, tehát negatív előjelű és ideiglenes folyamatként interpretálják, kihasználható lehetőség, kihívás helyett, addig néhány lokális szintű jó gyakorlaton kívül nem várható globálisan elfogadott stratégia és az ezen alapuló operatív beavatkozási gyakorlatok alkalmazása. Jóllehet, a magyarországi városok vezetői, az ottani fejlesztési szakma jelenleg ugyan észlelik a folyamatot, értik a kiváltó okokat, ezeket stratégiai dokumentumaikban (pl. integrált településfejlesztési stratégiák, megye- és településfejlesztési koncepciók, gazdasági tervek) részletezik. Ettől függetlenül a folyamatos zsugorodást megmásíthatatlan tényként következetesen elutasítják, az évtizedekkel ezelőtt megszerzett központi funkciókhoz, térségi vezető szerepekhez vasmarokkal ragaszkodnak. A dokumentumok célrendszerei a népességmegtartó erő növelését, a lakosságszám-csökkenés mérséklését/megállítását, a térségi funkciók kiterjesztését látatják prioritásként, bízva abban, hogy akár sikeres gazdasági szerkezetváltás, akár a szociális krízis oldása következtében a zsugorodás megállítható.

Irodalom

- Aepfel, T. (2007): Youngs, town thinks small as its population declines. *Wall Street Journal*, 2007. május 4.
- Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (1996): *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Blackwell, Oxford
- Berend, T. I. (2002): Economic fluctuation revisited. *European Review*, 3., 305–316.
- Berg, L. van den et al. (1982): *Urban Europe. Vol. I. Study of growth and decline*. Pergamon Press, New York–Oxford
- Bontje, M. (2005): Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, 1., 13–21.
- Castells, M. (1991): *The informational city*. Blackwell, Oxford
- Cepl, J. (2006): Oswald Mathias Ungers' urban archipelago for shrinking Berlin. In: Oswald P. (szerk.): *Shrinking cities. Vol. 2: Interventions*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern
- Enyedi Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi, Gy. (1998): Transformation in Central European postsocialist cities. In: Enyedi, Gy., Marcińczak, S. (szerk.): *Social change and urban restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–34.
- Glock, B. (2006): *Stadtpolitik in schrumpfenden Städten – Duisburg und Leipzig im Vergleich*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Grossmann, K., Haase, A., Arndt, T., Cortese, C., Rumpel, P., Rink, D., Slach, O., Ticha, I., Violante, A. (2014): How urban shrinkage impacts on patterns of socio-spatial segregation: The cases of Leipzig, Ostrava, and Genoa. In: Yeakey, C. C., Thompson, V. S., Wells, A. (szerk.): *Urban ills: Post recession complexities to urban living in global contexts*. Lexington Books, New York–London–Boston, 241–267.
- Haase, A., Rink, D., Grossmann, K. (2016): Shrinking cities in post-socialist Europe: What can we learn from their analysis for theory building today. *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 4., 305–319.
- Hager, F., Schenkel, W. (2003): *Schrumpfungen*. Oekom, München
- Halász L. (2016): A posztindusztriális kor zsugorodó városai. Alternatív városfejlődési típus vagy urbanizációs zsákutca? A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 457–468.
- Häussermann, H., Siebel, W. (1987): *Neue Urbanität*. Suhrkamp Verlag, Berlin
- Hollander, J. B., Pallagst, K., Schwarz, T., Popper, F. J. (2009a): *Planning shrinking*

- cities. *Progress in Planning*, 4., 1–37.
- Hollander, J. B. (2009b): Polluted and dangerous: America's worst abandoned properties and what can be done about them. University of Vermont Press, Burlington
- Hollander, J. B. (2011): The sunburnt cities: The Great Recession, depopulation and urban planning in the American Sunbelt. Routledge, New York
- Izsák É. (2004): A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői – Budapest és környéke. Napvilág, Budapest
- Izsák É. (2015): A nagyváros-térségi térhasználati szokások és a társadalmi jólét. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 201–214.
- Lanks, B. (2006): Creative shrinkage. *New York Times Magazine*, 2006. december 10.
- Maes, M., Loopmans, M., Kestelot, C. (2012): Urban shrinkage and everyday life in post-socialist cities: Living with diversity in Hrusov, Ostrava, Czech Republic. *Built Environment*, 2., 229–243.
- Martinez-Fernandez, C., Audirac, I., Fol, S., Cunningham-Sabot, E. (2012a): Shrinking cities: Urban challenges of globalization. *International Journal of Urban Regional Research*, 2., 213–225.
- Martinez-Fernandez, C., Wu, C. T., Schatz, L. K., Taira, N., Vargas-Hernández, J. G. (2012b): The shrinking mining city: Urban dynamics and contested territory. *International Journal of Urban Regional Research*, 2., 245–260.
- Martinez-Fernandez, C., Wu, C. T. (2007): Stadtentwicklung in einer differenten Wirklichkeit – Schrumpfende Staedte in Australien. *Berliner Debatte Initial*, 1., 45–60.
- Mykhnenko, V., Turok, I. (2008): East European cities – Patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 4., 311–342.
- Oswalt, Ph., Rieniets, T. (szerk.) (2006): Atlas of shrinking cities / Atlas der schrumpfenden Städte. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern
- Ozwar, A. (2008): Schrumpfen in der Gegenwart – Schrumpfen in der Geschichte. In: Lamper, A., Ozwar, A. (szerk.): Schrumpfenden Städte – Ein Phänomen zwischen Antike und Moderne. Böhlau Verlag, Köln, 237–277.
- Pallagst, K., Martinez-Fernandez, Ch., Wiechmann, Th. (szerk.) (2013): Shrinking cities: International perspectives and policy implications. Routledge, New York
- Pallagst, K., Wiechmann, T. (2005): Shrinking smart – Staedtische Schrumpfungsprozesse in den USA. In: Gestring, N. et al. (szerk.): Jahrbuch Stadtregion 2004/05, Schwerpunkt: Schrumpfende Staedte. VS Verlag fuer Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 105–127.

- Pallagst, K. M. (2007): Patterns of shrinking cities in the USA. The future of shrinking cities: Problems, patterns, & strategies of urban transformation in a global context. Berkeley, California
- Pallagst, K. M. (2008): Shrinking cities - Planning challenges from an international perspective, Urban Infill, Themenheft. Cities Growing Smaller, 1., 6–16.
- Pirisi G., Máté É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus: A demográfiai hanyatlás kérdéskörének megjelenése hazai kisvárosok tervezési dokumentumaiban. Területfejlesztés és innováció, 2., 28–39.
- Pirisi G., Trócsányi A. (2015): Bővülő állomány, zsugorodó elemek – A XXI. századi kisvárosi urbanizáció kétarcúsága Magyarországon. In: Tésits R., Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Geographica Pannonica Nova 18. Publikon, Pécs, 443–460.
- Rhodes, J., Russo, J. (2013): Shrinking ‘smart’? Urban redevelopment and shrinkage in Youngstown, Ohio. Urban Geography, 34., 305–326.
- Rugare, S., Schwarz, T. (szerk.) (2008): Cities growing smaller. Kent State’s Cleveland Urban Design Collaborative, Cleveland
- Schuchmann J. (2015): Nagyváros-térségi szuburbanizációs folyamatok és a költözési trendek. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár–Budapest, 131–146.
- Schumpeter, J. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Stanilov, K. (2007): The post-socialist city: Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism. Springer, Dordrecht
- Sýkora, L. (2009): New socio-spatial formations: Places of residential segregation and separation in Czechia. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 4., 417–435.
- Székely Gy. (2006): Az aprófalvak népességmegtartó képességének állapota, változásai, irányai, illetve javításának lehetőségei. Facilitátor Szociológus és Mediátor Munkacsoport, Budapest
- Ungers, O. M., Koolhaas, R., Riemann, P., Kollhoff, K., Ovasca, A. (1977): The city in the city. Green Archipelago, Berlin
- Vey, J. (2007): Restoring prosperity. The state role in revitalizing America’s older industrial cities. The Brookings Institution, Washington DC
- Waldheim, C., Santos-Munné, M. (2001): Decamping Detroit. In: Daskalakis, G., Waldheim, C., Young, J. (szerk.) Stalking Detroit. Actar, Barcelona, 119–132.
- Wiechman, T. (2007): Between spectacular projects and pragmatic deconstruction. The future of shrinking cities: Problems, patterns, & strategies of urban transformation in a global context. Berkeley, California

- Wiechmann, T., Pallagst, K. M. (2012): Urban shrinkage in Germany and the USA: A comparison of transformation patterns and local strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 261–280.
- Woosley, M. (2008): America's fastest-dying towns. *Forbes*, 2008. augusztus 9.
- Zumbrun, J. (2008): America's fastest-dying cities. *Forbes*, 2008. augusztus 8.

HEVESI ATTILA

EGY HAZAI „GEOGRAFUS”, STRÖMPL GÁBOR (1885–1945) A „NAGY HÁBORÚ”-BAN

Éva Kedves!

Tudod, hogy „Földrajz az Egész Világ!” A Gyönyörű meg a Csúf, a Jó, meg a Gonosz. S félévszázad alatt megtapasztaltad, hogy nemcsak tőlünk függ, hogy melyikből mennyi a részünk. De tőlünk, Tőled is! Mi segítünk, Te segítesz és a Jó Isten is megsegít!

Sok szeretettel köszöntelek és öllelek:

Hevesi Attila

Bevezetés

*„...a csillag-szóró éjszakák
Ma sem engedik feledtetni
Az ember szépbe-szött hitét,
S akik még vagytok örzön, árván,
Örzők: vigyázzatok a strázsán.”
(Ady Endre)*

Nem szeretem az „egy” határozatlan névelőt használni. Bár helyenként indokolt (lásd: Jókai Mór: Egy magyar nábob, 1854). Az I. világháború „tettleges” résztvevői közül emlegetünk költőket, írókat: Gyóni Géza (1884–1953), Tersánszky Józsi Jenő (1888–1969), Somogyváry Gyula (1895–1953), Zilahy Lajos (1891–1974), festőt: Mednyánszky László (1852–1919), sőt rangos államférfit is: Tisza István (1861–1918).

Strömpl Gábor (1885–1945) „geografus” 1914 őszétől 1916-ig a galíciai¹ fronton volt résztvevője a „Nagy háború”-nak. Az akkor 29–31 éves „geografus”-nak,

¹ Galícia: 1772 és 1873 között a Habsburg Birodalom, 1873 és 1918 között az Osztrák–Magyar Monarchia önrendelkezésű (autonóm) tartománya. Területének nyugati „fele” ma Lengyelország délkeleti, a keleti Ukrajna nyugati-délnyugati része. Hányatott sorsú térség a német és az orosz hatalom, időnként a Lengyel Királyság között. Nyugati „felét” főleg lengyelek, a keletit ruszinok lakják. 1914–16 között súlyos, váltakozó „sikerű” harcok színhelye. Jelentős számú zsidóságának döntő részét a német „Harmadik Birodalom” (1941–44) megsemmisítette.

id. Lóczy Lajos (1849–1920) egyik legjobb tanítványának addigra rangos földtudományi folyóiratokban (Földtani Közlöny 1910, 1912; Földrajzi Közlemények 1912, 1914; Barlangkutatás 1913, 1914) számos tanulmánya jelent meg. A „Nagy háború”-ról szerzett személyes tapasztalatait a Földrajzi Közlemények XLIX. kötetének I–VI. füzetében adta közre mintegy 45 oldalon (FK. 1916, „Földrajzi vonatkozások a háborúban”).

Mielőtt leglényegesebb megállapításait idézve és elemezve sorra venném, úgy vélem, hogy megértésükhöz és értékelésükhöz a mai olvasónak talán már figyelmébe köll ajánlani, hogy az I. világháború előtt a történelmi Magyarország területe 1848–49-ben volt utoljára hadszíntér. Bár a világosi fegyverletétel (1849. augusztus 13.) után a honvédsereg jelentékeny hányadát gyalogosnak besorozták az osztrák hadseregbe – ahogy „tanultuk” pl. a „Virrasztók” (1855) és a „Húsz év múlva” (1876) költőjét, „A vörös sipkás” Vajda Jánost (1827–1897); a Kiegyezés (1867) egyik előokának tartott, vesztes osztrák–porosz háborúban (1866. június 14. – augusztus 23.) kevés magyar egység vett részt, noha az osztrák hadosztályok tábornaszernagya Benedek Lajos² volt. 1870–71-ben az Osztrák–Magyar Monarchia „közös hadserege” nem vett részt a porosz–francia háborúban, amelyben pedig a poroszok másodszor mozgattak nagylétszámú katonai egységeket vasúton, és először használták a Krupp Művek új, hátul töltős ágyúit. A bosznia–hercegovinai harctereken (1878–1908) pedig a XIX. század végére – XX. század elejére kialakított korszerű fegyvereket és a gépesített hadmozdulatokat alig lehetett alkalmazni. 1914-ben az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetősége és katonái számára újdonság volt a vasúton vagy tehergépkocsikon szállított könnyű- és nehézüzemség, a sorozatlövő, éppúgy, mint az aknazár, a drótkerítés, a lövészárk, a harckocsi és a repülőgép. Strömpl Gábor a háború első két évében szerzett földrajzi vonatkozású tapasztalatai között, mi 103–105 évvel később úgy érezhetjük, hogy azok egy része számunkra kézenfekvő. Az átlag 46–57 betűs sort tartalmazó beszámolóból alább csak az általam legfontosabbnak tartott sorokat idézem, azaz adom közre, s ahol szükségesnek érzem, elemzem. A szószerinti idézetek helyesírásiilag is a Földrajzi Közlemények megjelölt füzeiben megjelent szövegéhez igazodnak.

2 Benedek Lajos (Ludwig von Benedek, 1804–1881) katonai pályafutását 1823-ban kezdte, az 1846-os krakkói fölkelés leverésében alezredesként szerzett érdemeket. 1849-ben, mint császári dandárparancsnok, a Szőregi-csatában megsebesült. A Solferinói-csatában (1859) való helytállásáért tábornaszernaggyá léptették elő. 1866-ban, tiltakozása ellenére, Ferenc József a poroszokkal szembeni északi hadsereg főparancsnokává nevezte ki. A Moltke vezette porosz seregek győztes ütközetei után Benedek békekötés megkötését ajánlotta a császárnak, amit az uralkodó nem fogadott el. Az 1866. július 3-i königráti vereség miatt leváltották és haditörvényszék elé állították. Vallomást nem tett, személyesen Ferenc Józsefnek kívánt jelentést tenni. Végül az uralkodó fölmentette. Visszavonultan, „nomen est omen” Gratz-ban hunyt el.

Legkevesebb másfél évi megfigyeléseinek leírását sajátos módon kezdi: „Az időjárásról több szó esik most, mint békében bármikor, eddig soh'se hallott helynevek mellett átsurrant figyelmünk, most, a háborúban, az egyes helyekhez fűződő gyászos vagy dicsőséges részletek miatt leköti érdeklődésünket a hozzájuk illesztett területi, tájképi ecseteléseknek hézagos szövege is. (...) Az embert méltán érdeklő és izgató »hol?» és »hogyan?» kielégítést keres, az érdeklődő a harcterületek térképéhez nyúl és azon böngész ki, azon rögzíti a közölt helyeket. (...) Hadijelentések, harctéri cikkek, háborús térképek és másmilyen alkalmi írások, rajzok vagy könyvek »reklámjai« a geografiának. (...) Ez az általános érdeklődés a geográfiai vonatkozások és elemek iránt azonban még korántsem szól az egész geografiának.” (1. füzet, 38. oldal)

„Az alkalomszülte érdeklődés ellanyhul majd a háború után, mihelyt mostani ingerét veszíti a »hol?» és a »hogyan?«. Elkallódnak majd a most gondosan őrzött térképek, s visszatér újra az a geográfiai közöny, az a nemtörődömség, amit otthon már régóta ismerünk. (...) Hazai közönségünk figyelmét a háború veszedelme, a komoly bizonytalanság fordította a geografia felé; háború után, a békében pedig a nyugalom, a biztonság tudata teszi majd »fölsőlegessé« a további érdeklődést.

Így vélekedik iskoláinkból kikerült közösségünk. A szakavatott geografus, mondhatnám, éppen fordítva mérlegeli a körülöttünk lejátszódó nagy eseményeket. A geografus jobban ismeri az erőviszonyokat, mert már békében kutat utánuk, higgadtabban tudja mérlegelni ezeknek egymásra hatását az erőmérközéseknél, a háborúban, mert jobban tudja meglátni a kiegyenlítődést, az ember és a természet harcának kölcsönös megalkuvását. A geografus békés munkásságában ezt a megalkuvást, az ezen küzdelemből fakadó feszültségeket keresi, tanulmányozza, leírja, háborúban pedig nézi, figyeli a kipattant energiák egymásra törését, harcát, hogy majdan a kiváltódott, az elpihent erő kifejtések után újra megint nyomozza, kutassa a megmaradt, a ki nem váltódott, a lappangó feszültségeket. A geografia erőket mérlegel, de nem politizál, háború után pedig a megmaradt sebeket keresi, de azokat nem – gyógyítja. Sem sebezni, sem hegeszteni nem tud, nem is akar a geografia, a földszíne történéseinek ez a bölcs szemlélője, csak utat mutat, adatokat ad és okozatokat keres. A ma nagy háborúja, (...) egyszerre felszínre vetette országunk közérdeklődésében azokat a kérdéseket, amikre feleletet sokban, nagyban a geografia ad. (...) Külön tanulmányra érdemes geográfiai tudásunknak és ebbeli műveltségünknek az a megnyilatkozása, amit a napisajtó sorai, cikkei tükröztetnek vissza. Érdemes volna ezt a geográfiai tükröt tüzetesebben megtekinteni, ha még oly sivár, szinte szomorú képét nyújtja is e tükröz hazánk geográfiai képzettségének.” (39. oldal)

Most, 103 évvel később olvasva a két utóbbi idézetet, ha alaposabban odahallgatunk és nem csak nézünk, hanem látunk: megállapíthatjuk, hogy mai

tömegtájékoztatásunk, ide értve a politikai elemzőket is – tisztelet a kevés kivételnek – földrajzképzettségének tükre ma sem különb.

„Hogy mik a geografiának amaz elemei, amelyek a haza védelmében, a katonaszkodásban értékesíthetők, azt óhajtom alábbi soraimmal ecsetelni. Észleléseimet a harctérről veszem. (...) több adatot szántszándékkal gyűjtöttem egybe s azokat a geografus szemével néztem.” (41. oldal)

E bevezető gondolatok után harctéri beszámolóját néhány maga által többé, inkább kevésbé elkülönített tárgykörre tagolja:

élőanyag: legénység („emberanyag”), állatok, helyi lakosság, elszállásolás.

hely-, térkép- és terepismeret, tájékozódás.

közlekedés, utánpótlás, tábori posta.

és, ami mindhármat szükségszerűen átszövi: időjárás, éghajlat és növényzeti adottságok.

Minthogy írásában mindegyik tárgykör szinte együtt, alig elválaszthatóan jelenik meg, az öt részben megjelent, 45 oldalas „Földrajzi vonatkozások”-at időrend szerint (1916. XLIV. kötet, I., II., III., IV–V., VI. füzet) egyszerűbb áttekinteni.

„Emberanyag” (I. füzet, 41–42. oldal)

„...egy-egy vidékek fiai más-más alkalmazásra hajlanak. (...) A dalmata jobb tengerésznek, mint huszárnak, míg a hortobágyi legényből nehezebben lesz jó tengerész. (...) Székely és oláh, bosnyák és kárpáti rutén feltétlenül jobban bírja a hegyvidéki harcokat, (...) Iparos lakosságban több a gondosság, a pontosság, tüzéreknek (...) ezek alkalmasabbak. A kubikos sáncmunkálatokra jobb, mint a csikós, vagy a pásztorkodó hucul.” (42. oldal)

„Még inkább kidomborodik a geográfiai elem (...) ha a katonáknak edzettségét vizsgáljuk. (...) A rutén gyerek, kit a hóba is egy szál ingben és mezítláb enged ki az édesanyja, ha katonasorba jut, könnyebben állja a legkeményebb kárpáti telet, mint a tengerparti, vagy akár a budapesti legény.” (42. oldal) Lehetséges, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia fölsőbb hadvezetősége a természetesnek tűnő különbségekkel a háború elején még nem számolt, később meg már se elég ideje, se elég embere nem volt ehhez?

„Állatanyag” (42–43. oldal)

„Az Alföldön rekvirált lovak a kárpáti harcokban sem a telet, sem a terhet nem birták úgy, mint a kisebb, de szívós galíciai lovak. (...) Jó szolgálatot tettek a tél derekán a Kárpátok közé hozott kicsi boszniai lovak is, mint málhás állatok. Az öszvér, sőt a szamár is szívós állatnak bizonyult.” (42–43. oldal)

„Mimikri” (43–44. oldal)

A „...mimikri szükséges következménye a rejtett, a leplezett modern hadviselésnek. (...) A csukaszürke a karsztos, a magashegységi harcterületre, (...)készült, míg a jóval több katonánkat foglalkoztató orosz harctéren meg kellett változtatni a ruha színét. Hasonlóvá kellett tenni az oroszéhoz, a németéhez, mert a zöldes-szürke szín a füves-erdős területeken jobban elmosódik. (...) A legtökéletesebb mimikrit az idő vasfoga és a szenny adja meg a ruhának. A nap fakóvá teszi, a sár, por és egyéb piszok vegyüléke idővel a csukaszürkét is olyanná varázsolta, hogy az a harctéredzett szín majd minden időben belevész a környezetbe.” (43. oldal) Kivéve a „havas tájak”-at.

„...Tisztjeink a feltűnő fekete csizmát, vagy a rikító sárga bőrkamáslit hamarosan felcserélték; vagy bakancsot s fölibe szürke szárharisnyát húztak, vagy csavarható kamásliba bugyolálták lábukszárát.” (43–44. oldal)

„Álcázásra szorult ebben a háborúban a repülőgépek miatt a tüzérség, sőt sok esetben a trén³ is. (...) Az éjszaka sötétségének tulajdonítható (...), hogy a mostani nagy háború titokzatos, meglepő csatáiban olyan szerepre jutott.” (44. oldal)

„A mostani háború mimikri tanulságaiból máris leszűrődött az a tapasztalat, hogy azokat az élénk színeket, amelyek nagy foltokban nem találhatók meg a természetben, a katonák ruhájából és felszereléséből mellőzik. Sőt a színtompítást a jövőben ágyúkra, szekerekre, sátrakra, ponyvákra és egyebekre is át kell vinni. A jövő háborúi még rejtettebbek lesznek s ezért még fokozottabban kell a fölszerelésnek összeolvadnia a természet színeivel.” (44. oldal)

„Fegyverzet” (45–47. oldal)

„Nyílt szárazföldi harcokban a nehéz ágyúk alkalmazása csak a mostani hadviselésben vált lehetővé, mert a szállítás javult. (...) A motoros ütegek használatát a civilizáltabb országok úthálózata tette lehetővé. Ezeknek az ütegeknek mozgékonyasága, ha a leszerelés és felállítás idejét is bele vesszük, nem nagy, de mivel tekintélyes hordóképességük megengedi azt, hogy 5–8 km-re a harc vonal mögött dolgozhassanak, zsákmányul nem esnek.” (45. oldal)

Ezután röviden összefoglalja a tengerszorosok, kikötők, bűvárhajók, Zeppelinek, a lövészárkok, az aknák, úszó-aknák és az aknazárak hadászati szerepét, és tanulmánya első részét így zárja:

„A fegyverzetnek területhez való alkalmazkodása szintén geográfiai vonatkozás. A topográfiának talán soha akkora kényszerítő hatása nem mutatkozott háborúban, mint most. Tenger, hegyvidék, rónaság mind a maga külön fegyverzetét követelte meg s minthogy e területi alkalmazkodásban szintén a védekezők javára billent a

3 Trén: hadtáp-ot, utánpótlást szállító katonai egység.

mérleg, a honvédezés lehetőségei, feltételei a jövőben még inkább meglesznek.” (47. oldal)

„Közlekedés” (II. füzet, 114–115. oldal)

E nagy háborúról „joggal mondhatnók, hogy a közlekedés háborúja” is. „Oroszország ellen megkezdett hirtelen offenzívánk (1914) sikerét az ellenség fogyasztékos közlekedési viszonyaira, azaz a lassú mozgósításra alapítottuk. Mult nyári (1915) offenzívánk sikerét közlekedési technikánk fejlettségére is építettük. A kiéheztetés politikája közvetve szintén a közlekedést érinti. Relatív túlerők teremtése általános kisebbség mellett, csak fejlett közlekedés mellett lehetséges. (...) S míg a békés forgalom iránya, lebonyolítása (...) szövevényes úton át történik, addig a harctéren csak előre és hátra mozog a tömeg s csak ritkábban történnek oldalmozgások vagy forgalom-keresztvezetések.” (114. oldal)

Ezután sorra veszi a „közlekedési tényezőket”:

„Hírszolgálat” (114–115. oldal)

Főadata a „felderítés és kémkedés”, valamint a napi parancsok, a csapatok helyzete és mozgása híreinek „biztos továbbítása”. A kémkedéshez és a légiföldfelderítéshez Strömpl Gábor szerint a földrajznak kevés köze van. Ez utóbbi vitatható megállapítás, bár megjegyzi, hogy az időjárás „megítélése más fejezetre tartozik”. (115. oldal)

A hírek továbbítása „a Nagy háborúban” már többnyire „telefon útján történik”. A gyalogos és a lovas osztagok szerepe számottevően csökkent, igazán csak a telefonvonalak szerelésében vesznek részt. „Egy óra alatt 2–3 kilométernyi vonalat szerelhet a gyalogos, valamivel többet a lovas telefon-osztag. A vonalat árkon-bokron át, útszéli fákra, kerítésekre aggatva fektetik le minden különösebb berendezés nélkül.” (...) „S meg van ennek a telefon-használatnak az a megbecsülhetetlen előnye, hogy nem hat rá sem időjárás, sem a harctér természete. A hírszolgálat terén tehát a modern technika a geográfiai vonatkozásokat – csökkentette.” (116–117. oldal)

„Tábori posta” (117–118. oldal)

„A postaküldemények útja a cenzurázó állomások, a közvetítő központok közbeiktatásával meghosszabbodott. – Rövidebb az útja a harcterről induló levélnek (...) A harcvonalban vagy a mögött (...) megírt tábori lapot gyalog viszik el a trénhez, honnan lóháton vagy szekeren jut a tábori-posta fiókjára; innen postakocsi viszi a cenzurázó és osztályozó postára. Ha e postahivatal vasút mentén fekszik, a lapokat már gőzös hordozza széjjel...” (118. oldal)

„A hazulról indult levelek útja hosszabb. Hosszabb, mert a cenzura-központok távolabb esnek egymástól és a leveleknek előbb e központokba kell kerülniök. A nyelvek sokfélesége (nemzetiségek, idegenek) szintén hozzájárul az út meghosszabbításához. (...) Amellett ezekre a levelekre a cenzura jobban is vigyáz, mint a bennlakókéra.” (118. oldal; „Muszka földön” – tehát már akkor is – „lassan jár”-t „a posta”⁴...)

„Utánpótlás” (118–122. oldal)

„Az utánpótlás szállítással történik.” (118. oldal) Ez a „...szó maga nemcsak ezt fejezi ki. A szóban benne érzik az anyag előteremtése is, ami elvégre független a szállítástól. (...) A sikeres hadműveleteket csak e kettőnek harmoniája, gondosan összeegyeztetett pontossága biztosítja.” (119. oldal) Itt köll megjegyezni, hogy a szállítandó „anyag előteremtése”-ről Strömpl Gábor sem itt, sem a későbbiekben nem ír. Minden bizonnyal azért, mert másfél-két év után a háterszágok még bírták utánpótlással.

„A rajvonalba (...) csak gyalog szállíthatnak bármiféle anyagot. (...) Élelmet és muníciót lóháton is csak éjszaka, vagy csak nagyon védett területen szállíthatnak a harcvonalba, (...) Nem mehet a rajvonalhöz mindig a fogatos mozgó-konyha sem, mert zörögve halad, s mert nagy célt ad. Még nehezebb a szállítás a harcvonalon közelében magas hegyeken, ezek gleccser- és sziklavilágában, (...) Itt a málhás lovak vagy szamarak alkalmazása is sokszor lehetetlen... A nagy, nehéz terhet (ágyú, muníció) ilyenkor hamarosan megépített drótkötél pályákon kell felszállítani. Ennek megépítését azonban az ellenség megakadályozhatja.” (119–120. oldal)

„A harcvonala mögött, az ellenséges gyalogságtól veszélyeztetett pásztán kívül a málhás állat már szabadabban közlekedhet. (...) Éjszaka, csendes hajtásban már közelebb férközhetik a szekér a harcvonalhöz – ha van útja. (...) Hegyvidéken, hol kevesebb az út, de a rajvonala láncolata csakolyan folytatólagos, mint a síkon, a harcvonala legtöbb szakaszát egyáltalában nem lehet tengelyen megközelíteni. (...) Ezek miatt kényszerült a hadvezetőség már a Kárpátokban arra, hogy a mozgó-konyhák mellett, még étel-hordóládákkal szerelje fel a hegyek között harcoló zászlóaljok tréningjét. E ládákat pedig csak a málha-nyereggel felszerelt málhás lovak hordhatták fel télnek idején a hófedte hegyekre.” (120. oldal)

„Nagy sárban elakad a dúsan megrakott szekér, mire a terhet meg kell osztani vagy könnyebb szekerekre kell rakni. (...) nagy kátyúk között csak málhásállatokkal szállíthatnak. – A hóban könnyebben mozog a szánkó, de mert hó nincs mindenütt,

⁴ „Muszka földön lassan jár a posta...”: énekelte Karády Katalin (1910–1990) a II. világháború éveiben.

a trén meg ide-oda mozog, a szekereket nem nélkülözhetik. Ezért jobb a szántalpas szekér⁵.” (120. oldal)

Az út- és vasúthálózat fontosságának, sűrűségének és minőségének taglalása után Strömpl Gábor így folytatja: „...ha a távolság akkora, hogy egy szekérsor a berakás – szállítás – kirakás – visszatérés – pihenés munkáját egy nap alatt nem végzi el, akkor két, vagy több szekérsorral bonyolítják le a forgalmat, úgy hogy mindegyik szekér más-más napokban kezdi és végzi el munkáját. Teherautók alkalmazása esetén az autó-vonatok ezt a forgalmat gyorsabban és rövidebb sorokkal bonyolíthatják le. A vasúton a szállítás előnye még jobb, de mert a megrongált vasútak helyreállítása napokat, heteket vehet igénybe, a kőutak könnyű javítása miatt a kőutak forgalmát, ha ideiglenesen is, nem nélkülözhetik.” (121–122. oldal)

S visszatérve a kötött pályás közlekedésre, a szállítást illető megfigyeléseit így fejezi be: „...manapság elengedhetetlen, hogy a nagyobb harcterekre minél több kettős sínparú vasútvonal vezessen. Közel a fronthoz a fővonalakat összekötő vasútak elengedhetetlenek. S minél közelebb a harcvonathoz, ahhoz minél hozzásimultabban vannak ezek az ívelt futó vasútvonalak, annál könnyebb, zavartalanabb lehet még a mozgó csapatok ellátása is.” (122. oldal)

„Időjárás” (122–129. oldal)

„...Jól kell ismernünk a harcterületek klímáját, de nem hanyagolhatjuk el ama klímaterületek ismeretét sem, ahonnan a csapatok toborzódtak. Ezen ismereteknek elhanyagolása már sok balsikert eredményezett, sőt ad igazolást erre a mostani nagyháború is.” (122–123. oldal)

„...Embernek az időjárással szemben jobban kell védekeznie, mint az állatnak. (...) A katona védekezése nemcsak a ruházatában rejlik, ki kell ennek terjeszkedni a tartózkodási hely olcsó berendezésére is, hogy az szintén védelmet nyújtson. Ruházat és lakás a főbb védelmi eszközök, de védekezést szolgál az élelmezés is.” (123. oldal)

Ezután 1914 nyár végétől 1915 őszéig – tehát egy teljes harctéri év – folyamatosan szerzett tapasztalatait adja közre. A galíciai nyárutó és a kora-ősz főleg a jelentős és gyakori napi hőmérséklet-ingadozással tette próbára a katonákat. Ősszel a síkon a köd és a sár, a hegyekben a múlthatatlan bőrigázást okozó, tartósan szeles, ködös, „permeteg”-es, nyirkos napok. A rákövetkező ősszel „Örömmel üdvözlöttük ezért a tavasszal adott kurta, de hasznos kámzsás gummi gallérokat, mely a felsőtestet megóvta az esőtől.”

5 Olyan szekér, amelynek 2 tengelyén a 4 kereket egy-egy szántalpra lehet cserélni. A kerekeket és a szántalpakat a hóviszonyoknak megfelelően fölváltva használhatták.

„...a tél⁶ katonáink legtöbbször éppen a Kárpátok között találta. (...) október legelőjén térdig érő hóban mentünk át a lawocznei⁷ Beszkiden, de odább északra már őszi sárban, tapadós kárpáti agyagban róttuk az Opor-völgy⁸ rossz útját. (...) karácsony estéjén alig hogy fagyott az út sára. (...) kevés hó volt a Verhovinán⁹. (...) A kárpáti tél nem volt egyenletes, hanem szakaszos: hol zordabb, hol enyhébb (...) szinte váratlanul ható zordsága nem, egyenlően hatott katonáinkra. (...) A korai tél, a novemberi, nem találta felkészülten a verhovinai sereget... A márciusi tél noha felkészülten találta a csapatokat (...) de hogy ezt a kemény telet fel sem vették volna már a csapatok, azt nem állíthatjuk. Ennek a télnek morális hatása érzett meg a katonákon. Megérezett különösen azokon, akiknek hazulról akkor már rügyfakadásról, szántásról, sőt zöldelő mezőkről írtak.” (123–124. oldal)

„Tavasszal” a katonák „Lassankint kibujtak az erősödő verőfényre sütkérezni, de az éjszaka még fedél és takaró alá kergette őket.” És „...újra a sárral való küzdelem, ugyanúgy, mint az ősszel.” (124. oldal)

„A nyár melege...” ellen „...csak könnyíteni kellett a meglévő ruházaton. (...) A nap heve ellen tarkóját kendővel védi a baka, zubbonyát kioldja, több vizet iszik. Ezek a védekezések monarchiánk területére elegendők, de már aligha elégségesek a kontinentális klímára hajló keleti szélső galíciai és a még forróbb besszarábiai területek tüzelő napsugarai ellen.” (124. oldal)

„Ruházat dolgában maguk a katonák eszeltek ki sok hasznos dolgot és még több egyszerűsítést. (...) A bakák a maguk módosította ruházatot, felszerelést már kipróbálták. És kipróbálták sok harctéren az év minden szakában. (...) Valamennyi értékesíthető, csak össze kell szedni ezeket a szabadalmazatlan egyszerű tábori találmányokat.” (124–125. oldal)

„Megszenvedi a klíma viszontagságait az állat is. Sok alföldi ló már az őszi esők idején belepusztult a Kárpátok zord időjárásába; (...) Télen csak istálló adhatott kellő védelmet, de istálló bizony, a hegyvidéki kicsi falvakban nem akadt elég akkor, mikorra a kárpáti csaták úgy megnagyobbodtak és több, erősebb csapat, több

6 Az 1914–15-ös tél.

7 Lawoczne: község a mai Ukrajnában, a Keleti-Beszkidek ÉK-K-i lejtőjén, az Opor-patak egyik baloldali mellékpatakjának és az Opornak völgyében. Mai neve cirill betűkből átírva: Lavocsne. 1772 és 1918 között Galiciához, az I. és a II. világháború között Lengyelországhoz, 1941 és 44 között a német Harmadik Birodalomhoz, majd a Szovjetunióhoz tartozott, 1991 óta Ukrajna Skolei járásához.

8 Opor-völgy: a Vereckei-hágótól DK-re a Kis-Szolyvai-hágó K, ÉK-i lejtőin eredő Opor (Opir) patak lejjebb folyóvá szélesedő völgye; vize a Dnyeszterbe tartó Sztrij jobboldali táplálója.

9 Verhovina: Az Északkeleti-Kárpátok kárpáti homokkő (flis) övének ÉNy-DK-i „folyosója”, amely az ÉK-ról a Keleti-Beszkidek és a Vízválasztó-Gorgánok, DNy felől a Róna-, a Borzsa- és a Krasznahavas, majd a Szvidovec, végül a Csorna gora vonulatai fogják közre. E völgyekkel-völgymedencékkel tagolt „folyosó” oldal-lejtőin erednek a Tisza forrásai és felső folyásának legjelentősebb mellékfolyói (Nagy-ág, Latorca, Tarac, Talabor; Székely A. 1978). Területén 1920-ig a Magyar Királyság Bereg és Máramaros vármegyéje osztozott, lakóinak többsége a ruszinok „bojko” népcsoportjához tartozik.

tűzértség, még több trén zsufolódott össze a szegény kicsi rutén falvakba. Sok lakás vált istállóvá, hogy a drága lóállományt kiméeljék. Sok istálló pedig a maga állati melegével és tetűmentes fekvőhelyeivel nem csak a lovasoknak és kocsisoknak nyújtott menedéket a téli éjjel és csikorgó hideg ellen, hanem örömmel vették a nekik juttatott helyet mások is, akik máskor az istálló-szagot nem szívlelték.” (125. oldal)

„Hajlék készítésére a katonát a golyók elleni védelem mellett az időjárás is kényszerítette. (...) s hogy a lövészárk-harcok túlsúlyra vergődtek (...) a lövészárkok és földalatti lakások egész különös technikája alakult ki.” (125. oldal)

„...megállapíthatjuk, hogy a sátorverés ideje elmúlt, vagy a régi értelemben vett táborozás messze a harcvonal mögé tolódott el. S ezt nemcsak a védekezés tette szükségessé, hanem a klíma hatása is, amennyiben a sátor nem nyújtott védelmet (...) e háborúnak hónapos állóharcaiban az időjárás ellen sem.” (126. oldal)

Ami „az időjárás hatását az élelmezésben” illeti „Mi az oknyomozásban csak addig mehetünk, hogy megállapítsuk a katona életmódjában (étkezés) a természethez (időjárás) való alkalmazkodását ill. ettől való függetlenítését.” (126. oldal) A közismert télhez-nyárhoz való étel-ital igazodás mellé megemlíti, hogy a katona „A télen annyira kedvelt teára (rummal) nyáron már nem vágyik, míg a kávé reggel is, vacsorára is mindig szereti. Télen azért, mert meleget ad, nyáron azért, mert megtanult az ivóvízben válogatni; (...) A gyenge savanykás bornak azért nyáron nagyobb keletje van.” (126. oldal)

Strömpl Gábor tapasztalatai alapján úgy látja, hogy a katona számára az éghajlat és az időjárás elemei, tényezői és adatai másképp fontosak, mint az éghajlat- és időjárástan tudósainak és a békés hétköznapjait élő átlagembernek. „A hőmérséklet közepes értékei élettanilag édes keveset magyaráznak meg az illető terület melegjárásából. Mert a szabadban élő emberre igazán nem az a fontos, hogy a napi hőmérséklet közepes értéke mennyi, hanem az, hogy ez a meleg miként oszlik meg, azaz hogyan »jár« a nap folyamán. Nem hinném – utána azonban itt nem nézhetek –, hogy lenn az Alföldön sokkal kevesebb volna egy-egy forró nyári napnak a közepes hőmérséklete, mint itt Kelet-Galiciában s mégis a két terület megleghozzájárása között nagy a különbség és ami, mint katonát, kínosan érint, az, hogy az itteni zordnak ismert klíma alatt a hőség bántóbb. Csillagos éjjel itt úgy kihül a föld, úgy lehül a levegő, hogy már éjjel felé didereghetünk, míg délben bódító a hőség.” (127. oldal) „Kellemtelen, sőt szomorú meglepetésekkel szolgálhat a csapadék is. Hogy a Kárpátokban több az eső, azzal számol a katona, de hogy ennek a több esőnek java permetegben (nem harmat!) hull alá, az már elkeseríti.” (128. oldal)

„Alkalmazkodni kell az időjárás okozta változásokhoz a hadsereg felszerelésének is.” (128. oldal) Strömpl Gábor itt sorra veszi az időjárási viszonyok ellen már az I. világháborúban is használt eszközöket. Téliek: hótalpak, sárga szemüvegek,

kézi szánkók, szántalpas hordágy, szántalpas szekerek és mozgó konyhák, hólapátos osztagok, sílécek. Sár ellen: kubikos szerszámok. Por ellen: szemüveg, zsebkendő. Tűző nap szárító hatása ellen: szekerek kerékküllőit a kerékagytól induló vizes szalmafonatok, „mozgó kerékgyártók”.

Az éghajlat és az időjárás hadászati vonatkozásainak Strömpl Gábor, ill. a szerkesztőség a Földrajzi Közlemények XLIV. kötetének III. füzetében még további négy oldalt szánt (III. füzet, 181–185. oldal)

Fölsorolja itt a tűzéség célzó pontosságát és a repülés föltételeit rontó jelenségeket (zápor, erős havazás, szitáló eső, párás-ság-köd, szél, a levegő hullámozása, délibáb, lebegő por, ill. szelek, viharok, borultság, köd, eső, havazás, por (181. oldal)

„Csapatmozdulatoknál a fenti klimatikus elemek már másképp értékelendők. Ha a mozdulat célja cselvetés, akkor mindaz, ami elfedi, leplezi a csapatot – kedvező körülmény. A sűrű, tartós köd támadásra néha jobb, mint az éjszaka, mert míg a támadót nem látják, addig a támadó maga tud összeköttetést tartani és nem csetlik-botlik. (...) A sí használatának határai nem nagyon tágasak és tömegmozdulatoknál bizony csak a bakkancsos vagy a csizmás lábban lehet bizakodni. (...) S ha a láb is felmondta a szolgálatot, nemcsak a fedezés miatt, de az előrejutás kimerőszakolása miatt is, hasmánt csúsztak előre a névtelenek.” (181–182. oldal)

„A hó magassága, helyesebben mélysége nagyon megnő a magasság felé. Ezt a magassággal járó hőcsökkenés eredményezi s tekintettel arra, hogy a Kárpátokban is sok száz métert meghaladó relatív különbségek adódtak úgy a harcban, mint a csapatok ellátásánál, bizony sokszor szomorú, a lovakra pedig néha végzetes következményekkel járt az, hogy a hónap a magassága felé való gyarapodásával nem számítottak. (...) Nem egy hágón, nem egy hegyen órákra, sőt napokra is megakadt a hegy tövéből vagy a völgyek mélyéből elindult forgalom. (...) Olyan térképet, de még csak olyan értekezést sem ismerek, amelyik hozzávetőlegesen is megadná a hótakaró eloszlását és magasságát a Kárpátokban. Pedig ha ilyen térképünk van, úgy már az ősz elején is jobban bizakodtunk volna a Kárpátok stratégiai jelentőségében és nem engedték volna semmi áron a szép őszi napokon a Kárpátok tarajára és déli ereszkedőire az oroszokat. (...) S ha ősszel nem igyekszik Magyarország azon, hogy az őszi betörést visszaverje, úgy önmaga hagyta volna cserben örök hű szövetségését, a kárpáti telet, a beszkidí havat. Ezt a régi, de csendes, ezt a nem kérkedő, nem is általó szövetségünket az orosz sem ismerte jól, mi magyarok azonban – valljuk be őszintén – még kevésbé. Egyik fele a titokzatos vastag, fehér szőnyegnek már átnyúl a Galícia földjére s mert nem igazi, messzi külföld, hanem közeli szomszéd, nem érdeklődtünk iránta, a másik fele pedig átnyúl a hozzánk, de mert távoliesik az ország szívéből, nem törődtünk vele.” (182–183. oldal) Javultak-e vajon valamit azóta nézőpontjaink...?

„...Minduntalan eszembe jutott a Verchovina teléről gyakran hallott szójárás: Itt kilenc hónapig tart a tél és három hónapig a – hideg. A szójárás igazságáról meggyőződtem félig mert a nyarat valóban hidegnek találtam tíz esztendővel azelőtt. Igaznak tartottam hát a népies tétel másik felét is. És igaznak is bizonyult. Nem magam bizonyíthatom, hanem az a sok-sok háromágú fakesztt, amiket tél elmúltával, tavaszi előnyomulásunk során számolhattam össze az opor-völgyi sáros utak mentén. Bizonyosságot tettek erről azok a szinte napról-napra szaporodó sírhantok is, amelyek a mi részünkről elesettek véres, fagyott tetemeit pihentették el a magas hó kegyetlen pompájával ékeskedő tél folyamán.” (183. oldal)

Ezután részletesen értékeli a hó minőségét védekezés, támadás, hadi-közlekedés szempontjából (183–184. oldal) Majd a sárral folytatja:

„...Késő ősszel, kora tavasszal hadijelentéseink többször emlegették a sárnak (...) sokat átkozott tulajdonságát a lengyellakta harcterületekről. Jól megépített, sűrű úthálózat mellett a sár nem okoz különösebb gondot, de orosz útviszonyok mellett és a monarchiának egyes elhanyagoltabb tájékain, katasztrófális következményekkel jár és járt... A Kárpátok északi ereszkedőin az utakat leginkább homokkövekkel kavicsolják. A főbb utakra a kőzetnek még keményebb változatait használják, de már mellékutakon azt a követ fejtik, amelyik éppen közel esik. Az agyagos, palás kőzet hamar mállik, sok sarat ad. Lawoczne táján a tavasszal hamar és annyira megromlott a gondozott (?) út, hogy (...) vályúvá mélyült és arról még a sár sem folyhatott le... S ha a kőben bővelkedő Kárpátokban voltak ilyen viszonyok, elgondolhatjuk, hogy milyenek lehettek az állapotok lenn a síkon, ahol jóval kevesebb a kő.” (184. oldal)

„A klimatikus hatások...»meddig«-je csakolyan fontos a hadviselésben, mint maga a jelenség. E klimatikus jelenségeknek, mert természetiek, megvan a természetes egymásutánjuk. Ha nem is szabályos ez (...) mégis az évtizedes megfigyelések alapján a tapasztalat igazít el a klímának bonyolult menetében. (...) Ezért a harcterületek klímájának az ismerete elengedhetetlen feladata, segédtanulmánya a hadvezetőség teoretikusainak. (...) Hogy aztán az ilyen gyakorlatibb, a föld felszínével és a rajta lévő élettel szorosabb összhangzásba hozott igazi időjárás tan jobban felel meg a geográfusoknak is, annak vitatása nem ide tartozik.” (184–185. oldal)

„Az esőzések, havazások járása, a derült napok egymásrakövetkezését, menetét, ha nem vették tekintetbe (...) bizony nem egyszer kudarcot eredményezett. (...) Hogy Przemyslt¹⁰ nem sikerült a télen felszabadítanunk, annak oka klimatikus

10 Przemysl: közép-galíciai város a mai Lengyelország délkeleti-keleti részén, Ukrajna nyugati-dél-nyugati határán a San folyó völgyében. A XII. századtól a Halicsi fejedelemség révén az orosz, valamint a magyar, a XV. századtól a lengyel uralkodók érdekkörébe tartozott. 1772-ben mint galíciai város a Habsburg Birodalom része lett. Főlépült erődje (1873-1897), amely Antwerpen és Verdun után az akkori Európa harmadik legnagyobb katonai erőssége volt. 1914–15-ben a keleti hadszíntér legváltozatosabb sorsú helyszíne.

elszámításban is rejlett. A zempléni Krajna¹¹, ha nem is magas hegyvidék, mégis hideg vidéke a Kárpátoknak, hol a sok csapadék magas hóvá gyűlik meg és ez a hó, mert hideg a környék, márciusban sohasem olvad el. Legkevésbé az északi lejtőn, Baligrodnál¹², Duklánál, amerre az út Przemyślbe vezet.” (185. oldal)

„Tájékozódás” (186–188. oldal)

„A harctéren (másutt is) tájékozódni a leggyorsabban, a legjobb térképpel lehet.” (186. oldal) Ennek alapföltétele a térképolvasás. „Megtaníthatják erre az elemi iskolai alapképzettséggel bíró katonákat jóval nagyobb számban mint ahogyan eddig tették, tehették. Mert a topografiai térképolvasás nem nehezebb mesterség a betűvetésnél. Az elemi fokú térképolvasásban csak az irány és a távolság apró kérdései foglaltatnak; csak a helyzetrajz, a szituáció ismerete kívánatos, aminek a megismeretése nem nehéz. Idegen területen a kezünkbe adott térkép maga könnyíti meg a tájékozódást.” (187. oldal)

A térképhasználat legmegfelelőbb segédeszközének Strömpl természetesen a „bányászati kompasz”-t tartja. „Vázlatok készítésére ez teljesen megfelel és közvetlen irányleolvasásokkal, majd szögletes tokjával rögzített alapvonalával még a busszolánál¹³ is gyorsabb, ennél pontosabb tájékozódást enged meg.” De, teszi hozzá, „A katonának főleg gyors térképi helymeghatározásra van szüksége. Segédeszköz alkalmazása csak késlelteti a tájékozódást, amiért gyorsan úgy tájékozódhatunk a legtöbb esetben, ha csak térképet használunk. »Beállíthatjuk« a térképet kompasz nélkül is, mert ha csak néhány feltűnőbb (...) tárgy (út, fa, hegy, torony, patak stb.) fekvését látjuk, már van elég támaszunk az eligazodáshoz, (...) ez a leghelyesebb, a legtanulságosabb területmegismerési mód, ez az összehasonlítással, a környezet és a térkép egybevetéséből származó eljárás, mert ez változatos, érdekes, nem gépies.” (187. oldal)

„Területismeret” (188–190. oldal)

„Az a térképolvasás, amely megelégszik a helyrajz ismeretével, nem elégítheti ki a hadseregnek azt a csoportját, amelyiknek működése a térszínnel, a terület arculatával kapcsolódik egybe. (...) A lopva, osonva járó felderítő katonát elfedi a bozót, az erdő vagy a földnek valami kicsi dudorodása. (...) A kipillantásra kínálkoznak a domborulatok, a kupacok, hegyek orma, taraja, a kimagasló fák, póznák, kazlak, házak, tornyok, kémények teteje. (...) Harc előtt, harcban nincs alkalom a

11 Krajna: a történelmi Sáros, Zemplén, Ung vármegye és Galícia határvidéke.

12 Baligrod: község a mai Lengyelország délkeleti sarkában, a Kárpátaljai Vajdaság Przemyśl-i járásában.

13 Busszola: állványos iránytű.

területszemlélésre. Csakis álló harcban van mód arra, hogy a harcos a közeli harctéren széjjel nézzen, de az ellenség szemfülessége mellett zavartalanul ezt sem teheti. Amit saját hadállásaiból szemügyre vehet, az is csak kikapott, amolyan ablakból nézett képe a területnek.” (188. oldal)

„A terület alapos megismerésére a katonát csak a jó térkép vezeti és csak azok a helyszíni tanulmányok, amelyeket térképpel a kezében végez. Mindezek az előzetes és egyidejű tanulmányok azonban alapos előképzettséget kívánnak, (...) Csak megemlítem azokat a módszereket, amelyekkel a geográfus valamely vidék arculatának szövevényét rendszeresen megismeri.” (188–189. oldal)

„A katonának a legapróbb részletekig kell megismernie a vidéket és sokszor olyan gyors, amellet biztos áttekintést kell szereznie arról, hogy ezt csupán a térképnek száraz adataiból nem merítheti. Hogy ezt megszerezhesse, kell, hogy olyan ismeretköre legyen, ami őt a soha nem látott vidéken is gyorsan eligazítsa. A geografia megadja a módot rá, mert másképpen, logikusabban alapozza és adja meg ezeket az ismereteket, mint a katonai tereptannak függeléke, a chorografia.”¹⁴ (189. oldal)

„A geografia összefoglalja a föld arculati elemeit és úgy összegezi őket, ahogyan azok valóban összetartoznak. (...) Patak és völgye, vegetáció hiánya és sziklák, széles völgy és tó, vagy mocsaras rét szorosan összefüggenek. Ilyen kapcsolatok pl. mészkő, töbör (kevés szántó), vakvölgy, helyi vízhiány (gyér falvak), barlangok, kanyonok, fensíkok (úthiány), bércek; (...) hegyalja, terraszkok (községek), fűvellők, berkek stb.; (...) semjék (nádas), szárazságot álló növényzet (nehezen járhatóság). És van ilyen szorosan egybefüggő, egymásba szövődő, egymástól függő formáciosorozat sok. A geográfus mind ismeri ezeket...” (189. oldal)

„A térkép jeleinek, rajzának, színeinek jelentőségét, kifejező beszédét itt méltatni nincs módomban, (...) csak ismételten és nyomatékosabban utalok a visszás módszerre, ami úgy a térképolvasás, valamint a területtanulmányozás terén van. (...) területet térkép nélkül (...) térképet terület, azaz geográfiai tanulmányok nélkül ismertetni, megismerni nem lehet.” (189–190. oldal)

„Harcterek járhatósága” (IV–V. füzet, 260–267. oldal)

„Föld és víz már régóta harcterület, míg a levegő csak a mostani háborúban lett azzá. Legkevesebb akadályt a levegő gördít a mozgás elé, legtöbbet a föld, mégis a legszabadabb közlekedést a nagy vízfelület nyújtja.” Persze „...a harcterületek levegőjének időnkénti változásait a pilótának is ismernie kell.” (260. oldal)

„...Víz sincs mindenütt s hogy soraimban – tapasztalataim és tanulmányaim miatt –csak a szárazföldi hadviselésre terjeszkedem ki, a tenger hadviselési vonatkozásaitól el kell tekintenem.” (261. oldal)

¹⁴ Chorografia: tájrajz.

Az időjárástól eltekintve „A föld felszínének járhatósága elsősorban a kőzetanyag-tól függ. (...) az anyag darabossága szintén módosítja a járást, sőt ha tuskónyi szikladarabok nagy területen hevernek egymás hegyin-hátán (kőmezők, kőfolyások, morénák, stb.), a sok járás gyakorlatlan katonáknak szinte lehetetlen. (...) Míg síkon óránként 4–5 km-t haladhat a katona, addig hegynek fel egy órára csak 300–400 m emelkedés jut, völgynek menet pedig 700–800 m ereszkedés. (...) 45°-nál nagyobb emelkedés tömegek számára járhatatlan. (...) függ a lejtők járhatósága nemcsak a lejtés fokától, hanem a talaj minéműségétől és darabosságától is.” (261. oldal)

„Víz a gyalogjárónak mindig akadály. Mélysége (1 m –), sodra (1,20 m/s –) sokhelyt akkora lehet, hogy a víz átlábolhatatlan. Tekintettel arra, hogy hidat verni, csónakot használni a harctéren nem mindenütt és nem mindig lehet, a vizek járhatóságával, illetve a víziakadályokkal a hedvezetőségnek nagyon is számolnia kell. – Forrás, csermely nem akadályok. A patak helyenkint (zuhatag, gübbenő¹⁵, sellő) már az lehet. Amikor pedig hóolvadás vagy zápor idején a patak megdagad, megnőtt mélysége és erősebb sodra válik akadállyá. A folyó sodra már kisebb, de nagyobb a mélysége úgy, hogy csak néhol, a gázlókon lábolható át s akkor sem minden időben. A gázlók helye idővel lefelé tolódik, különösen nagy árvizek után történnek változások, amiért a gázlók használatánál sokszor a helytlakók ismeretére kell szorulnunk. Örvények a folyónak nemcsak mély, de egyben veszedelmet rejtő helyei, amiért kerülendő. Zátonyok, szigetek vagy a folyók elszélesedése az átlábolást megkönnyítik. A folyó jege, ha erős (legalább 10 cm), a folyón már nem akadály, de a beszakadozó jég, a hideg víz, valamint a jégzajlás, kellemetlenebb, veszedelmesebb a rohanó víznél. – Álló vizeknél, vagy lomhán folyó víznél a víz sodra elesik, de helyébe a mélység mellett sok más mozgást gátló anyag kíséri a tócsákat, tavakat. Sás, nád, hinár, fűz és éger, moha meg fenyő¹⁶ és más egyéb növényi szövedék nehezíti vagy gátolja az áthatolást. Még kellemetlenebb, még alattomosabb az, hogy a zavaros, piszkos vízben e veszedelmes helyek nem láthatók, ki nem tapasztalhatók. A víz alatti hinár lappangó ellenség, úgy szintén a lágy, süppedős iszap, amiből úszva nem lehet kievickélni. Gyökerek, elmerült ágak, törzsek, kavics és görgeteg, mind befolyásolja a mozgást, vagy lehetetlenné teszi az átgázolást. – Egyedüli menedéke ezeknek az úszás, de hogy ruhástul fegyveresen úszni csak mélyebb (1–1,5 m-nél mélyebb) vízben lehet, míg a fenti akadályozók inkább sekély vízben vannak, egyhamar kiviláglik a folyóknak és tavaknak a hadműveleteket késleltető vagy olykor meg is akasztó volta.” (262. oldal)

Ezt az eredetiben 31,5 soros bekezdést nem csak azért másoltam ide teljes terjedelmében, mert egyértelműen látszik, sőt hallatszik belőle, hogy Strömpl Gábor milyen alapos ismerője a felszíni vizek és szomszédságuk sajátosságainak s e sajátosságok

¹⁵ Gübbenő: hirtelen mélyülő, örvénylő víz vájta gödör patakok, kisebb folyók medrében.

¹⁶ Fenyő: itt nyilván a kárpáti lúcosok és a törpefenyők övében lévő patakok és tavak partszegélyéről származhat.

hatásainak; hanem mert szókincs-gazdagsága s az egyes szavak változatos használata is példaadóan kitűnik belőle. Ez utóbbi már néhány főnnebb idézett soraiból is föltűnhetett az anyanyelvünket ismerő és böcsülő, igényes olvasóknak. E bekezdés szinte előre jelzi, hogy e cipszer gyökerű „geografus” a magyar földrajzi „mesterszavak” összegyűjtését fogja szorgalmazni (Strömpl 1932, 1939; Hevesi 2018).

A vizeknek a harcterek járhatóságában játszott szerepének áttekintése után Strömpl Gábor a természetes növényzetnek és a mezőgazdaság haszonnövényeinek hasonló hatásait elemzi hasonló részletességgel.

„...A növény anyaga (szálas, leveles, tüskés, fás), ennek erőssége (hajlékony, merev), vastagsága (szál, galy, ág, törzs), magassága (gyep, gyom, kóró, cserje, fa, szálfa); a növényzet sűrűsége (bozót, cseplesz¹⁷, erdő), majd a takaró eloszlása (tömör, foltos) és kiterjedése (pusztaság, mezőség¹⁸, rengeteg), sőt a kora is (őserdő, korhadó erdő). – Mindezek persze kicsinyes, apró-cseprő, nehezen megállapítható tényezőknek tetszenek, de odakünn a valóságban hamar és könnyen megítélhető tényezők, amelyeknek gyakorlati értékük éppen a katonaságnál van.” (263. oldal)

A termesztett növények – szántók, szőlők, gyümölcsös kertek járhatóságáról – egyebek mellett – a következőket írja: „...A kapás növények kupacai, kupac sorai lassítják a járást, a szőlő olaszos (lugasos, futtatós) művelésén csak ügyel-bajjal juthatnak előre tömegek; konyhakerteknél (bolgár-művelés) gátak, árkok akadályozzák a járást; a gyümölcsös kertek füves földje már járhatóbb. A rizsföldek, ha víz alatt állanak, nagy akadályok, ha szárazak, árakai állanak útunkban. – Fárasztó a járás a kopár szántáson is, mert ragadós vagy göröngyös.” (263. oldal)

Az utak, vasutak, csatornák, kerítések, épületek, települések esetében a „... hadigeografiának újabb tényezővel, a veszélyeztetettséggel is számolnia kell, még akkor is, ha – mint a jelen esetben – a békebeli geografiával merőben ellenkező megállapításokra jut helyenkint. (...) Ez már abban a különbségben gyökerezik, ami a békés és a háborús viszonyok között van. (...) Hogy pedig e különbség-tevése a háborús állapotok kényszerítenek, végeredményben emberi kényszerűség.” (264. oldal)

Ezek után Strömpl Gábor nem először s nem meglepő módon visszatér az időjárás és a járhatóság viszonyára. Az e viszonyokról való tájékoztatásról lesújtóan fogalmaz: a „...lakottabb rónaságról sincsenek olyan egybegyűjtött tapasztalatok, komolyan tanulmányozott adatok, amelyek nyomán a hadvezetőség legalább nagyjában eligazodhatna a havazásoknak és a hófúvásoknak nagyon is komoly következményekkel járó helyi viszonyain. Nem a hadvezetőség mulasztása, hanem az illetékes tudományos körök balhites következtetlensége és nemtörődomsége az, ha a katona hazája földjén kénytelen megszenvedni, életével fizetni a békés idők tudományos kutatásainak – hézagait.

17 Cseplesz: laza, erdőszéli, alacsonyfás, bokros növényzet (lásd: cseplesz meggy).

18 Úgy látszik Strömpl Gábor még tudta, hogy a pusztaság nem azonos a mezőséggel, s olyan növényegyüttes, hogy „füves pusztá” nincs...

(...) Pedig a helybeliek ismerik az ilyen, a telükhöz tartozó hóviharokat. Téliruhájuk, házuk megóvása a hideg ellen stb. mind erről tanuskodik. – A hadvezetőség ne tudhassa? Neki kelljen a harctéren (!) adatokat gyűjteni? Ne lehessen a hadvezetőségnek megadni az egyes vidékek időjárására, évszakos járhatóságára vonatkozó kutatások eredményét?” (265. oldal)

Föltételezem azért, hogy az akkori olvasók közül is többekben fölmerült a kérdés: és a „hadvezetőség” kért-e adatokat „a békés idők tudományos” kutatóitól, s ha esetleg (?) kapott, használta-e azokat?

Strömpl Gábor a térképekre is visszatér: „...a területi nehézségek vagy könnyűségek pontosabb, gondosabb megítélésére célszerű lenne, ha az egyes vidékek ill. területdarabok járhatóságát térképeznék. (...) A térképezés a helyszínén történne sok bejárással gondos, gyakorlati tanulmányozással. (...) A járhatósági fokozatok megállapítására időegységet vagy távolságegységeket vehetnénk. Jobb, célszerűbb az előbbi, mivelhogy a gyakorlatban is úgy számolunk: egy óra alatt pl. 4 km út, vagy 300 m emelkedés. A járhatósági fokozat eleje volna a sima út (óránként 5 km-nyi út – gyalog!), vége az olyan területdarab, ahol se gyalogszerrel, se csónakon, se lábszánkón nem lehet előre jutni. (...) Persze az időjárással változó járhatóság külön megjelölésére szorulna, (...) A járhatósági fokozatok térképi ábrázolására legjobbak a színek. (...) Keményebb része a kérdésnek a járhatósági fokozatok megállapítása. (...) Hogy a sorozatnak hány foka volna, öt vagy tíz, azt előre megállapítani nem lehet. A kevés fokozat nem hű, a sok nem nyújt áttekintést.” (266–267. oldal) Strömpl Gábor javaslatának első megvalósítási lépéseit Somogyi Endre (1891–1967) „Magyarország és a környék államainak katonai földrajza” című munkájában (1928) lelhetjük föl, amely olyan térképvázlatokat tartalmaz, amelyek tájékoztatnak a hadszínterek járhatósági viszonyairól (Kaszai 1995). A terepjárhatósági térképekről ajánlott még Bögöly András „Magyar katonai tematikus térképek” című munkáját (2012) is elolvasni.

„Táborozás” (VI. füzet, 334–339. oldal)

A táborozás fogalmát, fogalom-körét, amint majd olvashatjuk, Strömpl Gábor a lehető legszélesebbre tágítja.

„...Tartós, új erőt adó pihenést csak a fekvés nyújt. Fekvőhely és lakás dolgában a katona nem válogatós, mégis a szervezet kimélése olyan határokat szab a tömeg munkabírása és edzettsége elé, amelyen túllépni, csúfos veszteségek nélkül, nem lehet. (...) Nem lehet, nem is szabad a háborús munkabírást a hadgyakorlatok vagy a sport szemüvegén át nézni, sőt nem lehet a ma nagyháborújának ebbeli kérdéseiben még a mult tapasztalatait sem minden téren alkalmazni. Csak ha szem előtt tartjuk a legtartósabb, szinte szakadatlan dúló harcoknak fokozott követelményeit, csak

akkor ítéld meg higgadtan a katonák emberfeletti látszó fáradhatatlanságát.” (334. oldal)

Az „elszállásolás” a „...Sűrűn lakott területeken (...) nem okoz nehézséget, annál inkább gyéren lakott vagy lakatlan vidéken. (...) így a vezetőség ebben is a geografia ismereteire szorul.” (334. oldal)

Mert „...nemcsak az épületek száma esik ilyenkor latba, hanem az épületek nagysága, sőt tisztasága is. Mindez (...) függ a már helytlakó nép kulturfokától is. Más ugyanis a rutén paraszt építkezési módja, másképp lakik a galíciai zsidó és más a háza, házatája a magyar vagy német parasztnak. Változik a falu a vidékek szerint is, még ha a lakosság ugyanaz marad is. Kárpáti rutén háza szűkebb, mint a podoliai és szegényebb a hegyközi német lakása, mint a síkvidékié. S nem mindig az illető terület gazdagságától, termékenységtől függ ez, mert vannak sivárabb hegyvidéken olyan községek, amelyek vetekednek más, jóval gazdagabb tájak falvaival.” (334–335. oldal)

„...Tömegek elhelyezésében a hadsereg mai közegészsége mellett tekintetbe kell venni a falu közegészségügyi viszonyait is: elsősorban az ivóvizet, majd a lakosság egészségét. Lappangó járványok felújulását ugyanis a beköltözött katonaság vigyázatlansága könnyen előidézhetheti. Ismerni ezt a katonaságnak szintén kell s ha mindenben nem is nyújt kellő felvilágosítást a geografia, mégis a geografia az, amely az ember és a lakott föld kölcsönösségéből származó jó és rossz állapotok okozati összefüggésére megadja magyarázatot. (...) Végezetül a lakosság lelkülete sem lehet közömbös a hadsereg előtt. A Monarchia egyes vidékein a mostani háború sok-sok keserves tapasztalatot szerzett mit sem sejtő katonáinknak. Nemcsak Bukovina, Galícia, de Magyarország több vidékén is ellenséges érzülettel fogadták saját katonáinkat. Kémkedésben, árulásban, a hazájukbeli katonák elleni merényletekben, sőt nyílt támadásban nyilatkozhatik meg, ahogy meg is nyilatkozott ilyen módon a lakosság ellenséges, áruló érzülete. Ennek megállapítására persze nem a geografia illetékes, mégis, mint hogy a geografia nyitott szemmel, elfogulatlanul s ami a fő, összefüggésekben szemléli a dolgokat, útbaigazításokat adhat e tekintetben is. Még példával is támogathatom ezt: A Kárpátok több rutén falujában a község új temploma nagyságával, pompájával kirí a falu szegénységéből. Oka ennek idegen pénz, csakhogy a pénz forrása – nem Amerika. A statisztika fogyasztásaira a geográfus, ha a helyszínén jár, egyhamar rájöhet, mivelhogy megfigyeléseiben nemcsak a nyelv, de az etnográfiai ismeretek is támogathatják.” (335. oldal)

„A tetvek elleni védekezést a Kárpátokban már akkor meg kellett kezdeni, amikor a katona a szurtos házakba került, mert nemcsak az oroszok után maradt sok tetű a házakban, volt már annál előtte is elég. (...) Sok-sok ezer lakosnak, még több

katonának ezek az undorral semmibe vett apró bogarak¹⁹ okozták halálát. Holott ha már békében kevesebb utálattal, álszeméremmel, de több lelkiismeretességgel tanulmányozná az illetékes szakemberek ezeket az állatokat is, úgy nemcsak egyesek, de egész népek halálját szereznék meg.

Mi ebben a geografia? Magam sem tudom. De ahogy a maláriában nem volt része eleinte sem a zoológiának, még kevésbé a geografiának, akként a kolera elleni védekezésben is csak újabban zárják el a fertőzött vidékről jövő folyóvizeket. Valahogy geográfiai elemek sejtődnek meg más járványos betegségekben is, mert csak bizonyos időjárás mellett jelentkeznek s csak egyes vidékekre és népekre szorítkoznak. Hogy a bajok fészket, tovaterjedésének körülményeit a geografus derítené fel, azt már eleve is tagadhatjuk, de hogy – mert volt eset rá – a geografus is hozzájárulhat ez égetően szomorú kérdések megvalósításához – azt, a már említett tények mellett bizvást remélhetjük.

Szánt-szándékkal halmozom egyre inkább a hadviselés és a geografia közötti kölcsönös vonatkozásokat. (...) csakhogy minél inkább kitűnjön az a megerősödött kapcsolat, amit éppen a mostani nagy háború teremtet a geografia és a hadviselés között.” (336. oldal)

„...A lövészárkok az állóharcok eredménye s hogy állóharcban viszonylag mozdulatlanság van, mely sokáig, napokig, hónapokig eltart, a lövészárkok lakásnak marad. (...) hosszú láncolatán a környék építő anyagát szinte gyűjteményes összeállításban találjuk meg.” (337–338. oldal)

„A talajvíz a lövészárkoknál nemcsak mint mosdóvíz és ivóvíz szerepelhet, hanem mint bajt okozó, egészséget veszélyeztető elem is. A közeli bőséges talajvíz elárasztja az árkot, a földdel összetapadva, sárrá sűrűsödik. Csak geológiai ismeretekkel kerülhetik el előre az ilyen nehézségeket azok, akik a lövészárkok helyét több-kevesebb szabadsággal kijelölik.” (338. oldal)

„...Eső ellen csak fedél, véd, hideg ellen a hajlék. Hetekig nem maradhat a katona esőben fedél nélkül, (...) nem lehet el csikorgó hidegben tűz nélkül. (...) Az erdőtlen vidékek tűzifaszükségletével tehát a helytmaradó téli harcokban számolni kell.” (338–339. oldal)

Befejezés

Strömpl Gábor 1916-ra tért vissza a háborúból, majd Bécsben hadigeológiából képezte tovább magát (Haltenberger 1948). 1918 kora tavaszán a Pozsonyi Erzsébet Királyné Egyetem²⁰ Printz Gyula (1882–1973) vezette földrajz tanszékének első tanársegéd-

¹⁹ A szóban forgó tetvek nem bogarak, hanem az állati tetvek rendjébe tartozó rovarok.

²⁰ Az 1912-ben alapított Pozsonyi Erzsébet királyné Egyetem Jogi és Államtudományi, Orvosi és Bölcsész tudományi Karán az oktatás 1914–16 között indult meg. Természet-, Mezőgazdaság-tudományi

1. ábra Strömpl Gábor jelképes sírja a Megyeri úti temetőben (Székely K. felvétele)

je lett (Fodor 2006 [1951]); csak rövid időre, mert a szinte újszülött intézménynek a cseh megszálló csapatok elől menekülnie kellett. Budapesten először Kogutowitz Károly (1886–1948; a „nagy háborúban” katonai légi fényképek elemzője) és Littke Aurél (1872–1945) munkatársa és a „Föld és ember” című folyóirat egyik megalapítója (Fodor 2006 [1951]). 1920-ban az akkor alakuló Honvéd Térképészeti Intézet főtitkárviselője századosi rangban, és ott tereptant, térképolvasást tanít. 1927-ben megjelent „Térképolvasás” című tankönyvében többször kitér a térképészet honvédelmi, harcászati kérdéseire. 1930-ban Teleki Pál (1879–1941) a „Természeti tájrajz” egyetemi magántanárává nevezi ki a Budapesti Egyetem Közgazdaságtudományi Karára (Fodor 2006 [1951]). A II. világháború utolsó évének tavaszán, mint honvéd alezredes, a térképészeti intézettel együtt nyugat felé menekül és áprilisban szovjet hadifogságba esik Bécsben. A jászvásári (Iasi, Románia) hadifogolytáborban 1945. augusztus 22-én orbánc vagy tifusz vitte tömegsírba (Fodor 2006 [1951]; illetve Haltenberger 1948).

Irodalom

- Bögöly A. (2012): Magyar katonai tematikus térképek. Szakdolgozat, Földtudományi alapszak, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest
- Fodor F. (2006 [1951]): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

Karán csak 1918 márciusában. Az egyetem a cseh megszállók elől Budapestre költözött, jogutódja 1923 óta a Pécsi Tudományegyetem.

- Haltenberger M. (1948): In memoriam... Földrajzi Közlemények, 76., 1–11.
- Hevesi A. (2018): Strömpl Gábor (1885–1945) és a magyar földrajzi (földtudományi) szaknyelv. *Historia Scientiarum, EMT, Kolozsvár*, 1–8.
- Kaszai P. (1995): A különleges (katonai tematikus) térképek tartalma és formája a Magyar Honvédség követelményeinek tükrében. Kandidátusi értekezés, Budapest
- Strömpl G. (1910): Zemplénmegyei barlangok és sziklaodúk. *Földtani Közlöny*, 9–10., 565–570; 599–605.
- Strömpl G. (1912): Előzetes jelentés az 1911. év nyarán az abauj-gömöri barlangvidéken végzett barlang kutatásokról. *Földtani Közlöny*, 4., 325–330; 349–355.
- Strömpl G. (1912): A Vargyas szurdoka. *Földrajzi Közlemények*, 48., 223–226.
- Strömpl G. (1913): A homoródalmási barlangrendszer és kialakulása. *Barlangkutatás*, 3., 107–116; 133–140.
- Strömpl G. (1914): A barlangok nomenklaturája és terminológiája. *Barlangkutatás*, 2., 65–76.
- Strömpl G. (1914): A borsodi Bükk karsztja. *Földrajzi Közlemények*, 2., 79–98.
- Strömpl G. (1916): Földrajzi vonatkozások a háborúban. *Földrajzi Közlemények*, 1–4., 38–47; 114–129; 181–190; 260–267; 334–339.
- Strömpl G. (1927): Térképolvasás. Turistaság és Alpinizmus szakkönyvei, 6., A M. kir. Testnevelési Főiskola tankönyve, Budapest
- Strömpl G. (1932): Földrajzi mesterszavak. *Földrajzi Közlemény*, 1–3., 20–24.
- Strömpl G. (1939): Földrajzi mesterszók gyűjtése. *Túristák Lapja*, 12., 484.
- Székely A. (1978): A Szovjetunió I. Természetföldrajz. Gondolat Kiadó, Budapest, 395–400.
- Székely K. (1985): 100 éve történt. Karszt és Barlang, 1–2., 68–69.

KARÁTSON DÁVID

BÉKE VELETEK! – EGY RÉGI UTAZÁS CSÍKSOMLYÓRA

Rövid történet a rendszerváltás utáni évekből...

Pályakezdő fiatal, doktori ösztöndíjas voltam akkoriban, az egyetem után, de bent az egyetemen, még a Ludovikán. Izsák Tanárnő, vagyis Izsák Éva (akit röpké egy évig tanítottam is) a legjobb diákok között tűnt fel, tele életenergiával, magabiztossággal, határozott véleménnyel az élet dolgairól. A diákok száma akkoriban (jóval Bologna előtt) még nem volt nagy, így kitűnni közülük annyit tett, hogy mindennapi kapcsolat alakult ki tanár és diák között. Éva és az Évával együtt biológia-földrajz szakra járó akkori hallgatócsapat igazi motorja, színesítője lett a rendszerváltás körüli egyetemi földrajzos (köz)életnek: hallgatók, akikért érdemes volt egyetemi oktatónak lenni, együtt megízlelni a változás, az (akkor) reménytelen átalakulás napjait. Elsősorban a természetföldrajzi tanszéken, hiszen – hadd legyek elfogult – leginkább ez a tanszék volt a szakmai-szakmapolitikai megújulás erőcentruma, meghatározó tanáregyeniségek részéről, akiktől Éva, vagy én magam is rengeteget tanultam, akikre felnéztünk, akik pályánkat egyengették: mások mellett Nemerényi Antal (Isten nyugosztalja), Gábris Gyula, vagy – külsősként, de a tanszék „tisztelőtbeli” tagjaként – Hevesi Attila.

Az egyetemi földrajzos évek során akkoriban a „föld” szócska meglehetősen sokat jelentett a mindennapokban. Mégpedig a földnek: a bennünket körülvevő földrajzi környezetnek a megismerését, elsősorban a hazának, a (rendszerváltás után) kinyíló, a korábbinál jobban, könnyebben bejárható Kárpát-medencének az alapos megismerését. Így például a román (úgynevezett) forradalomnak köszönhetően könnyebbé vált a kijutás Erdélybe, és az első mondatban jelzett rövid történet egy ilyen utazás pár napos története. A hallgatók említett „élcsapata”, szó szerint az élen Izsák Évával – mert ő lett a fáradhatatlan sofőrünk – kisbuszt bérelt, és röpké egy nap leforgása alatt Csíksomlyón találta magát, hogy végre élőben is részt vegyen a pünkösdi csíksomlyói búcsún, a Kárpát-medence egyik legkiemelkedőbb, legfelemelőbb vallási és társadalmi ünnepi összefüggésén, Csíkszereda tőszomszédságában, a vulkanikus Somlyó-hegy oldalában, vagy háromszázezer környékbeli, anyaországi és máshonnan érkező magyar társaságában.

A történet azonban most nem erről a – számomra – rendkívüli élményt hozó búcsúról szól, hanem az odaútról. Az utat, a haladást, a tájjal és emberrel való találkozás áhítását, örömét szeretném vele szimbolizálni, a találkozását, amely az út végén ránk vár. A maroknyi fiatalnak egy kellemes, langyos tavaszi napon történt nyugatról keletre utazását kívánom felidézni, az útnak az élményét, a Budapesttől 750 kilométer távolságban lévő célpont egyre közelebb kerülését..., és Izsák Éva kiapadhatatlan energiáját a volán mögött. Ahogy fáradhatatlanul kémleli a rossz utakat, a leágazásokat, a Mezőség után a dombok, majd hegyek közel kerülését, ahogy szóval tart mindenkit, és egyszercsak a kisbusz agyonhasznált rádiómagnójából felcsendül a hevenu sálom aléchem, az ismert zsidó köszöntés lendületes dalváltozata, egy kilencvenes évek eleji könnyűzenei feldolgozásban, amit a buszos társaságból akkor talán még kevesen ismertek. „Béke legyen veletek” (szó szerint: békét hozunk nektek), ami így is lesz: hamarosan megérkezünk Csíksomlyóra, az út elhozza a békét, a Kárpát-medencében élő népek, vallások, felekezetek egyesülését, és eképp a dal számomra – azóta is – összekapcsolódik Izsák Éva vidámságával, életenergiájával, minden nehézségen túljutó fáradhatatlanságával, egyszersmind a velem való találkozásával, azóta is tartó barátságunk szimbólumával, a Székelyföld szépségével.

A hevenu sálom aléchem akkor felcsendült, hozzánk több óra hosszan társul szegődött dallamát, lendületét csak felidézni tudom, nem reprodukálni, különösen nem itt, nyomtatott formában. Ám hogy ne hagyjak az olvasóban hiányérzetet, élve a technika adta lehetőségekkel bemásolok egy változatot a youtube-ról, ami nagyon arra a majd' harminc évvel ezelőtti előadásra hajaz:

https://www.youtube.com/watch?v=mZ_nbInWkvE

Béke legyen veletek! Évának, Izsák tanárnőnek pedig sok örömet, további energiákat, Boldog Születésnapot kíván kiváló tisztelettel és szeretettel:

Karátson Dávid

KÁZMÉR MIKLÓS

FÖLDRENGÉSÁLLÓ ÉPÍTKEZÉS A SELYEMÚT MENTÉN¹

Bevezetés

A Föld bármely területének szeizmicitása ma viszonylag könnyen megmérhető a földrengésjelző műszerekkel, a szeizmográfokkal. Sajnos, ez a műszerezettség csak mintegy ötven éve szolgáltat megfelelő minőségű és mennyiségű adatot a Föld szinte minden részéről. Hálózatba kötve pedig mindössze vagy két évtizede elérhetők az adatok. A nagy, romboló földrengések visszatérési periódusa gyakran ennél hosszabb, annyira hosszú, hogy az ott élők egyéni és kollektív emlékezetéből egyaránt kihullik (Force 2008). A nagyobb időtávok rengéseinek áttekintésére történeti forrásokat (Guidoboni 1993; Guidoboni, Ebel 2009), régészeti és építészeti emlékeket (Stiros, Jones 1996) és geológiai feltárásokat (McCalpin 1996) vizsgálunk.

Az archeoszeizmológia, a földrengések régészeti kutatása fölöttébb hasznos lehet a földrengés-veszélyeztetettség becslésével foglalkozó tudósoknak (Sintubin 2013). Ezen kívül szinte kincsesládája a régmúlt társadalmak tanulmányozásának: a földrengések fogadtatása, percepciója, a társadalom által elfogadott, illetve eltűrt kockázat mértéke, a közösség emlékezőképességének az időtartama és az információ megőrzésének és továbbadásának útja-módja (Kázmér et al. 2010), a földrengéseknek ellenálló épületszerkezetek megalkotásának képessége. Ezen tudás megszerzése és átadása min-mind releváns kérdések a történeti és a társadalomtudományok számára.

Az emberi evolúciót és történelmet befolyásoló külső, természeti tényezők vizsgálata viszonylag új tudományterület. Az éghajlatváltozás és az ennek következtében megjelenő fokozatos növényzeti változások kutatása rendszeres (Maslin, Christensen 2007), de a hirtelen bekövetkező, katasztrofális események vizsgálata még kérdések formájában is ritkán merül fel: gondolunk itt elsősorban a földrengésekre és a vulkánkitörésekre (King, Bailey 2010). Force és McFadgen (2010) vetette föl, hogy tizenhárom újkőkori kultúrából alakult ki magasan fejlett civilizáció: római, etruszk, korinthuszi, mükénéi, minósi, türoszi, jeruzsálemi, ninivei, az Ur-Uruk-vidéki, mezopotámiai, perzsa, a mohendzso-darói, indiai árja, az egyiptomi Memphis

¹ Jelen tanulmány Kázmér (2019) angol nyelvű értekezésének a magyar közönség számára átdolgozott változata.

kultúrája, végül pedig a kínai civilizáció. Ezekhez még hozzáadhatjuk az azték, maya és inka. Ha valamennyi kultúrát térképre rakjuk, megfigyelhetjük, hogy valamennyi aktív törések és szeizmikusan mozgékony hegységfrontok mentén alakult ki (Jackson 2006). A jelen tanulmányban még egy kultúracsoportot adunk hozzá a fentiekhez: az összefoglalóan a Selyemút menti kultúráknak nevezett csoportot, mely az Eurázsiai-hegységrendszer északi peremének tektonikailag aktív zónáihoz kötődik (Lieu, Mikkelsen 2016). Az egyes társadalmak alkalmazkodásáról, különösen a Selyemút mentén, viszonylag kevés ismeretünk van. Bár a földrengés egyes országrészekben a mindennapi élet része, más helyeken váratlanul is felléphet, jelentős pusztítást okozva (lásd például Iránról e tekintetben: Ibrion et al. 2014; de a 2003-as földrengés, amely elpusztította Bam városát, egy felkészületlen közösséget sújtott: Parsizadeh et al. 2015). A helyi közösség alkalmazkodási módszereinek tanulmányozása általában (Janku 2010), és különös tekintettel a földrengésekre (Jusseret 2014; Rideaud, Helly 2017) értékes tájékoztatást ad az emberi társadalmak működésének kevésbé ismert aspektusairól.

A Selyemút környezettörténetét számtalan tanulmány vizsgálja. Meglepő módon azonban a szeizmikus veszélyeztetettség és kockázat számbavétele, még ha tudunk is létezésükről (Xu et al. 2010), nem képezte rendszeres vizsgálat tárgyát (Lin et al. 2015): Kivétel talán a Korjenkov (újabban Korzhenkov helyesírással, de ugyanaz a személy) vezette csapat működése Közép-Ázsiában, különösen Kirgíziában (Korjenkov et al. 2003, 2006a, 2006b, 2009; Korzhenkov et al. 2016).

A kínai szakirodalomban bőségesen találunk cikkeket az egyes épületek (Zhou 2007) és régiók (Lin et al. 2005; Hong et al. 2014) archeoszeizmológiájáról, mi több, elvi kérdéseket is tárgyalnak (Hu 1991; Zhang et al. 2001; Shen, Liu 2008). Sajnos, a rövid tanulmányok sokszor nem támasztják alá állításaikat szükséges mennyiségű és minőségű dokumentációval, ábraanyaggal. A bemutatott ötletek figyelemre méltóak, azonban fölöttébb szükséges lenne a rengések által okozott sérülések gondos fölmérésére, majd ebből megbízható intenzitásbecslésre, hogy e kutatások hozzájárulhassanak Kína földrengés-veszélyeztetettségének pontosabb ismeretéhez. Jelen tanulmányban áttekintjük a Selyemút szárazföldi részének néhány szeizmológiai problémáját és megvizsgáljuk, hogyan reagáltak erre a társadalmak az elmúlt két évezred során (1. ábra).

Nemrégiben Forlin és Gerrard (2017) tekintette át a földrengés-sújtotta közösségek viselkedését: a szellemi és anyagi: pénzügyi és építkezési lépéseket a közösség talpraállítására, tulajdonának helyreállítására. E tanulmányban azokat a megelőző eljárásokat tekintjük át, amelyeket a Selyemút mentén élő népek tettek meg védelmük elősegítésére. Ezek az intézkedések egyaránt lehettek tudatosak vagy a hagyományban gyökerezők.

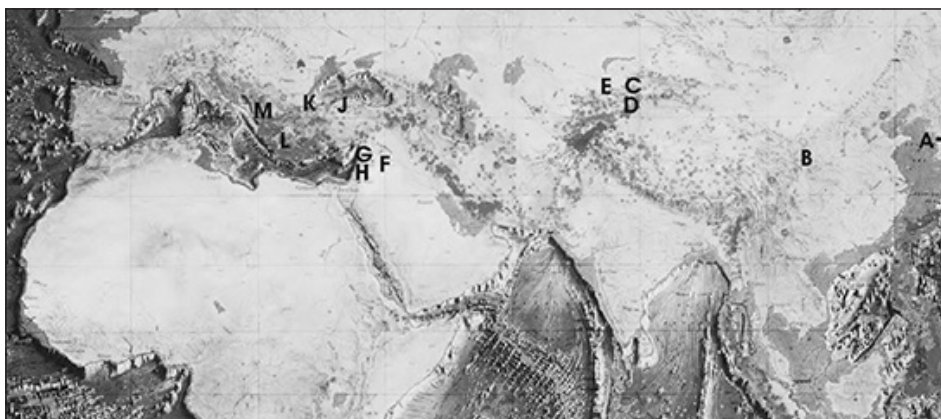

1. ábra A Selyemút szárazföldi és tengeri útvonalai; Forrás: Li et al. (2015)

Földrengéstevékenység a Selyemút mentén

Kínától a Földközi-tenger vidékéig tart az a nagy hegylánc és egyben földrengési zóna, amellyel párhuzamosan a Selyemút húzódik. A domborzatot erőteljesen befolyásolják azok az aktív vetők, amelyek mentén a kisebb-nagyobb földrengések kipattannak. Ezeket végső soron az északi Eurázsia-lemez és a déli Afrikai-, Arabiai- és Indiai-lemez vagy százmillió éve tartó közeledése, ütközése vezérli (Tapponnier, Molnar 1979). Ez a folyamat napjainkban is tart, Ázsia hegyei ma is emelkednek, illetőleg oldalirányban eltolódnak egymáshoz képest. Az az aktív tektonika bizony ismétlődően bekövetkező katasztrofális földrengésekkel adja tudtunkra működését (2. ábra). Nagyon gyakori, hogy települések sora húzódik a hegyláncok peremén (Jackson 2006).

A Selyemút, amely feltehetően már az ókor óta fontos útvonala volt az utazásnak, a kereskedelemnek és a hódításoknak, Eurázsia déli, hegyláncokkal tagolt peremén húzódott. Keleti végpontjának az ősi kínai fővárost, Xi'ant tekintik. Innen indulhattak a karavánok, emberek, áruk és kultúrák nyugat felé, a Közel-Keletre: Perzsiába, Bagdadba és Anatóliába. A kapcsolatok hálója egészen a Mediterráneumig, a görög és a római világig terjedt. Valószínűleg nem véletlen, hogy a karavánutak követték azt a vonalat, amely mentén a források, a folyóvizek átkelői és az ezek mellé épült települések követték egymást. Ez, nem véletlenül, a tektonikailag aktív hegyláncok lába mentén húzódott. Embernek és állatnak egyaránt víz, élelem és pihenőhely kellett (Jackson 2006).

2. ábra A Selyemút menti földrengésálló építkezési helyszínek (nagybetűvel jelölve). A háromdimenziós topográfiai térképen pöttyök jelölik az 1960 és 1980 között bekövetkezett 4,5-7,5 magnitúdó közötti földrengéseket: A. Wakamacu, Japán. B. Tiansui, Ganszu, Kína. C. Kamenka-erőd, Isszik-kul, Kirgízia. D. Tosszor, Isszik-kul, Kirgízia. E. Burana, Kirgízia. F. Palmüra, Szíria. G. Margat, Baniasz, Szíria. H. Szafita, Szíria. J. Safranbolu, Törökország. K. Isztanbul, Törökország. L. Athén, Görögország. M. Elbasan, Albánia.

Forrás: Espinosa et al. (1981)

Bár a Selyemút szinte teljes hosszában a mérsékelt éghajlati övön, illetőleg a szubtrópusi sivatagi övben húzódik, van azért mellette elegendő hegyvonulat, amely kiváltja az orográfiai csapadékot és létrehozza az egész éves folyóvízhálózatot és a ki nem apadó forrásokat.

A hegyek tehát hasznosak lakóik számára: esőt adnak, a vizet tárolják, ugyanakkor halálos veszélyt hordoznak: földrengések következnek be mozgásuk következtében, sziklaomlások, földcsuszamlások és évente többször árvizek. Az ott lakók ezeket a veszélyforrásokat – többnyire nem tudatosan, de belekalkulálták döntésükbe, hogy azon a vidéken lakjanak-e vagy sem. Általában úgy tűnik, hogy az emberek készek vállalni a veszélyeket. A terület előnyeit is számba véve elfogadják, hogy lakóhelyüket időnként katasztrofális földrengés pusztítja el. E tanulmányban azt vizsgáljuk meg, hogyan építenek olyan épületeket, amelyek dacolnak a földrengés erejével.

Archeoszeizmológia és más szeizmológiák

A földrengések előfordulását és paramétereit már több mint száz éve szeizmográfokkal, szeizmométerekkel vizsgálják. A hajdan kormos papírra tüvel karcolt rengési görbék helyett ma globálisan, az internet által összekötött, elektronikus, automata állomások rögzítik a mérési eredményeket és a rengés helyét, magnitúdóját percekben belül számítógépek kijelzik. Ezek a fejlett módszerek azonban mindössze vagy húsz éve állnak rendelkezésünkre.

A műszeres rengésérzékelés száz éve nem elegendő a hosszú visszatérési idejű földrengések felismerésére. Mennél nagyobb a földrengés, annál ritkábban fordul elő ugyanazon a helyen. Ez a visszatérési periódusidő gyakran hosszabb, mint a szeizmográfok alkalmazásának kezdete óta eltelt idő. A műszeres megfigyeléseket megelőző korok rengéseiről írott dokumentumokból tájékozódhatunk: a történeti szeizmológiának már kézikönyve is van (Guidoboni, Ebel 2003). A történeti adat-sorok néhány száz, szerencsés esetben néhány ezer évet fognak át. Ahol a történeti források hiányoznak, ott a régészeti módszerek a célra vezetők. Az emberkéz alkotta építmények rengési deformációjával az archeoszeizmológia foglalkozik (Stiros, Jones 1996). A történeti és régészeti adatokat szolgáltató időszakot megelőzően a földtani módszerek, összefoglalóan a paleoszeizmológia ad felvilágosítást, elvi esetekben akár millió évekre visszamenően (McCalpin 1999).

A múltbéli földrengés-tevékenységet részletesen tanulmányozták a Selyemút mindkét végén. A japán történeti katalógusokat Ishibashi (2004) tekintette át. Kínában több katalógus is létezik: Academia Sinica (1956) és Li (1960) Az adatok filológiai mélységeig hatoló elemzését Walter (2016) adta. A Földközi-tenger környezetének rengéseit Ambraseys (2009), valamint Guidoboni és Comastri (2009) foglalta részletesen adatolt katalógusba. A közrezárt területet nagyrészt lefedi Ambraseys és Melville (1982) könyve a perzsa földrengésekről, valamint Kondorskaya és Shebalin (1982) katalógusa a Szovjetunió történeti szeizmicitásáról, mely a mai közép-ázsiai utódállamokat is magában foglalja.

A földrengésálló építkezés építőanyagai

A tartósnak szánt építmények anyagát az épület célja, az építőanyag elérhetősége, az anyagi lehetőségek, a kulturális hagyományok és az éghajlat határozza meg. Vályog és vert fal, fa, kő, beton és a fémek felhasználását vesszük sorra az alábbiakban.

A múlt építőanyagairól való ismereteinket erőteljesen befolyásolják a megmaradás, a megtartás lehetőségei: ebből a szempontból a vályog a legrosszabb, ezután következik a fa, míg a monumentális kőépítmények és a római beton anyagú házak maradnak meg legjobban, a soron következő generációk és a késői korok kutatói számára egyaránt. A pénzügyi lehetőségek mindig is erős határt szabtak az építkezésnek és így közvetve a megőrződésnek: a falusi épületek megmaradására van a legkevesebb esély, városi háznak már inkább, végül a világi és egyházi monumentális építkezés tárgyainak van a legnagyobb esélyük, hogy megküzdjenek a múlt idővel.

Ami a földrengésálló építkezést illeti, a monumentális épületek kínálják a legjobb példát. A legjobb anyagokból épültek, a legjobb építőmestereket fogadták fel azért, hogy az épület valóban az örökkévalóságig létezzen. Az ún. magaskultúrák építettek

1. kép Mongol jurta a Góbiban (Mandalgovi megye)
Fotó: Mark Fischer. Creative Commons licenc. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Mongolian_Ger.jpg (Letöltés: 2018. január 30.)

ilyeneket, hatalmuk csúcspontján. Ezek a kultúrák, szerte Euráziában, számos építési technológiát alkalmaztak. Ez megnehezíti építményeik összehasonlítását. Kínában nem használták az ókori görögök és rómaiak által kedvelt oszlopokat, és nem ismerték a rómaiak által feltalált boltívet sem. A Kínában kifejlesztett faserkezet és téglafalazat kombinációja viszont nem volt ismert a Mediterráneumban. Itáliában előszeretettel használtak vonóvasakat a rengésekben meggyengült épületek szilárdítására (Forlin, Gerrard 2017). Ezt a módszert kelet felé azonban nem ismerték.

Jurta

Favázas nemezsátrak (török nyelveken jurta, mongolul ger) valószínűleg évezredek óta az ázsiai lovas nomádok lakóépületei (1. kép). Könnyűek, órák alatt szétszedhetőek, állatokon vagy szekereken új helyükre szállíthatóak és itt ismét órák alatt összerakhatóak. Ehhez mindössze két ember szükséges. Nyáron kiválóan árnyékol és szellőzik, télen tűrhető meleget nyújt. Megvédi lakóit és vagyontárgyaikat az esőtől, hótól és az erős szelektől. Mai napig használják nomád és városi környezetben egyaránt. Ritkán említett tulajdonsága a jurtának, hogy tökéletesen földrengésálló. A valaha észlelt egyik legnagyobb, lemezen belüli szeizmikus esemény, az 1957-es Góbi-Altáj földrengés 8.3-as magnitúdójú volt. A földkéreg 260 km hosszban repedt meg, a maximális függőleges elvetés 7 m volt. A hatalmas felszabadult energia ellenére egyetlen halálos áldozatról sincsen tudomásunk (Kurushin et al. 1997). A legerősebben megrázott területet ugyan lakatlannak tartják, ez koránt sincs így. Állandó falvak és tanyaszerű, félállandó települések sokasága borítja a vidéket. Mindkét településfajta szinte csak jurtákból áll. Sem a függőleges, sem az úgyszintén több méteres vízszintes elmozdulások nem okoztak kárt sem a jurtákban, sem lakóikban.

Vert fal, vályog

A vert vagy más szóval döngölt fal ősi építési technológia. Agyagot, kőzetlisztet, esetleg homokot raknak valamilyen előre elkészített, kisebb-nagyobb formába, majd nedvesen ledöngölik (2–5. kép). Az ily módon létrejövő falnak és az egyszintes épületnek nagyon jó a függőleges teherbíró képessége (Jaquin 2008). Olyan helyen, ahol feltételezhető, hogy földrengések hatására oldalirányú erők is föllépnek, deszkákat építenek vízszintesen a falba (hatil szerkezet) (Ortega et

al. 2014). A vert fal kitűnő hőszigetelő télen és nyáron egyaránt. Ha megsérül, nagyon gyorsan és olcsón újjáépíthető. Gyakran használják falusias épületekben, de készültek monumentális épületek, sőt erődítmények is ezzel a technikával, elsősorban Közép-Ázsiában (pl. Csuj, Kirgízia: Korjenkov et al. 2012; Bam, Irán: Zahrai, Heidarzadeh 2007).

2. kép A középkori Kamenka-erőd megőrződött földművei légi felvételen. Az Isszik-kul északi oldala, Kirgízia. A rombusz-alakú, soktornyú erődítményt a nyilakkal jelölt balos vető vágja ketté. E mentén 4 m-es elmozdulás történt a 8.2-es magnitúdójú Kemin földrengés hatására, 1911-ben. A döngölt falak lényegében sérülés nélkül vészelték át a rengést.

Forrás: Korjenkov et al. (2006a); Povolotskaya et al. (2006)

3. kép A középkori Kamenka-erőd északnyugati fala. Az előtérben a döngölt falat keresztező ásatási árok. A háttérben az 1911-es földrengés során 4 m balos elvetést szenvedett falrészlet.

Fotó: Kázmér M., #1178 *

A fényképek sorszámai a készülő Archaeismology Database megfelelő tételeire utalnak (Moro, Kázmér 2018).

4. kép Döngölt fal régészeti ásatás 2,5 m mély árkában (Tosszor-erőd, az Isszik-kul déli partján). A rétegzést az ásató régész karcai emelik ki. Három törés harántolja a falat. Részletes leírása: Korzhenkov et al. (2016).

Fotó: Kázmér M., #1246

5. kép Vert földből készült út menti korlát Kirgíziában. Két fa zsalutábla közé homokos agyagot döngöltek.

Fotó Kázmér M., #1249

Fa és faváz

A fa az egyik, ha nem a legjobb földrengésálló építőanyag (6. kép). Hajlékonysága révén fölveszi a mérsékelt vízszintes erőket. Viszonylag könnyen beszerezhető, tehát sérülés esetén gyors az újjáépítés. A nagy szeizmicitású Japánban valamennyi hagyományos épületet, a parasztháztól a nagy szentélyekig fából építettek. Ezért aztán érdemben nem végezhetők archeoszeizmológiai vizsgálatok, mert a sérülések nyomait – még ha csak néhány évtizedesek is –, már réges régen eltüntették, kijavították (Barnes 2010).

Faváz és téglakitöltés

A téglával vagy kővel kombinált favázas építkezési módot (hímis és hatil építkezés) már sokan leírták, különösen Görögországból, Törökországból, valamint a pakisztáni és indiai Himalájából (Porphyrios 1971; Gülkan, Langenbach 2004; Langenbach 2007). Megemlítik a hajlékony függőleges oszlopok és vízszintes

6. kép Vastag függőleges oszlopok és vízszintes tartók alkotnak stabil, háromdimenziós faszerkezetet, amely a nehéz cseréptetőt tartja ebben a buddhista szentélyben. Wakamacu prefektúra, Japán.

Fotó: Kázmér M., #0700

7. kép Favázas épület, téгла kitöltéssel. Buddhista kolostor lakóépülete, Tiansui, Ganszu, Kína. Ez a szerkezet extrém módon rengésálló: a csapolással összeerősített függőleges oszlopok és vízszintes tartók a rengés során is megőrzik geometriájukat; esetleg a téglák kipotyoghatnak a közeikből.

Fotó: Kázmér M., #3068

8. kép Ismétlődő deszkarétegek teherhordó kőfalban (hatil szerkezet). A sarkokon csapolással összeerősített deszkák jelentősen lecsökkentik az épületsarkok kidőlésének veszélyét és Ezenkívül ellenállóná teszik az épületet a rengéshullámok által kifejtett vízszintes terheléssel szemben (Dogangün et al. 2006): Elbasan, Albánia.

Fotó: Kázmér M., #8769

9. kép Favázás lakóház, kő kitöltéssel (híműs szerkezet): Safranbolu, Törökország. A földszint faszerkezet nélküli kőfal. Rajta két emeletnyi, sűrűn tagolt faváz. Figyeljük meg a sarkokat kitámasztó ferde tartókat, melyek az oldalirányú terhelés hatását csökkentik.
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Safranbolu_traditional_house_1.jpg.
Creative Commons licenc. (Letöltés ideje: 2017. szeptember 23.)

10. kép Favázás épület Athénban. Függőleges oszlopok és vízszintes tartók szerkezetét X-alakú keresztkötések stabilizálják. A faanyag köze téglával vagy vályoggal van kitöltve.
Fotó Kázmér M. #1399

tartók, kereszttrudak jótékony szerepét az egyébként merevnek tekinthető kő- és téglafalazatok rugalmasságának növelésében (7–10. kép). A favázás építkezés mindenütt ugyanazon az elven alapszik: a faszerkezet viseli a vízszintes terhelést. A függőleges terheket vagy a faoszlopok, vagy pedig a kő, illetve téglafalak hordják (Dutu et al. 2012). A faváz geometriája a végtelenségig variálható. De már a legegyszerűbb fabetétes épület, mint az albániai Elbasan öreg lakóháza (hatil szerkezet) is jelentősen megnöveli a fal állékonyságát vízszintes terhelés, mint pl. rengések okozta kilengések esetén (8. kép). Niyazov (2012) bemutatta, hogy Tádzsikisztánban hogyan erősítik meg a falusi kőépületeket rendszeresen a falba épített vízszintes tartókkal. Az európai (mediterrán) építési gyakorlatot Dutu és munkatársai (2012) foglalták össze.

Téglarétegzés kőépületben

Bizánc 5–15. századi monumentális építészetének szinte elengedhetetlen bélyege a vízszintes téglarétegek beépítése a kőfalakba (11–13. kép). Ezek nem csak díszként szolgáltak: a kőfalat teljesen harántolták, így például az 5 m széles, Theodosius császár által Konstantinápoly védelmére építtetett városfalat (Ahunbay, Ahunbay 2000) (14. kép). Bár a téglarétegek mérnöki szerepe egyelőre pontosan nem ismert (nem készült sem analóg, sem digitális modell megértésükre), többen a hatil, vagyis kősorok közé deszkákat fektető építkezés monumentális változataként értelmezik (Homan 2004). Az 1999-es földrengés meglepő tapasztalata volt, hogy a téglarétegek valóban nem csak díszítőelemek. Azok a nemrégiben újjáépített falrészletek,

11. kép Kő- és téglarétegek váltakozása az 5. század elején épült Theodosius-féle városfal tornyában. A téglarétegek a fal teljes vastagságát átharántolják. Vö. 14. ábra, Ahunbay, Ahunbay (2000). Az ilyen módon rakott téglaréteget földrengésálló építkezésnek tekintik.

Fotó: Kázmér M., #0279

12. kép A kőrétegek közé rakott téglasorok az öt méter vastag fal teljes szélességét átharántolják. Theodosius császár városfala, Isztambul, 5. század.

Fotó: Kázmér M., #0283

13. kép Burana minaretje a restaurálás előtt (10–11. század, Kirgízia): Valószínűleg egy késő középkori földrengés rongálta meg: az eredetileg 46 m magas toronynak több mint a fele leomlott; csak 18 méternyi maradt meg (Korjenkov et al. 2006). Figyeljük meg az eltérő téglasorokat: ez az építési mód fölöttébb hasonlít a perzsa-bizánci eredetű, tégl- és kőrétegekből álló építményekéhez.

Helyszínen vásárolt kép, #1084

ahol a téglasáv csak a burkolatot alkot, leomlottak, míg a középkori, teljes egészében téglaréteges falak továbbra is állnak (Langenbach 2007).

Vaskapocs, acélcsap, vonóvas

A Hangcsoui-öblöt keresztező tengeri gát faragott követ öntöttvas idomdarabok fogják össze. Ez teszi a hullámveréssel szemben ellenállóvá a Ming-Qing korabeli (14–19. század) építményt (Wang et al. 2012) Az öntöttvas használata – melynek fémtani összetételét nem ismerjük – mai mérnöki szemmel nézve erősen meglepő, ugyanis azt nem tartjuk ütésállóknak. Mégis, több évszázadot kibírt a tenger ostromával szemben. Az ókori görögök nem használtak öntött vasat építkezési célokra. Acélt alkalmaztak, melyet ólomba ágyaztak, hogy megvédjék a rozsdásodástól, és hogy földrengés idején tompítsák az elmozduló kőtömb és az acél ütközését (Stiros 1995, 1996). Acélkapcsokat használtak például az athéni Parthenon (14. ábra) és a szíriai Palmüra Baál-szentélyének építésénél (15–16. kép). A rugalmas acél adta

a rezgésekkel szembeni ellenállás erejét, míg a képlékeny ólom elnyelte a hirtelen lökéseket: a kötőmb nem repedt meg.

Itáliában gyakori a csak kissé sérült épületek megerősítése vonóvasakkal. Az átel- lenes falakat mintha egymáshoz horgonyoznák, megakadályozva további dőlésüket, kibillenésüket (Forlin, Gerrard 2017) (17. kép).

Reteselt köillesztés

Az iszlám építészet egyik látványos eleme a boltívek köveinek reteszelt illesztése (18. kép). Az egymás melletti kötőmbök törtvonalú síkok mentén illeszkednek. Rengés idején a fal hosszában működő rengéshullámok eltávolítják, majd közelítik egymáshoz a tömböket. Ha az eltávolodás során a középső tömb, a zárókő, vagy bármelyik másik tömb a szomszédjaihoz képest apránként lezökken, a szerkezet meg- gyengül. Ha a zárókő kiesik a helyéről, az ív összeroskad. A zárókő lecsúszását, ki- esését akadályozza meg a szomszédos tömbök egymásba kapaszkodását megteremtő „retesz” kivétele. Iszlám országokban a módszer valószínűleg széles körben elterjedt: Szíriától Granadáig ismerünk ilyen módon készített íveket. Reteszelt tömbökből a középkorban volt szokás ajtók vagy ablakok szemöldökkövét készíteni. A 19. kép a Zenobia (a mai Halabiyya, Szíria) praetoriumában, a kormányzói palotában használt szemöldökkövet mutatja. A 6. században Justinianus bizánci császár által újjáépített palota ablakának hagyományos ívében a zárókő félig lezökkent, míg a szemöldökkő vízszintes ívének darabjai csak kisebb mértékben föllazultak, elcsúszva egymáson. A 11–13. században a Földközi-tenger partvidékén épült keresztres várépítéset – bár mintegy két évszázadig az iszlám szomszédságában működött – nem vette át ezt a praktikus technikát.

14. kép Ó lomba ágyazott vaskapcsok kötik össze a szomszédos kötőmböket. Erechtheion, Athén, Görögország, Kr.e. 5. század.

Fotó: Kázmér M., #1171

15. kép A szomszédos kötőmböket ólomba ágyazott vaskapcsokkal kötötték össze. Későbbi századokban az ólmot szisztematikusan „újrahasznosították”: a tömbök sarkán a bevésés ennek tanújele. Baál-szentély, Palmüra, Szíria, Kr.u. 1. század.

Fotó: Kázmér M., #4245

16. kép Az oszloptagok végébe ágyazott acélcsapok akadályozták meg az elmozdulást. A korrózió megakadályozására ólommal öntötték körül a csapokat: jól láthatók az öntőcsatornák. Baál-szentély, Palmüra, Szíria. Kr.u. 1. század. Fotó: Kázmér M., #4255

17. kép Vonóvasak erősítik a ház homlokzatát az épület átellenes falához. Földrengésben mérsékelten megsérült ház biztonsági javítása. Treviso, Olaszország.

Fotó: Kázmér M., #1902

18. kép A reteszelt illeszkedésű kőtömbök nem mozdulnak el egymáshoz képest a fallal párhuzamos rezgések esetén: a zárókő nem tud lezuhanni, és nem omlik össze az ív. Ottomán épület Margat várában, Baniasz, Szíria.

Fotó: Kázmér M. #1416

19. kép Ablak szemöldökkövének szerepét betöltő lapos ív reteszelt illeszkedésű kőtömbökből (bekarikázva): Fölötte a zárókő lezökkent, míg a lapos ív tömbjei könnyedén fölvtették a tágulást. Hatodik századi praetorium Halabiyyában. Ez az ókori Zenobia az Eufrátesz mentén, Szíriában). Tombor Balázs fényképe

Római beton

A szíriai partvidéken épült Margat (Al-Marqab, Baniyas, Tartúsz) várának kereszt és iszlám-kori falai két alapvető típusba tartoznak: ezek a faragott kő és a római beton. A faragott kőfal egyformára hasított vagy faragott tömbökből készül, amelyeket habarccsal vagy anélkül illesztettek össze. Fémkapcsokat nem alkalmaztak. Boltíveket, kupolákat, vékonyabb falakat készítettek ily módon. A római beton, jelen esetben az opus caementitium kőtörmelék, melyet homok és mész keverékébe ágyaznak, és megoltanak. Megjelenésében a modern kor betonjára emlékeztet (Lamprecht 2001; Ferretti, Bažant 2006). A rómaiak találták föl

és még a középkorban is alkalmazták. Az opus caementitium eljárást hagyományos faragott kőfalakkal kombinálták: a fal legkülső rétege gondosan faragott kőtömbökből áll: ez tulajdonképpen zsaluként szolgál a beton készítésekor, öntésekör. Utóbbit lényegében sosem lehet látni, csak sérült falakon (20–21. kép) (Ferretti, Bažant 2006; Mistler et al. 2006). A faragott kőréteg esztétikai igényeket is szolgált, és kemény réteggként védte a betonfalat az időjárás behatásaitól és az ellenséges támadásoktól. Zsaluként szolgált a betonfal készítésekor, de annak megszilárdulása után már nem volt teherviselő funkciója. Margat várában függőleges falakat és boltíves áthidalásokat készítettek római betonból, néhány deciméterestől akár öt méteres vastagságig (Kázmér, Major 2010). A római betonból öntött épületek extrém módon képesek ellenállni a természeti katasztrófáknak: Rómában a Pantheon 60 méter átmérőjű, betonból öntöt, monolit kupolájával kétezer éve áll a helyén, sérülés nélkül.

Megvitatás

A katasztrófák emlékezete

Amint Jackson (2006) tanulmányában olvashatjuk: „a vető adja az éltető vizet, de a vető ölhet is, ha elmozdul”. A Selyemút menti kisebb-nagyobb mezőgazdasági és kereskedővárosok és falvak jelentős földrengésveszélynek vannak kitéve. Mégis, bár egy adott rengés során a lakosságnak akár jelentős része is elpusztulhat (Jackson 2006), ezek a katasztrófák ritkán következnek be, adott esetben az egyéni és a társadalmi emlékezet hatókörén kívül. Nagyon kevés kutatás foglalkozott a társadalmi emlékezet hosszával, időtartamával; csak annyit állíthatunk biztosan, hogy ez legalább három generációt ölel át, nagyszülőtől unokáig. Ennél

20. kép Safita 11. századi vára: a lovagterem romjai. A falak szépen faragott zsalukő közé öntött római betonból készültek (opus caementitium).

Fotó: Major Balázs, #Safita (36)

21. kép Safita 11. századi várának romjai. Jól látható a két, vékony réteg zsalukő közé öntött, több méter vastag római beton.

Fotó: Major Balázs, #DSC_9559

hosszabban akkor marad fenn múltbéli katasztrófák emlékezete, ha ahhoz valamilyen vallási tilalom vagy tabu kapcsolódik. Az egyes vetőkön a rengések visszatérési periódusideje évszázadokban vagy akár évezredekben mérhető; adott helyen a földrengések általában nem ismétlődnek az emberi emlékezet által átfogható időtartamon belül (Jackson 2006). A természeti katasztrófákat, jelen esetben a földrengéseket a pusztulás és az anyagi veszteségek okozójaként tartjuk számon. A társadalomtudományok azonban már régebben felismerték, hogy a katasztrófa csak a „ravasz”, amelynek meghúzása kiváltja az egyébként is már bekövetkező félben levő pusztítást és veszteséget, amelyet régóta érlelődő társadalmi feszültségek okoznak (Degg, Homan 2005).

Földrengésálló építkezési módszerek

Faszervezetű, illetve faváz, de téglával-kövel kitöltött falú épületeket évezredek óta használnak a Kínától a Mediterráneumig húzódó Selyemút mentén (Semplici, Tampone é.n.). Azt, hogy egyidejű használatuk többszörös feltaláláson, avagy vándor mesterembereken múltott, nem tudjuk. Az oszlopok és tartók illesztésének finom technikai részletei, például segítséget adhatnak az egyes, adott esetben életmentő építészeti megoldások terjedésének felismeréséhez. A földrengésálló építési módszereket legjobban a monumentális épületeken lehet tanulmányozni. Ezeket, különösen a vallási célúakat, az örökkévalóságnak szánták. A legjobb anyagok felhasználásával építették, akkor is, ha azokat drágán, messzi lelőhelyekről lehetett csak beszerezni. A legjobb építőmesterek vezették munkálatokat. A hely kiválasztásától az építkezésen át a sok évszázados fenntartásig a lehető legjobb körülményeket igyekeztek elérni.

Egyes építési módszerek csak bizonyos civilizációkra jellemzőek. Pl. márvány, mészkő és homokkő oszlopok használata a görög és római építészetnek volt gyakran használt eleme. Ezek az oszlopok, különösen, amelyeket több kőkorongból állítottak össze, mintegy szeizmoszkópnak, rengésjelző műszernek tekinthetők. A korongok elcsúszása, elfordulása mindenképpen szeizmikus esemény bekövetkeztét jelezte. Kínában ilyen kőoszlopokat nem alkalmaztak: ez a fontos archeoszeizmológiai bizonyítékcsoport ezért ott nem használható.

Szükségtelen rengésállóság

Palmüra (a mai Tadmor Szíriában) szeizmikusan nem különösebben aktív vidékén fekszik (Sbeinati et al. 2005). Ezért meglepő, hogy a kétezer éve a nabateus birodalom által épített Baál-szentély fejlett földrengésálló építkezési módszerek ismeretére utal. Ólomba ágyazott acélkapcsok tartják össze a szentély ma is álló fő falát², amit annak századokkal későbbi, fémrablók általi szisztematikus kivétele bizonyít. Ismerjük a templom görög építésének a nevét (Stoneman 1994). Az ellentmondás

² Ezt 2015-ben az Iszlám Kalifátus csapatai felrobbantották.

(rengésálló építkezés rengésmentes helyen) úgy oldható fel, ha tudjuk, hogy az athéni építészeti iskola volt a leghíresebb az ókorban. Egyúttal Görögország déli és égei régiója az egész alpi-himalájai hegyvonulatnak földrengések által leginkább sújtott része (Tsapanos 2008). Joggal feltételezhetjük, hogy az athéni iskolában oktatták a földrengésálló építészeti módszereit, és az onnét kikerülő építészek elvitték ezt a tudást más, szeizmikusan kevésbé veszélyeztetett területekre is, ahol rutinszerűen alkalmazták is ezeket, bárhová vetette is őket munkájuk.

Hagyományos és modern építkezés

A tárgyalt építési módszerek egyike megérdemel még egy bekezdést. A favázás építkezés, akár kővel, akár téglával, legalább olyan jó házakat képes létrehozni, mint az acélszerkezetes és a vasbeton építkezés. A lakók túlélési esélyei viszont nem egy esetben jobbak, amint azt mai földrengések vizsgálata mutatja. Az nem az, hogy a vasbeton rosszabb szerkezeti anyag lenne, hiszen ezt kiválóan lehet méretezni és megépíteni úgy, hogy ellenálljon a rengéseknek. A probléma nem ez, hanem az, hogy fejlődő országokban a képzetlen munkaerőt foglalkoztató, szabályozatlan és az ellenőrizetlen építőipar, amely nem képes az akár jó tervezést végrehajtani. Ezen országok földrengéses területein való építkezésnek végzetesek az eredményei földrengés esetén. A hagyományos, faserkezetű építkezéshez viszont rendelkezésre áll a helyi szaktudás, amely ellensúlyozhatja a vasbeton esetén hiányzó tudást (Langenbach 2015). A mérnökök véleménye általában egyezik a tekintetben, hogy a faserkezetű épületek jól ellenállnak a földrengéseknek, az ilyen épületek földrajzi elterjedése nem jelent egyúttal földrengésveszélyes területet. Ahol fa csak előfordul nagyobb mennyiségben, és ahol a helyi hagyomány lehetővé teszi, és az építőmesterek meg is építik, ezt a módszert széles körben alkalmazzák (lásd a Fachwerk szerkezeteket Németországban és Ausztriában, Bostenaru Dan 2014).

Bár korunkban nem különösebben divatos a múltbéli építési technológiákhoz nyúlni, érdemes lenne a mérnököknek jobban érteniük és becsülniük a hagyományos, népi technológiákat (Dixit et al. 2004). Portugália a tragikus 1755-ös lisszaboni földrengés után vezető szerepet töltött be a földrengésálló épületszerkezetek kifejlesztésében (Correia et al. 2014). Létezett valaha egy európai kutatóközpont földrengésálló technikák tanulmányozására a régészeti eredmények alapján (Helly 1995). A helyi jó antiszeizmikus építési gyakorlatok eredményeinek felhasználása jelentősen csökkentené a földrengés sújtotta területeken élő közösségek veszélynek való kitettségét (Karababa, Guthrie 2007). Az, hogy az ismert földrengésálló építkezési módszereket alkalmazzák-e, vagy figyelmen kívül hagyják, elsősorban két tényezőn múlik: a földrengési kockázat mértékén, és annak érzékelésén, illetve a rendelkezésre álló erőforrásokon. A rengésálló építkezés nem egyszer jelentősen drágább az egyszerű szerkezetekénél. A

kockázat érzékelését erősen befolyásolja a rövid egyéni és a valamivel hosszabb közösségi emlékezet. Ha adott területen a földrengések visszatérési ideje jelentősen nagyobb, mint a társadalmi emlékezet időbeli kiterjedése, ha a romboló földrengések élménye eltűnik a régmúlt kódében, akkor a múltbéli építési hibákat újra és újra elkövetheti a társadalom. A közösségi emlékezet időtartama nem hosszabb, mint három generáció, vagyis kevesebb, mint száz év. Az ennél ritkábban bekövetkező katasztrofális eseményeket könnyedén elfelejtjük, és ezért a földrengési kockázatot elhanyagolhatónak ítéljük, és megtakaríthatónak gondoljuk a rengésálló építkezés költségeit. Ezzel szemben a gyakran ismétlődő rengések életben tartják a földrengéstudatos építkezés igényét: a Mediterrán térség favázás építési technológiája ezért maradhatott fenn legalább ötszáz év technológiai fejlődése ellenére.

Következtetések

Az archeoszeizmológia, a múltbéli földrengések régészeti kutatásának tudománya szintén kincsesládát nyit föl a régmúlt társadalmak viselkedését kutatóknak. A földrengések részei a természetnek és az emberi életnek a Kína és a Mediterráneum között húzódó Selyemút mentén. Az itt élő társadalmak számos módszert alkalmaztak a kockázat csökkentésére. A rengésálló épületek létrehozása és az esetleges sérülés vagy pusztulás kijavítása a rendelkezésre álló anyagoktól és a jó építési módszerek ismeretétől függ.

A fennmaradásra szánt épületek anyaga függ az építmények céljától, az építőanyagok hozzáférhetőségétől, az építkezés és javítás anyagi lehetőségeitől, valamint kulturális és éghajlati hatásoktól. Ezekben az épületekben többnyire vályogot, téglát, fát, kőanyagot, betont és fémeket használtak. A vert falú házak gyorsan és olcsón építhetőek és javíthatók. A fa kiváló rengésálló építőanyag: jól ellenáll a hajlító erőnek és gyorsan javítható. A faszerkezet flexibilis támaszt biztosít a téglaházaknak. A kőfalakba rétegzett téglák is a flexibilitást növeli a rengések során. A fémcsapok és -kapcsok mérsékelt rengés esetén megakadályozzák a kötőanyagok elforgását, elcsúszását, végső soron az épület összeomlását. A retesztelt kőzetblokkok megakadályozzák a boltívek zárókövének lezökkenését, az ív tönkremenetelét. A római beton, tehát a kőtörmelék mésszel és esetleg adalékanyagokkal keverve úgyszintén rengésálló szerkezetet alkot. A múltbéli építési technológiák megismerését erőteljesen befolyásolja megtartásuk. A vályog és a vert föld a legkevésbé szilárd anyag, a fa sokkal jobb, de a monumentális épületek gondosan faragott köveinek és a római betonnak van legjobb potenciálja, hogy évszázadokig, akár évezredekig fennmaradjon. Régmúlt korok építészei, akár csak a maiak, tudásukat messzi országokig elvitték és kamatoztatták. Ezért van az, hogy földrengésálló építészeti megoldásokat alkalmaztak akár aktív törésvonalaktól távol is. Ma is, a rengéses területek helyi, tradicionális

építkezési eljárásainak modern alkalmazása jelentősen csökkentené a helyi közösségek földrengési kitettségét. A szeizmicitásnak és a veszélyek csökkentésére alkalmazott helyi technikáknak az ismerete értékes információkat szolgáltat a társadalmak működésére vonatkozóan is.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton mond köszönetet az alábbi kollégáknak, hogy a terepmunka során segítségére voltak és tanácsaikkal ellátták: Zeynep Ahunbay (Isztambul, Törökország), Fang Keyan (Fucsou, Kína), Andrej Korzsenkov (Moszkva, Oroszország), Major Balázs (Piliscsaba), Ernest Moro (Padova, Olaszország), Szugimoto Óki (Cukuba, Japán). Egy tiranai CEEPUS ösztöndíj és a Szír-Magyar Régészeti Misszió (SHAM) támogatása járult hozzá a terepmunkák költségeihez. Két anonim lektor és a szerkesztők munkája tette jobbá a kéziratot. Ez a SHAM 73. számú publikációja.

Irodalom

- Academia Sinica (1956): 中国地震资料年表 Zhongguo Dizhen Ziliao Nianbiao. Kína földrengési adatainak kronologikus táblázata, 1-2. 中国科学院地震工作委员会历史组编辑 Zhongguo Kexueyuan Dizhen Gongzuo Weiyuanhui Lishizu Bianji. Kínai Tudományos Akadémia Földrengés-történeti Kutatócsoportja. 科学出版社出版 Kexue Chubanshe Chuban. Science Press, Peking
- Ahunbay, M., Ahunbay, Z. (2000): Recent work on the land walls of Istanbul: Tower 2 to Tower 5. *Dumbarton Oaks Papers*, 54., 227–239.
- Ambraseys, N. (2009): *Earthquakes in the Mediterranean and the Middle East. A multidisciplinary study of seismicity up to 1900.* Cambridge University Press, Cambridge
- Ambraseys, N., Melville, C. P. (1982): *A history of Persian earthquakes.* Cambridge University Press, Cambridge
- Barnes, G. L. (2010): Earthquake archaeology in Japan: An overview. In: Sintubin, M., Stewart, I., Niemi, T. M., Altunel, E. (szerk.): *Ancient earthquakes.* Geological Society of America Special Paper, 471., 81–96.
- Bostenaru Dan, M. (2014): Timber frame historic structures and the local seismic culture – An argumentation. In: Bostenaru Dan, M., Armas, J., Goretti, A. (szerk.): *Earthquake hazard impact and urban planning.* Springer, Berlin, 213–230.
- Correia, M., Carlos, G., Rocha, S., Lourenco, P. B., Vasconcelos, G., Varum, H. (2014): Seismic-V: Vernacular seismic culture in Portugal. In: Correia, M., Carlos, G., Rocha, S. (szerk.): *Vernacular heritage and earthen architecture:*

- Contributions for sustainable development. Taylor & Francis, London, 663–668.
- Degg, M., Homan, J. (2005): Earthquake vulnerability in the Middle East. *Geography*, 90., 54–66.
- Dixit, A. M., Parjuli, Y. K., Guragain, R. (2004): Indigenous skills and practices of earthquake resistant construction in Nepal. 13th World Conference on Earthquake Engineering. Vancouver, B.C., Canada, August 1–6, 2004, Paper No. 2971, 6.
- Dogangün, A., Tuluk, Ö. I., Livaoglu, R., Acar, R. (2006): Traditional wooden buildings and their damages during earthquakes in Turkey. *Engineering Failure Analysis*, 13., 981–996.
- Dutu, A., Gomes Ferreira, J., Guerreiro, L., Branco, F., Goncalves, A. M. (2012): Technical note: Timbered masonry for earthquake resistance in Europe. *Materiales de Construcción*, 62., 615–628.
- Espinosa, A. F., Rinehart, W., Tharp, M. (1981): Seismicity of the Earth 1960–1980. https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/5515uh/seismicity_of_the_earth_19601980_2182_x_1200/ (Letöltés ideje: 2017. szeptember 18.)
- Ferretti, D., Bažant, Z. P. (2006): Stability of ancient masonry towers: Stress redistribution due to drying, carbonation and creep. *Cement and Concrete Research*, 36., 1389–1398.
- Force, E. R. (2008): Tectonic environments of ancient civilizations in the Eastern Hemisphere. *Geoarchaeology*, 23., 644–653.
- Force, E. R., McFadgen, B. G. (2010): Tectonic environments of ancient civilizations: Opportunities for archaeoseismological and anthropological studies. In: Sintubin, M., Stewart, I., Niemi, T. M., Altunel, E. (szerk.): *Ancient earthquakes*. Geological Society of America Special Paper, 471., 21–28.
- Forlin, P., Gerrard, C. M. (2017): The archaeology of earthquakes: The application of adaptive cycles to seismically-affected communities in late medieval Europe. *Quaternary International*, 446., 95–108.
- Guidoboni, E. (1993): The contribution of historical records of earthquakes to the evaluation of seismic hazard. *Annali di Geofisica*, 36., 201–215.
- Guidoboni, E., Comastri, A. (2005): *Catalogue of earthquakes and tsunamis in the Mediterranean area from the 11th to the 15th Century*. Istituto Nazionale di Geofisica e Vulcanologia, Roma; *Storia Geofisica Ambiente (INGV-SGA)*, Bologna, Italy, 1037.
- Guidoboni, E., Ebel, J. E. (2009): *Earthquakes and tsunamis in the past: A guide to techniques in historical seismology*. Cambridge University Press, Cambridge
- Gülkan, P., Langenbach, R. (2004): *The earthquake resistance of traditional timber*

- and masonry dwellings in Turkey. 13th World Conference on Earthquake Engineering Vancouver, B.C., Canada, August 1–6., 2004, Paper No. 2297, 15.
- Helly, B. (1995): Local seismic cultures: A European research program for the protection of traditional housing stock. *Annali di Geofisica*, 38., 791–794.
- Homan, J. (2004): Seismic cultures: Myth or reality? Proceedings of the Second International Conference on Post-Disaster Reconstruction: Planning for Reconstruction, Coventry, UK, Apr. 22–23.
- Hong, H., Shi, Y., Liu, T., Wang, H., Zhan, X. (2014): Investigation and analysis of earthquake damage to ancient buildings induced by Lushan earthquake. *Earthquake Engineering and Engineering Dynamics*, 2014., 147–155.
- Hu, Sh. (1991): The earthquake-resistant properties of Chinese traditional architecture. *Earthquake Spectra*, 7., 355–389.
- Ibrion M., Lein H., Mokhtari M., Nadim F. (2014): At the crossroad of nature and culture in Iran: The landscapes of risk and resilience of seismic space. *International Proceedings of Economics Development and Research*, 71., 38–44.
- Ishibashi, K. (2004): Status of historical seismology in Japan. *Annals of Geophysics*, 47., 339–368.
- Jackson, J. (2006): Fatal attraction: Living with earthquakes, the growth of villages into megacities, and earthquake vulnerability in the modern world. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 364., 1911–1925.
- Janku, A. (2010): Towards a history of natural disasters in China: The case of Linfen County. *The Medieval History Journal*, 10., 267–301.
- Jaquin, P. A. (2008): Analysis of historic rammed earth construction. PhD thesis, Durham University, 242. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/2169/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 25.)
- Jusseret, S. (2014): Earthquake archaeology: A future in ruins? *Journal of Contemporary Archaeology*, 1., 277–286.
- Karababa, F., Guthrie, P. (2007): Vulnerability reduction through local seismic culture. *IEEE Technology and Society Magazine*, February 2007, 30–41.
- Kázmér, M. (2019): Living with earthquakes along the Silk Road. In: Yang, L.E., Bork, H.-R., Fang, X., Mischke, S. (szerk.): *Socio-environmental dynamics along the historical Silk Road*. Springer, Berlin. (sajtó alatt)
- Kázmér, M., Major, B. (2010): Distinguishing damages of two earthquakes – Archeoseismology of a crusader castle (Al-Marqab citadel, Syria): In: Sintubin, M. Stewart, I., Niemi, T., Altunel, E. (szerk.): *Ancient earthquakes*. Geological Society of America Special Paper, 471., 186–199.
- Kázmér, M., Major, B., Hariyadi, A., Pramumijoyo, S., Haryana, Y. D. (2010):

- Living with earthquakes – Development and usage of earthquake-resistant construction methods in European and Asian Antiquity. Geophysical Research Abstracts, 12., EGU2010-14244.
- King, G. C. P., Bailey, G. N. (2010): Dynamic landscapes and human evolution. In: Sintubin, M., Stewart, I., Niemi, T. M., Altunel, E. (szerk.): Ancient earthquakes. Geological Society of America Special Paper, 471., 1–19.
- Kondorskaya, N. V., Shebalin, N. V. (1982): New catalog of strong earthquakes in the USSR from ancient times through 1977. World Data Center for Solid Earth Geophysics, Boulder, Colorado
- Korjenkov, A., Baipakov, K., Chang, C., Peshkov, Y., Savelieva, T. (2003): Traces of ancient earthquakes in medieval cities along the Silk Road, northern Tien Shan and Dzhungaria. Turkish Journal of Earth Sciences, 12., 241–261.
- Korjenkov, A. M., Arrowsmith, J.R., Crosby, Ch., Mamyrov, E., Orlova, Ly. A., Povolotskaya, I. E., Tabaldiev, K. (2006a): Seismogenic destruction of the Kamenka medieval fortress, northern Issyk-Kul region, Tien-Shan, Kyrgyzstan. Journal of Seismology, 10., 431–442.
- Korjenkov, A. M., Michajljow, W., Wetzels, H.-U., Abdybashaev, U., Povolotskaya, I. E. (2006b): International training course “Seismology and seismic hazard assessment”. Bishkek, 2006. Field Excursions Guidebook, Bishkek-Potsdam
- Korjenkov, A. M., Tabaldiev, K. Sh., Bobrovskii, Al. V., Bobrovskii, Ar. V., Mamyrov, E. M., Orlova, L. A. (2009): A macroseismic study of the Taldy-Sai caravanserai in the Kara-Bura river valley (Talas Basin, Kyrgyzstan): Russian Geology and Geophysics, 50., 63–69.
- Korjenkov, A. M., Kolchenko, V. A., Rott, Ph. G., Abdieva, S. V. (2012): Strong medieval earthquake in the Chuy Basin, Kyrgyzstan. Geotectonics, 46., 313–314.
- Korzhnikov, A. M., Kolchenko, V. A., Luzhanskii, D. V., Abdieva, S. V., Deev, E. V., Mazeika, J. V., Rogozhin, E. A., Rodina, S. N., Rodkin, M. V., Fortuna, A. B., Charimov, T. A., Yudakhin, A. S. (2016): Archaeoseismological studies and structural position of the medieval earthquakes in the south of the Issyk-Kul depression (Tien Shan): Izvestiya, Physics of the Solid Earth, 52., 218–232.
- Kurushin, R. A., Bayasgalan, A., Ölzybat, M., Entuvshin, B., Molnar, P., Bayarsayhan, Ch., Hudnut, K. W., Lin, J. (1997): The surface rupture of the 1957 Gobi-Altay earthquake. Geological Society of America Special Paper, 320., 1–145
- Lamprecht, H.-O. (2001): *Opus caementitium – Bautechnik der Römer*: Köln, Römisch-Germanisches Museum & Düsseldorf, Bau+Technik Verlag
- Langenbach, R. (2007): From „opus craticium” to the „Chicago frame”:

- Earthquake-resistant traditional construction. *International Journal of Architectural Heritage*, 1., 29–49.
- Langenbach, R. (2015): The earthquake resistant vernacular architecture in the Himalayas. Seismic retrofitting. In: Correia, M., Lourenço, P. B., Varum, H. (szerk.): *Learning from vernacular architecture*. Taylor & Francis, London, 83–92.
- Li, P., Qian, H., Howard, K. W. F., Wu, J. (2015): Building a new and sustainable „Silk Road economic belt”. *Environmental Earth Science*, 74., 7267–7270.
- Li, S. (szerk.) (1960): *Kínai földrengési katalógus*. Science Press, Peking. 李善邦编 (1960): *中国地震目录 第1集*, 科学出版社, 北京.
- Lieu, S., Mikkelsen, G. (szerk.) (2017): *Between Rome and China: History, religions and material culture of the Silk Road*. *Silk Road Studies* 18., Brepols, Begijnhof
- Lin, J. S., Lin, Z. J., Chen, J. F. (2005): The ancient great earthquake and earthquake-resistance of the ancient buildings (towers, temples, bridges) in Quanzhou city. *World Information on Earthquake Engineering*, 21., 159–166.
- Maslin, M. A., Christensen, B. (2010): Tectonics, orbital forcing, global climate change, and human evolution in Africa: Introduction to the African paleoclimate special volume. *Journal of Human Evolution*, 53., 443–464.
- McCalpin, J. P. (1996): *Paleoseismology*. Academic Press, New York
- Mistler, M., Butenweg, C., Meskouris, K. (2006): Modelling methods of historic masonry buildings under seismic excitation. *Journal of Seismology*, 10., 497–510.
- Moro, E., Kázmér, M. (in prep.): Damage in ancient buildings – Towards an archaeoseismological database.
- Niyazov, J. (2012): Antiseismism in the traditional architecture of Tajikistan. In: *Proceedings of the International Conference on Complexity in Earthquake Dynamics*. Turin Polytechnic University, Tashkent, 150–155.
- Ortega, J., Vasconcelos, G., Correia, M. (2014): An overview of seismic strengthening techniques traditionally applied in vernacular architecture. *9th International Masonry Conference 2014 in Guimarães*, 1–12.
- Parsizadeh, F., Ibrion, M., Mokhtari, M., Lein, H., Nadim, F. (2015): Bam 2003 earthquake disaster: On the earthquake risk perception, resilience and earthquake culture – Cultural beliefs and cultural landscape of Qanats, gardens of Khorma trees and Argh-e Bam. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 14., 457–469.
- Porphyrrios, D. T. G. (1971): Traditional earthquake-resistant construction on a Greek island. *Journal of the Society of Architecture Historians*, 30., 31–39.
- Povolotskaya, I. E., Korjenkov, A., Crosby, Ch., Mamyrov, E., Orlova, L., Tabaldiev, K., Arrowsmith, R. (2006): A use of the archeoseismological

- method for revealing traces of strong earthquakes, on example of the Kamenka medieval fortress, northern Issyk-Kul region, Tien Shan. In: Kadyrbekova, P., Korjenkov, A. M. (szerk.): Materials of the 1st International Conference Humboldt-Colleagues in Kyrgyzstan “Heritage of Alexander von Humboldt in the studies of the mountain regions”. Ilim Press, Bishkek, 164–174.
- Rideaud, A., Helly, B. (2017): Ancient buildings and seismic cultures: The cases in Armenia. 42nd International Commission on the History of Geological Sciences (INHIGEO) Symposium, Yerevan, Armenia. Abstracts and Guidebook, 139.
- Sbeinati, M. R., Darawchah, R., Mouty, M. (2005): The historical earthquakes of Syria: An analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D. *Annals of Geophysics*, 48., 347–435.
- Semplici, M., Tampone, G. (é.n.): Timber Structures and Architectures in Seism Prone Areas Included in the UNESCO World Heritage List (Progress Report): <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.542.3119&rep=rep1&type=pdf>. (Letöltés ideje: 2018. március 6.)
- Shen, Z. G., Liu, H. X. (2008): Exploration of philosophical thought in earthquake resistant structure of Chinese ancient architecture. *Studies in Dialectics of Nature*. Beijing, China
- Sintubin, M. (2013): Archaeoseismology. In: Beer, M., Patelli, E., Kougioumtzoglou, I., Au, I. S.-K. (szerk.): *Encyclopedia of earthquake engineering*, Springer, Berlin, 7., 18 figs.
- Stiros, S. C. (1995): Archaeological evidence of antiseismic constructions in antiquity. *Annali di Geofisica*, 38., 725–736.
- Stiros, S. C. (1996): Identification of earthquakes from archaeological data: Methodology, criteria, and limitations. In: Stiros, S. C., Jones, R. E. (szerk.): *Archaeoseismology*. British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 7., 129–152.
- Stiros, S. C., Jones, R. E. (szerk.) (1996): *Archaeoseismology*. British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 7.
- Stoneman, R. (1994): *Palmyra and its empire: Zenobia’s revolt against Rome*. University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan
- Tapponnier, P., Molnar, P. (1979): Active faulting and Cenozoic tectonics of the Tien Shan, Mongolia and Baykal regions. *Journal of Geophysical Research*, 84., 3425–3459.
- Tsapanos, T. M. (2008): Seismicity and seismic hazard in Greece. In: Huyebye, E. S. (szerk.): *Earthquake monitoring and seismic hazard mitigation in Balkan countries*. Springer Science, Dordrecht, 253–270.

- Walter, J. (2016): Erdbeben im antiken Mittelmeerraum und im frühen China. Eine vergleichende Analyse der gesellschaftlichen Konstruktion von Naturkatastrophen bis zum 3. Jahrhundert n.Chr. PhD thesis. Fakultät für Geschichte, Kunst- und Orientwissenschaften der Universität Leipzig, Leipzig
- Wang, L., Xie, Y., Wu, Y., Guo, Z., Cai, Y., Xu, Y., Zhu, X. (2012): Failure mechanism and conservation of the ancient seawall structure along Hangzhou Bay, China. *Journal of Coastal Research*, 28., 1393–1403.
- Xu, X., Yeats, R. S., Yu, G. B. (2010): Five short historical earthquake surface ruptures near the Silk Road, Gansu Province, China. *Bulletin of the Seismological Society of America*, 100., 541–561.
- Zahrai, S. M., Heidarzadeh, M. (2007): Destructive effects of the 2003 Bam earthquake on structures. *Asian Journal of Civil Engineering (Building and Housing)*, 8., 329–342.
- Zhang, P. C., Zhao, H. T., Xue, J. Y., Gao, D. F (2001): Thoughts of earthquake resistance in Chinese ancient buildings. *World Information on Earthquake Engineering*, 17., 1–6.
- Zhou, Q. (2007): Study on the antiseismic constitution of Shen-Wu gate in the Palace Museum. *Earthquake Resistant Engineering and Retrofitting*, 29., 81–98.

SEBASTIAN KINDER

EUROPEAN METROPOLITAN REGIONS IN GERMANY

Introduction

German spatial policies seem to be at crossroads. For decades they were following the principle of a balance-oriented development, securing similar living conditions in all parts of the country. Increasing globalization and Europeanization, however, have stepwise changed concepts in spatial planning. Today, growth-oriented policies that try to foster competitiveness and economic dynamics play an increasing role. The designation of European Metropolitan Regions in Germany is a good example which demonstrates the contradictions in the implementation of growth-oriented instruments in spatial planning.

This paper puts the concept of European Metropolitan Regions into the context of long-lasting scientific debates on the role of leading urban centres in the world. It then explains changes in the German urban system in the 20th century. Special emphasis is given to more recent processes of metropolitanization in Germany. The main section of the paper discusses the particularities of the conceptualisation of European Metropolitan Regions in Germany. Contradictions between the scientific conceptualisation and the political implementation will play a major role in the argumentation. The central question of this paper is why and how European Metropolitan Regions have been implemented in Germany. It will be argued that there is a central contradiction between scientific conceptualisation and political implementation of the concept in Germany.

Metropolitanization of urban systems

Big cities and metropolitan regions have attracted academic interest from diverse fields of study for a long time. They have been defined and named differently; examples include the concepts of metropolis, conurbation, world city, global city, or mega city. Moreover, we could certainly identify much more. These concepts,

however, mirror a general trend in western industrialised countries, which has become a global trend towards the end of the 20th century, i.e. the increasing urbanisation of the world. Another process that elects a few cities to fulfil functions, which go beyond the regional or even national scale, has accompanied this trend. This process of differentiation among the top group of cities within an urban system can be referred to as metropolitanisation.

Early studies described metropolitanisation processes for example for Great Britain shortly after the Second World War (e.g. Geddes 1949). They focused on the specific functions as well as on the physiognomy of expanding urbanised areas. Geddes called these evolving, physically merging urban regions “conurbations”. Later, in one of his influential studies, Hall described the phenomenon of a few cities that lead a supra-national urban hierarchy. He called such cities “world cities” and defined them by using a set of characteristics such as the number of inhabitants and several functions (Hall 1984). However, this concept was not exact by definition, giving a lot of interpretation how to measure the role of world cities.

One of the most influential studies in the field of changes on the top of urban hierarchies was the work on the world city hypothesis published by Friedmann and Wolff (1982). They argued that a few cities of the core regions of the world economy play an outstanding part in commanding and controlling the world economy. Similar to Hall, they identified these world cities by a set of functions. More important for them, however, was the argument, that the structures and developments within world cities are primarily influenced and defined by their degree of integration into the world market as well as by their role within the world economy. Friedmann’s and Wolff’s arguments were the starting signals for a whole series of studies on the identification of global urban hierarchies (Friedmann 1995; Knox 1998).

The debates on world cities and their position within a global urban hierarchy fell into a time period when globalization processes became more and more relevant. It was Saskia Sassen (1991) who coined the notion of “global cities”. It was not much more than a sociological interpretation of Friedmann’s work. Nevertheless, the concept of “global cities” fitted better into globalization debates and finally became even more prominent. Starting from case studies in London, New York and Tokyo Sassen observed specific social disruptions in global cities that have been interpreted by her as results of the specific global functions of these cities. She identified an outstanding socio-economic polarisation in global cities between so-called global elites on one hand and untrained immigrants on the other. Major emphasis of her following works has been laid on political implications such as the subordination of urban policies under the demands of global elites and global capital (Sassen 1994).

Other studies have dealt with global cities as nodes in global IT-networks (Graham

1999) or global financial centres. A lasting and still major strand in this field of research is the identification of global urban networks and global urban hierarchies. Such studies have been undertaken continuously by the Globalisation and World Cities (GaWC) study unit at the University of Loughborough (Beaverstock et al. 1999).

As it has been mentioned earlier this strand of urban studies has been aware of the increasing importance of a few cities within the global urban hierarchy. However individual researchers have called these cities, they all share the general observation that a few major cities have gained global importance and that they influence global markets and the global economy. At the same time, it can be observed that these roles influence development processes and urban structures within such cities.

The process of metropolitanization in Germany

For Germany, we can observe quite dramatic changes in the urban system during the 20th century. Before World War II the German urban system was dominated by the capital city Berlin. The city emerged as the unquestioned head of the urban hierarchy after the foundation of the German Empire in 1871. In the following years, Berlin became not only the political heart of the young nation, but also the leading financial and cultural centre as well as a centre of electrical engineering and associated industries. In this respect, the last three decades of the 19th century already saw some kind of early metropolitanization process in the German urban system, which was clearly focused on Berlin. At the same time, the capital cities of the smaller and less important kingdoms and duchies such as Munich, Dresden and Stuttgart remained at an intermediary level of the urban hierarchy. This general picture did not change during the years of the Weimar Republic and the Nazi regime. Instead, given increasing tendencies of centralising political, economic and cultural functions, Berlin increased its leading role within the German urban system even more in that time.

This situation changed dramatically after the end of World War II and the foundation of two German states. As a divided city, Berlin lost most of its political and economic functions, leaving only shadows of its former functions (e.g. government functions for Eastern Germany in the Eastern part of Berlin). At the same time, cities that formerly remained on intermediate levels of the urban system increased their importance. Cities such as Frankfurt, Hamburg, Munich, Dusseldorf and Stuttgart in the West of Germany and Leipzig, Rostock and Dresden in the Eastern part of Germany received additional functions (Glaser et al. 2007). Frankfurt, for example, became the leading financial centre, whereas Munich received high-tech industries

and research and development capacities. Finally, an urban system evolved, that was characterised by a division of labour between a set of some ten cities of a similar size.

After the unification of the two German states in 1990, the structure of the German urban system did not change dramatically. However, Berlin again was able to regain its leading role among German cities. Nevertheless, there still is not one single top ranging city in Germany. Instead, a group of cities (including Berlin, Hamburg, Munich, Dusseldorf, Frankfurt am Main, Hanover and Stuttgart) is highly interconnected in a division of labour. Today, Berlin functions as the political centre of Germany and as a cultural centre, Hamburg is leading in media and logistics, Munich is still the most prominent centre of high-tech industries as well as in research and development, Frankfurt am Main fulfils the role as the international financial centre of Germany whereas Dusseldorf, Hanover and Stuttgart are centres of certain manufacturing industries.

In addition to the functional differentiation of German leading cities, we can observe increasing integration processes of these cities into the global economy. Frankfurt, for example, is not only the international financial centre for Germany but fulfils similar functions even for other countries in continental Europe. Berlin's role as a cultural centre is not only confined to Germany but influences arts and creative industries abroad. Hamburg has extended its logistic functions much beyond the German borders. The hinterland of the Hamburg seaport, for example, has expanded far into Poland, the Czech Republic and Slovakia as well as into Hungary. Similar observations of the expansion of functions into neighbouring countries, i.e. the Europeanization of German leading cities, can be made for all top ranging cities in Germany. This process is most commonly associated as metropolitanization of urban functions.

The concept of European Metropolitan Regions in Germany

The functional changes on the top levels of the German urban system raised increasing awareness among spatial planners and politicians in Germany. Especially evolving metropolitan regions have been seen as increasingly relevant. Several reasons can be highlighted that explain to at least some extent the increasing relevance of metropolitan regions in Germany and Europe itself. First, we have to think of ongoing globalization processes and the evolution of new geographies of Europe. In an era of globalisation, it is not feasible any longer to think in categories of the nation-state. Instead, globalisation is shaping new qualities of localities below the nation-state level (e.g. metropolitan regions, global cities, free trade zones) as well as new supra-national integration spaces (e.g. European Union). In that respect, it seems

to be more relevant to deal with spatial effects of globalisation in newly evolving types of localities. Metropolitan regions are a quite prominent example of such new localities. In addition, the collapse of the communist block and the unification process of Europe have created new geographies, i.e. new integration spaces (e.g. Baltic Rim, Central Europe) and network structures. Metropolitan regions fit much better into these changing geographies compared to the nation-state.

Second, we can observe that these new geographies of Europe are characterised by a change from territorial logics to network-node-logics. It is not so much the territory any longer, but the location and its integration into European networks, which decides at least partly about development perspectives. For cities, it is essential to integrate into international flows of labour, capital and knowledge. For that reason, they try to develop themselves into nodes. Similar to Manuel Castell's argument, the success of a city is highly dependent on its ability to integrate itself as some kind of node into international or global flows (Castells 1996). Partly, this idea is implemented in the European master plans for the construction of transeuropean networks (rail, road, waterways).

Third, the metropolitan economy is booming in many western industrial countries. Even during the global financial crisis, it was able to recover quicker than other economies. Employment in services and particularly in knowledge intensive business services is increasing. In many metropolitan regions, such services are among the fastest growing industries of the economy. Therefore, metropolitan regions are mostly seen as economic healthy and booming locations that could function as some kind of growth engines of western economies.

Forth, a typical feature of metropolises is to function as locations of knowledge and interaction. The density of patents, research and development units, as well as education institutions is most dense in metropolitan regions. Therefore, they have the potential to take over central functions in the generation and transmission of information and knowledge. Given the aim of the European Union to become the economic most competitive region in the world (Lisbon Strategy and Europe 2020 strategy) this would assign metropolitan regions a central role in producing and sustaining competitiveness of the European economy.

A framework plan published by the Federal Ministry of Spatial Planning, Construction and Urban Planning in 1995 (BMRBS 1995) introduced a new spatial category for those cities and their surrounding regions that fulfil outstanding functions on an international scale and that are able to accelerate the European integration process. Since then, such spatial entities have been called European Metropolitan Regions (EMR) in Germany. Generally, they have been defined as engines of societal, economic, social and cultural development. In that respect,

they shall sustain the capacities and competitiveness of Germany and Europe. In addition, they shall add to the acceleration of the European integration process. Ten years later the Federal Report on Spatial Planning (BBR 2005) defined European Metropolitan Regions as densely concentrated agglomeration spaces with more than one million inhabitants. Regarding their economic criteria such as value added, economic power and income, they develop highly dynamic. They are internationally outstanding and they are well integrated into global networks.

The concept of EMR is generally not seen as a concurrence to the central place concept – which is still a prominent feature of German spatial planning. Instead, it is rather designed as an addition to central place hierarchies. In this regard, EMR would constitute a new top group within the urban hierarchy. On the other hand, EMR are much closer to growth pole concepts. As centres of competitiveness, they combine several agglomeration economies that make them quite similar to a growth pole. In this respect, it is argued that EMR would emit positive effects to their hinterland.

But what constitutes an EMR in Germany? Official plans are quite general about this. Instead, the identification of EMR has been a major issue of spatial research in Germany for the last ten years. EMR can be defined as a certain type of agglomeration space according to analytical-morphological characteristics or they can be identified by using a political-normative definition, which would conceptualise them as cooperation spaces. The most widely accepted definition, however, is analytical-functional and conceptualises EMR as nodes in networks. This definition (Blotevogel 2001, 2002, 2010) includes four functions: (1.) Control and command functions. They include the headquarters of multinational corporations as well as the seats of national governments and transnational organisations. (2.) Innovative and competitive functions. They comprise important research institutions, knowledge-intensive business services and cultural institutions. (3.) Gateway functions, including access to markets (infrastructure, trade fairs) and knowledge (media, conferences). (4.) Symbolic functions. They refer to architectural symbols that create a local identity that is well known in other parts of the world. An EMR has to fulfil all four metropolitan functions. However, the measurement of the criteria is still problematic. There is no consensus about suitable indicators nor are there any internationally comparable data sets.

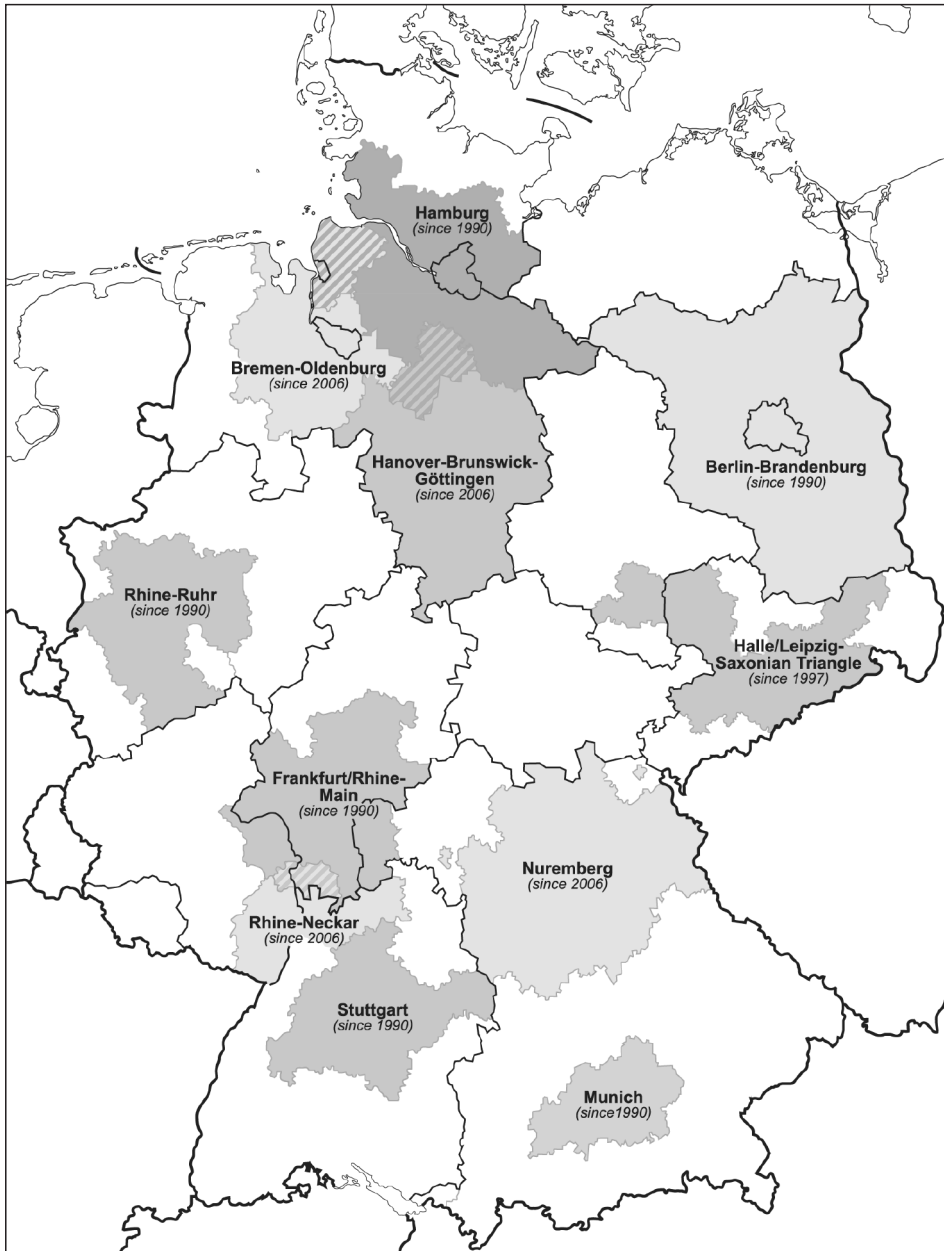
Given these problems, why have EMR been designated in Germany at all? We can observe that German spatial policies tend to change their focus. For decades spatial planning in Germany was under the central paradigm of developing and securing similar living conditions in all parts of the country. For the first time, the concept of EMR now seems to be a turning point in German spatial policies. The

implementation of EMR would mean nothing else but to support economically strong centres leaving economically weaker regions behind. This change in spatial policies has not been communicated so far. However, it is frequently argued that public policies have to take into account the decreasing availability of investment resources. Further, it is argued that the German (and European) economy has to become more competitive and, therefore, EMR as most likely regions of fostering economic competitiveness should be supported first. Putting EMR into the centre of spatial policies, they are expected to network and position themselves within Europe as well as globally.

The designation of EMR implies several fields of action. Regarding the economy, infrastructural networks have to be improved (airport hubs, railway nodes) and the location has to be marketed. In the field of science research capacities as well as knowledge transfer need to be improved. And, finally, the quality of life (e.g. culture) has to be improved. Another central task of the implementation of EMR is to set up governance structures among the diverse actors within the EMR. While the initiative to designate EMR has come from the federal arena of German spatial policies, certain cities have discovered the EMR concept as a suitable marketing concept in recent years. Therefore, we can observe an increasing number of bottom-up initiatives to get a certain region designated as EMR. Cities expect better prospects to attract qualified labour, students as well as mobile capital if they can label themselves as European Metropolitan Region. In addition, future regional funding on the German national as well as on the European level could take EMR into special consideration.

Since the early 1990s altogether eleven EMR have been designated in Germany (figure 1). The first generation included Berlin-Brandenburg, Hamburg, Rhine-Main, Rhine-Ruhr, Stuttgart and Munich. There is definitely no doubt about the metropolitan functions of these regions. However, shortly after the designation of these EMR politicians started lobbying for other regions. First, the Halle-Leipzig/Saxonian Triangle region has been added in order to set up a unique East German region as EMR. It is obvious that this region has been designated for proportional reasons. This seems to have opened the door for other regional lobbying.

In 2006 Nuremberg, Hanover-Brunswick-Göttingen, Rhine-Neckar as well as Bremen-Oldenburg have been given the status of an EMR. These third generation EMR do mostly not fulfil all of the four metropolitan functions. This makes the designation process of EMR in Germany quite questionable. It seems that by this a balance-oriented spatial policy is coming back in through the back door. The spatial distribution of designated EMR in Germany shows impressively a broad spreading of such regions into most parts of the country. About 57 % of the German population

1. ábra European Metropolitan Regions in Germany Source: Bundesamt für Bauwesen, Städtebau und Raumordnung BBSR

lives in EMR. In this respect, EMR are nothing exclusive any more. In addition, we can observe that most EMR have extended their areas in recent years. Many of

them have expanded into rural areas that are not even functionally linked with the metropolitan urban area. Once more, this is a hint for an increasing draw-back in growth oriented spatial policies. Instead, the paradigm of a balance oriented spatial policy has been introduced indirectly even in the EMR concept. On the other hand, this means a weakening of the concept itself.

Summary

This paper has demonstrated that current debates in German spatial policies on the designation of European Metropolitan Regions can be seen as part of a whole strand of scientific research on the metropolitanisation of urban systems in Europe. The German urban system has experienced quite dramatic changes in the 20th century. After the reunification of the two German states in 1990 the leading cities in Germany have been undergoing a process of Europeanization and metropolitanisation. Big cities and spatial policies have repositioned themselves towards an orientation on a global and/or European perspective, towards a strengthening of growth powers, towards an attractiveness for mobile resources (real and human capital) as well as towards the ability to create social, cultural and creative capital.

In Germany, there still is no consensus about the criteria for a definition of EMR. Most commonly, EMR are defined by four main sets of functions that could be transferred into individual indicators. However, the designation process for EMR turned out to be a political one. More recently designated EMR do not fulfil all of the functional criteria any more. Instead, they have to fulfil a proportional role. It seems that the designation of EMR as well as their stepwise regional expansion is a result of a return to balance-oriented spatial policies in Germany. This is highly contradictory since the EMR concept itself implies a growth pole orientation.

Despite all the conceptual contradictions there is a broad consensus that the future economic base of metropolitan regions will not be determined by industrial production, but by knowledge-intensive business services, media and research. The development of social, cultural and creative capital, therefore, will be crucial for such places. Policies in metropolitan regions have to address both: to develop cosmopolitan as well as local policies. This implies a multi-level locational policy, which includes the concentration on strategic competences and the visible orchestration of strengths, a holistic marketing strategy, the improvement of hard and soft locational factors and, finally, the development of inward and outward oriented networks. The designation of EMR has always been decreed in a top down process. However, it will be important that EMR will create a self-image and some kind of regional identity to sustain in the future. At some stage, this will also require

a distinct culture of cooperation among politicians and administration, economic actors as well as organisations of the civil society. A strong cooperation of these actors will be necessary in order to stimulate a regional metropolitanization process. Most German EMR are still at the very beginning of such a process.

References

- BBR (2005): Raumordnungsbericht. BBR, Bonn
- Beaverstock, J. V., Smith, R. G., Taylor, P. J. (1999): A roster of world cities. *Research Bulletin*, 5., GaWC, Loughborough
- Blotevogel, H. (2001): Die Metropolregionen in der Raumordnungspolitik Deutschlands – Ein neues strategisches Raumbild? *Geographica Helvetica*, 3., 157–168.
- Blotevogel, H. (2002): Deutsche Metropolregionen in der Vernetzung. *Informationen zur Raumentwicklung*, 6/7., 345–351.
- Blotevogel, H. (2010). Raumordnung und Metropolregionen. *Geographische Rundschau*, 11., 4–12.
- BMRBS (1995): Raumordnungspolitische Handlungsrahmen. BMRBS, Bonn
- Castells, M. (1996): *The rise of the network society*. Blackwell, Oxford
- Friedmann, J. (1995): Where we stand: A decade of world city research. In: Knox, P. L., Taylor, P. J. (eds.): *World cities in a world-system*. Cambridge University Press, Cambridge, 21–47.
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982): World city formation: An agenda for research and action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 309–342.
- Geddes, P. (1949): *Cities in evolution*. Williams and Norgate, London
- Glaser, R., Gebhardt, H., Schenk, W. (2007): *Geographie Deutschlands*. WBG, Darmstadt
- Graham, S. (1999): Global grids of glass: On global cities, telecommunications and planetary urban networks. *Urban Studies*, 5–6., 929–949.
- Hall, P. (1984): *The world cities*. St. Martin's Press, New York
- Knox, P. L. (1998): Globalization and world city formation. In: Gravesteijn, S., van Griensven, S., de Smidt, M. (eds.): *Timing global cities*. *Nederlandse Geografische Studies*, 241., 21–31.
- Sassen, S. (1991): *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton
- Sassen, S. (1994): *Cities in a world economy*. Pine Forge Press, London

LOSONCZI ÁGNES

IZSÁK ÉVA KÖSZÖNTÉSE

Izsák Évát a kétezres évek elején ismertem meg. Akkoriban szervezte meg az Akadémián a Bolyai Klubot (Bolyai-ösztöndíjas fiatal kutatók számára), és engem is meghívott egy beszélgetésre a „*Sorsba fordult történelem*” című könyvem megjelenésének apropóján. Rokonszenves volt számomra a klub létrehozása mögött rejlő gondolat, hogy kapcsolatot szeretne teremteni a különböző tudományterületek között. Meghívott biológusokat, neurológusokat, társadalomtudósokat, földrajzósokat, akik mind a legfrissebb kutatásaikról számoltak be a fiataloknak. Rendkívül gyümölcsözőnek tűnt, hogy egy orvoskutató a társadalmi állapotok elemzésébe, egy társadalomkutató a természettudományok világába nyerhetett betekintést. A hallgatók szinte érdeklődéssel tekintettek ki saját világukból, nagyon szép emlék maradt számomra, hogy egyike lehettem a meghívottaknak.

A Bolyai Klub életre hívása mögött rejlő nyitottság és kutatói kíváncsiság jellemezte – és jellemzi máig – Éva szemléletét és munkamódszerét. Mi több, a pályáját is ez határozza meg, hiszen nem véletlenül végezte el a szociológia szakot a biológia-földrajz tanulmányok után. De bármily különlegesnek tűnik is specializált világunkban, hogy valaki a geográfia mellett a társadalomtudománnyal is szorosabb kapcsolatba akar lépni, végső soron ez volna a világon a legtermészetesebb dolog. Hiszen a földrajzi és a társadalmi ismeretek szorosan összefüggenek egymással, a közösség nem létezik tér nélkül, az ember a saját létérdeke szerint, a saját szükségleteinek megfelelően „rendezi be” a teret, alakítja a természetet. Saját szakmai tapasztalatom is azt mutatta, hogy a terepkutatások esetében a „Mit kutatunk?” mellett a „Hol kutatunk?” volt a leginkább meghatározó kérdések egyike. Szociológusként is nélkülözhetetlen volt számomra az a tudás, amelyet a geográfus kollégák kutatásai-
ból szereztünk meg az adott hellyel és környezettel kapcsolatban.

Akkoriban jelent még Éva könyve, „*A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*”, amely Éva személyétől függetlenül is felkeltette érdeklődésemet, hiszen a Békésben és Zalában folytatott kutatásaim során testközelből vált világossá számomra, hogy a települések szerkezetét milyen mértékben határozza meg a természeti adottságokon túl az adott társadalmi viszonyrendszer. A természet a társadalom és az ember hármasságának felismerése rendkívül fontos, hiszen az egyén és a közösség

állapotát egyaránt meghatározza, hogy miként használja az ember a természetet, és miként használja ki. A földrajzi tér átalakításának kényszere, amelyet szinte mindig társadalmi folyamatok teremtenek meg, közvetlen hatással van a természeti környezetre, és ez sokszor a természet veszélyeztetését jelenti, ami az egyénre is negatívan hat vissza. A természet elpusztításának veszélyeire, a természeti környezet társadalmi okokból történő megsemmisítésének káros hatásaira már Alexander von Humboldt, a tudományos földrajz megteremtője is rámutatott a 19. század első éveiben, amikor a dél-amerikai őserdők kiirtásának negatív következményeiről beszélt. A jelenség megértése, és a megoldás megtalálása csakis egy egységes társadalmi-geográfiai látásmód révén lehetséges.

Közös érdeklődésünk Évával, a különböző tudományterületek szétválaszthatatlanságába vetett hitünk aztán a szakmai kapcsolaton túlmutatott, az évek során szoros barátság alakult ki közöttünk. Amit megerősített, hogy mindketten értelmző „segédeszközként” használjuk tudományos érvelésünkben az irodalmi műveket, képzőművészeti alkotásokat, azt a világról szóló mélyebb tudást, amely a művészetekben ragadható meg. Előadásaiiban Éva rendkívül tág körből válogatja az illusztrációit az ősi barlangrajzoktól Vermeer festményein át a költőktől és íróktól vett legkülönbözőbb idézetekig.

Bár koromnál fogva diákja nem lehettem, tanítványaitól első kézből tudom, hogy Éva milyen kiváló tanár. Szigorú, és komoly elvárásokat támaszt a növendékeivel szemben, de megteheti, mert önmagával is szigorú, és önmagával szemben is ugyanilyen elvárásokat támaszt. Élete rengeteg próbatétel elé állította, de karizmatikus egyénisége, lelki-szellemi ereje és lenyűgöző küzdőképessége révén mindig képes volt szembe szállni az aktuális bajokkal, példát mutatva arról, hogy az akarat, a hit, valamint a szakma és a tanítványok szeretete képes átvinni az embert a legmagasabbra tornyosuló gátakon is.

Kíváncsom, hogy még hosszú évekig élvezze kutatási eredményeinek örömét, tanítványainak szeretetét és sikerét, tudásának folyamatos gazdagodását és tágulását, hogy őrizze meg kíváncsiságát és mindig legyen képes friss szemmel tekinteni a világra, amely – ha szépnek talán nem is tűnik minden pillanatban – érdekességéből soha nem fog veszíteni.

NEMES NAGY JÓZSEF

UTAZÓ A TERÜLETI KUTATÁS SOKSZÍNŰ VILÁGÁBAN

A kötet tanulmányaiban szereplő szeretetteljes szubjektív mondatok megerősítésén túl, ilyen alkalmakkor talán kevésbé szokványos utat választottam e kollegiális és tanítványi kötettel megörvendeztetni kívánt Izsák Éva eddigi kutatói és oktatói pályafutásáról röviden elmélkedve.

Arra jutottam – két évtized munkatársi momentumai birtokában –, hogy az ilyenkor ritkán használt deduktív közelítést veszem segítségül, rápillantok a tudományos térben való mozgás néhány elemére s ebben próbálom elhelyezni Éva tevékenységének jellemzőit. Ezzel az is a célom, hogy – Éva egyéniségének egyik központi momentumát, a kutatás és az oktatás szétválaszthatatlanságát is ideidézve – néhány, talán a fiatal generáció számára is ösztönző gondolat megfogalmazásával járuljak hozzá a jeles alkalom megünnepléséhez.

A tudomány mai világában a geográfia nem tartozik a nagy presztízssű diszciplínák közé. Ennek mintegy ellensúlyaként a földrajz hatása, vonzása azonban a mindennapokban, a Föld, a világ, „a terek” mindenütt és mindenkre ható ereje okán kikerülhetetlenül jelen van. Ebből a hétköznapi viszonyból kiindulva aztán csak néhány lépés s a tudományban találjuk magunkat, felfedezendő, megoldandó, megváltoztatandó jelenségek, folyamatok, viszonyrendszerek bukkannak elő azok számára, akik tudományos kutatásra, tanításra adják a fejüket.

E lépéshez egy gyakorta emlegetett nézőpont, a „földrajzi szintézis” ad sokak számára erős ösztönzést. Ez a szemlélet – a természet és a társadalom együttes vizsgálata – évezredes távon volt irányadó a geográfiában s ma is gyakorta felidézett kutatói szemlélet, cél. A mai földrajztudomány karakterében azonban ezt a tudományág dualitása, természetföldrajzra és társadalomföldrajzra osztottsága, bevallva vagy épp elhallgatva erősen kiüresítette. Nyomai a földrajz közismereti tartalmában, közoktatási szerepében fedezhetők fel leginkább. Az aktuális kutatási-kutatói trend a természetföldrajznak a földtudományok, a társadalomföldrajznak a társadalomtudományok irányába való nyitása s ezáltal a geográfia két alappilléreinek „nyelvében”, időbeli léptékeiben, módszertanában erősödő elkülönülése.

Mindez ugyanakkor sem végletesnek, sem véglegesnek nem mondható. Újfajta

szintézisre leginkább a globális kihívások teremtenek igényt s egy új, alapjaiban közös nyelvet kialakító folyamat, a térinformatikai forradalom ad esélyt. Ez utóbbi történet a földrajz leghagyományosabb „nyelvi” eszközét, a térképet megtartva (immár számítógépes programokkal előállítva), a más tudományágak eszközrendszerével versenyképes új eszközöket ad a kutatók s a hétköznapi emberek kezébe az eligazodáshoz a változó világ új tereiben.

Ha a földrajz említett két nagy területét tovább bontjuk, természeti szférák, társadalmi részterületek, térbeli léptékek szerint, a kutatók közt felbukkannak a tudományterület „specialistái”. A hazai társadalomföldrajzon belül, időben változó hangsúlyokkal, nagy hatású, iskolateremtő kutatók nevével fémjelzett csoport, irányzat a településföldrajz, erős általános társadalomkutatási kapcsolódásokkal. Ha a legújabb időszak tematikai mozgásait figyeljük (megegyezően a nemzetközi tudományban zajló súlypontváltozásokkal), nem túlzás, ha ma városkutatási boomról beszélünk.

Mindez idehaza leginkább azért nem vezet tematikai egyoldalúsághoz, mert a település–város problematika mellett új és régi-új kérdéskörök is a kutatás fókuszában vannak. Előbbiek közé sorolhatók a politikailag is átszínezett migrációkutatás földrajzi kérdései, utóbbiakhoz pedig az ugyancsak érzékeny tartalmakat hordozó etnikai problémakör. A városkutatási dominanciát Európa középső és keleti régióiban a szegénység és szabadsághiány „kiegyenlítetttségét” a rendszerváltozások után felváltó rigid társadalmi és területi tagoltság tényei bontják meg, szinte kikényszerítve a tágan értelmezett perifériák valóságát, esélyhátrányait feltáró tudományos aktivitást is. Ráadásul a városkutatási hangsúly is akkor van a maga helyén, ha a társadalmi „fejlődés” folyamatát, értéktartalmait sem kötjük kizárólagosan az urbánus terekhez.

Szinte illetlenül lekicsinylő, ha azt mondom, hogy a területi elemzőknek, a társadalmi tér kutatóinak is talán legfontosabb segédeszköze a történeti közelítés, az előképek, az analógiák keresése, a folyamatorientált kutatói szemlélet. Ezek azok a komoly társadalomismereti felkészültséget feltételező momentumok, amelyek a területi kutatáshoz úgy adhatnak érdemi többletet, hogy nem keltik a botcsinálta történetész látszatát, s emellett a történeti momentumok előtérbe helyezése nem az aktuális tudományos és társadalmi kérdések kapcsán elvárható kutatói állásfoglalást helyettesítik.

Míg a történetiséggel, a történelemtudománnyal a kezdetektől kézen fogva jár a területi kutatás, újabb idők meghatározó tudományelméleti momentuma a társadalomkutatásban leggyakrabban „térfordulatnak” nevezett elmozdulás. Leegyszerűsítve arról van szó, hogy a térkérdésekre korábban érzéketlen tudományterületek is „felfedezték” a teret, a társadalom minden szegletében, léptékében. Bár kedvenc vitatémává vált, de kevés a relevanciája a „Melyik diszciplína az igazi

társadalmi tértudomány?”, „Ki volt előbb?”, „Ezt már mi rég felismertük” típusú kérdéseknek, felvetéseknek a geográfus alapképzettségű térkutatói körben is. A helyes viszonynak a legtisztább „haszonelvű” közelítést tartom itt: építsük be gondolkodásunkba az újabb, távolabbi tudományterületeken születő eredményeket, koncepciókat, a mieinknél szilárdabb elméleti alapokat, cserébe pedig legyünk készek és alkalmasak a saját eredményeket beletenni a közös kosárba. Nem árulok el nagy titkot, hogy jómagam ezt a szemléletet regionalistaként igyekeztem érvényesíteni, amikor például „külső” és „belső” terekről írtam.

Hasonló válasz adódik a másik visszatérő vitatéma, a kutatási módszertan „kvantitatív–kvalitatív” kettőssége kapcsán is. Az egyéni felkészültség, világlátás (vagy épp az életkor) sokakat ugyan egyik vagy másik irányba tol, itt a kulcs azonban a helyénvaló, a vizsgált kérdéskörhöz igazodó, rendeltetésszerű használat, a biztos elméleti háttér, a minőség. Sem a szó, sem a számok nem lesznek sohasem ódivatúak a tudományban sem.

Mielőtt tovább bonyolódnék a fenti gondolattöredékek gubancaiba, befejezésül, az írás elején ígértek szerint visszatérek Izsák Évához, tulajdonképpen leleplezve minden fent leírt mondatot. Arról van ugyanis szó, hogy ezek szinte mindegyike ott van Éva munkásságában, kutatói, oktatói alapállásában, szemléletében. Itt kell mindenképp felidézmem Sárfalvi Béla alakját, aki Évát az új rendszerű doktori képzésben, az egyetemen elsőként a földrajzosok közül a doktori címig vezette, képviselve azt a szakmai és emberi minőséget, ami máig többünknek példaadó előkép, a változó világban is.

Éva a választott kutatói és oktatói pálya, a tudományterület iránt megingathatatlanul elkötelezett ember. Azok közé tartozik, aki társadalomföldrajzsként nem szakítottak a geográfia egységében értéket látó szemlélettel, tanulmányai, átfogó kötetekben publikált fejezetei szinte minden témakör mögött kifejezetten a természeti és a társadalmi folyamatok, a földtudomány és a tértudomány összefüggéseiről szólnak. Fókuszban a fővárosi agglomerációt vizsgáló városkutatóként írásaiban a tág társadalomtudomány, a történetiség, az elmélet és az empiria módszertani elemei vannak együtt jelen. A sokszálú tudományos kapcsolódás természetesen hozza magával a társadalmi térelméleti kérdések (a különböző „tér-rétegek”) iránti érdeklődését is. Szakmai közéleti részvétele egyaránt folyamatos a geográfia és a regionális tudomány fórumain, sőt, azokon túllépve a hazai társadalomkutatás tágabb terében. Aktív nemzetközi (elsősorban német) tudományos kapcsolatrendszerén keresztül fontos „hírvívője” s egyik integrátora az európai nagyváros kutatásban a hazai folyamatoknak.

Oktatói szerepét, karakterét nálam bizonyosan érdemibb módon tudják bemutatni hallgatói, tanítványai, egykori és mai doktoranduszai. Jómagam csak néhány

morzsát emelek ki: elsőként talán azt, ami távolról alig érzékelhető. Éva egyetemi előadásai, „gyakorlati” az ELTE TTK-n kissé szokatlan módon igazi szemináriumok, eszmecserék, gondolkodásra, olvasásra (nem kis kihívás ez manapság!) ösztönző fórumok, fiatalos, kooperatív mikroterek az Alma Materben. Személyisége érdekes momentumait rejt a határozottságnak és az empatikus megengedésnek. Aki őt keresi meg tudományos vagy épp témavezetési kéréssel, egy dologra ne számítson: szájbarágós, sorvezetős irányításra, vele dolgozva már kezdő fiataalként is vállalnia kell az önállóság kockázatos, de személyiségépítő, az élet egészére is felkészítő értelmiségi mentalitását.

PROBÁLD FERENC

POLITIKAI FÖLDRAJZ A BÉLYEGEKEN

A bélyeg – miniatűr reklámfelület

A postai értékcikkek kiadásának célja a 20. század folyamán hatalmas változáson ment át: rendeltetésük immár nem csupán a küldemények díjmentesítése, hanem legalább ennyire a világméretű hobbivá terebélyesedett bélyeggyűjtés (filatélia) igényeinek kielégítése, ami kicsiny országok esetében számottevő bevételt is hozhat. A levelek, csomagok – no meg persze a filatelisták - révén a világ minden részébe eljutó bélyegek parányi reklámfelülete sokféle *szimbolikus üzenet* hordozására alkalmas, és egyszerűen különleges *művészeti alkotásnak* is tekinthető. Szerepük ugyan a gépi bélyegzés alkalmazása, valamint a távközlés újabb, korszerűbb és gyorsabb módszereinek térhódítása folytán lassan visszaszorulóban van, a postaforgalom adatai még mindig a terjesztésükben rejlő roppant lehetőségekről tanúskodnak. Az Egyetemes Postaunió (Universal Postal Union, UPU) statisztikái szerint 2016-ban a világon kereken 300 milliárd belföldi, valamint 3,8 milliárd külföldi levélpostai küldeményt kézbesítettek (pls.upu.int). A bélyegkiadás kezdete (1840) óta a világon forgalomba került különböző postabélyegek teljesnek mondható, sok kötetes Yvert et Tellier-féle katalógusa 2017-ig bezárólag 358 000 tételt tartalmaz (colnect.com).

Földgömbök és térképek – szépségük és szimbolikus értékük folytán – viszonylag gyakori tartalmi vagy díszítő elemként jelennek meg a bélyegeken, sőt ezeknek a motívumoknak önálló folyóirattal rendelkező sajátos gyűjtőköre is kialakult. A térképes bélyegek gyűjtőinek egyesülete, a CartoPhilatelic Society nyilvántartása szerint a világon 2018 februárjáig 39850 kartográfiai ábraelemeket tartalmazó bélyeg került forgalomba (mapsonstamps.org). A világ legnagyobb földrajzi tárgyú bélyeggyűjteménye, a washingtoni Smithsonian Institution Nemzeti Postamúzeumában található, Allan Lee nevéhez fűződő kollekció 1976-ig bezárólag teljes körű, és mintegy 7500 darabot tartalmaz (archive.org).

A bélyeg-kartográfiát tudományos szempontból elsőként vizsgáló tanulmány a 20. század egyik kiemelkedő brit geográfusa, Sir Dudley Stamp – nomen est omen! – nevéhez fűződik. Megállapítása szerint a bélyegtérképeket „a kicsi és kevésbé ismert országok többnyire arra használják, hogy felhívják a figyelmet létezésükre, földrajzi helyzetükre vagy sajátos arculatukra. De a bélyegeken szereplő térképek

kifinomult propaganda-eszközök is lehetnek, és különösen gyakran szolgáltak arra, hogy területi igényeket hozzanak a világ tudomására” (Stamp 1966, 179.). Ehhez hozzáfűzhetjük: a bélyegek tartalma és művészi értéke mindenképp hordoz valamilyen üzenetet, amely hozzájárul a kibocsátó ország imázsának alakításához.

Számos idegen uralom alatt álló, függő terület neve is szerepel ugyan bélyegeken, ám a kibocsátás joga és az értékcikkek nemzetközi elismerése ilyenkor is az állami szuverenitás bizonyos fokának meglétéről tanúskodik. A teljes közjogi függetlenség elnyerése, egy-egy új államnak a nemzetközi porondon való megjelenése azonban olyan alkalom, amelyre az illető ország postabélyegein keresztül is mielőbb igyekszik a figyelmet felhívni. A *szuverenitás* és az *államhatárok* kérdése az a terület, ahol a filatélia és a politikai földrajz a legszorosabban érintkezik egymással.

Új államok – új nevek a bélyegeken

Egy-egy új független állam létrejöttét néha hosszas fegyveres vagy politikai küzdelem, olykor hirtelen támadt fegyveres felkelés, megint máskor fokozatos békés átmenet előzi meg. A bélyegeken felbukkanó minden új név mögött érdekes történelmi események rejtőznek; az alábbiakban ezek közül villantunk föl néhányat.

A mára jóformán elfeledett *Lajtabánságot* az 1921. augusztus 28-án kirobbant nyugat-magyarországi felkelés hívta életre. Az egyetemistákból, földművesekből, leszerelt katonatisztekéből verbuválódott „rongyos gárda” szabadcsapatai a magyar kormány hallgatolagos beleegyezésével megakadályozták, hogy a trianoni békediktátum által Ausztriának ítélt Moson, Sopron és Vas vármegyei területeket az osztrák csendőrség birtokba vegye, majd 1921. október 4-én Felsőőrött kikiáltották a Lajtabánságot. Az alig több mint egy hónapig fennálló államalakulatnak fontos szerepe volt a nemzetközi bonyodalmat feloldó velencei egyezmény létrejöttében, melynek alapján Sopron és környéke sorsát népszavazás dönthette el (rubicon.hu). November elején – Horthy Miklós kormányzó parancsára – a felkelők beszüntették tevékenységüket, és elhagyták a területet; ezzel Lajtabánság rövid története véget ért.

A 20. század folyamán létrejött számos tiszavirág életű, nemzetközileg el nem ismert államalakulat közül Lajtabánság azzal tűnik ki, hogy egészen rendkívüli mértékben használta a bélyegkibocsátás eszközét bevételi forrásként, valamint létének és működésének elhíresztelésére – azaz propaganda céljára. A felkelők 1921. szeptember 2-ától forgalomba hozták a „Nyugatmagyarországi felkelés”, valamint „Nyugatmagyarország népe Nem, nem, soha” felülnyomással ellátott magyar bélyegeket. Október 5-étől a „Lajtabánság-posta” felülnyomást alkalmazták, végül november 11-én három teljesen önálló, a pesti nyomdában készült bélyegsort bocsátottak ki. Ezek közül az elsőn Lajtabánság címere (1. ábra), a másikon a felkelők jellegzetes búr

kalapját viselő Prónay Pál bán portréja látható, a harmadik pedig a vidék várainak látképét ábrázolja. Mindent összevéve a nyugat-magyarországi felkelés és Lajtabánság emlékét nem kevesebb, mint 85 különböző fajta bélyeg őrzi – köztük néhány kincset érő filatéliai ritkaság (colnect.com). Az utóbbi két évszázad rövid fennállás után letűnt államalakulatai között egyébként több tucatnyinak a létezését ma már – bélyegkiadványaik miatt – jószerével csak a filatelisták tartják számon (Berge 2018).

1. ábra

2. ábra

Egészen különös, a bélyegek tükrében is jól követhető történet *Panamáé*, amely spanyol gyarmatból 1821-ben az akkor már független Kolumbia részévé vált. 1887-ben Kolumbia nyilvánvalóan azért bocsátotta ki a Panamai-földszorost ábrázoló forgalmi bélyegeit, hogy ezzel is hangsúlyozza az értékes terület fölötti szuverenitását (2. ábra). Ekkor ugyanis már javában folytak a Panama-csatorna építésének Lesseps által irányított, iszonyú véráldozatokkal járó munkálatai, amelyek 1889-ben teljes kudarcba fulladtak. A csődbe jutott társaság részvénytöbbségét végül egy francia mérnök-vállalkozó, Bunau-Varilla (1859-1940) szerezte meg, akinek sikerült elérnie, hogy az USA nicaraguai csatornaépítési terveit elejtve, Panamát válassza a földszoros átvágásának helyszínéül. Csakhogy a kolumbiai szenátus nem volt hajlandó jóváhagyni az amerikaiak által kiereszkolt koncessziós szerződés feltételeit. Ekkor az USA-ban letelepedett Bunau-Varilla amerikai pénzen felkelést szervezett, amelynek vezetői 1903. november 3-án az amerikai hadihajók oltalma alatt kikiáltották a független Panama köztársaságot. Pár nappal ezután Washingtonban megkötötték a Hay-Bunau-Varilla szerződést, amely az építendő csatorna mentén húzódó 8-8 km széles területsávot amerikai fennhatóság alá helyezte (Galsky 1964; Magyarics 2008). A kolumbiai bélyegeket ideiglenesen vörös „Panama” felülnyomással hozták forgalomba, s ezeket csak 1905 februárjában tudták fölváltani a térkép fölött a Republica de Panama felíratot viselő sorozattal. A Csatornaövezet saját bélyegeket is kiadott egészen 1979-ig, amikor Panamának sikerült a terület feletti szuverenitást visszaszereznie.

Panamától eltérően Nagy-Britannia első gyarmatának, *Írországnak* csak sok áldozattal járó, hosszas függetlenségi harcok árán sikerült kivívnia az önálló államiséget

(dominiumi státust), amelyet az 1921. évi angol-ír szerződés garantált. A protestáns többségű Észak-Írország azonban nem csatlakozott az Ír Szabadállamhoz, hanem az Egyesült Királyság része maradt (Moody, Martin 1999).

3. ábra

4. ábra

Az átmenet időszakában (1921-1922) Írorszáiban ideiglenesen olyan brit bélyegeket használtak, amelyeken V. György király arcképére kelta betűs, ír (gael) nyelvű szöveget („Ideiglenes Írországi kormány 1922”, majd „Ír Szabadállam 1922”) nyomtattak (3. ábra). Az Ír Szabadállam tényleges megszületésének napján (1922. december 6.) kibocsátott új, évtizedeken át forgalomban maradt „Írország” (Eire) feliratú bélyegsorozat a fájdalmasan megosztó belső határvonal feltűntetése nélkül ábrázolja az Ír-sziget térképét (4. ábra). Az észak-ír unionisták körében nagy felzúdulást keltő bélyegek pikantériája, hogy nyomólemezeik a brit királyi pénzverdében készültek. Az egykori gyarmattartó ezúttal elnézőnek bizonyult az ír nemzeti egység bélyegen kifejezett vágya iránt (Davis 1985).

A gyarmati függetlenségi küzdelmek egyik különös, máig vitatott epizódjához kapcsolódik az a bélyeg, amely a brit rabláncot szétfeszítő *Indiát* ábrázolja, és sohasem került forgalomba (5. ábra).

Az Azad Hind (Szabad India) feliratú bélyeget a hitleri Németországban nyomtatták az emigráns indiai kormány számára, amely 1943. október 21-én Szingapúrban alakult meg Japán védőszárnyai alatt (Bayly, Harper 2005). Elnöke, Subhas Chandra Bose (1897-1945) a brit gyarmatosítók elleni harc egyik vezéralakja volt, akit belső nézeteltérések miatt 1939-ben kizártak a Gandhi által irányított Indiai Nemzeti Kongresszusból. Bose a brit hatóságok házi őrizetéből 1941-ben megszökött és Németországba ment, ahonnan 1943-ban japán tengeralattjárón vitték Tokióba, majd Szingapúrba. Az emigráns kormány élén megszervezte a japánok oldalán harcoló Indiai Nemzeti Hadsereget, ám ennek a burmai határról Imphal ellen indított támadása kudarcot vallott, és így látszólagos hatalma csupán a Japán által elfoglalt Andaman- és Nicobar-szigetekre korlátozódott. A hadsereg maradványai

1945. május 4-én Rangunban letették a fegyvert, Bose pedig pár hónappal később légikatasztrófa áldozata lett (Gordon 2006). A szövetséges hatalmak világháborús győzelme azonban csak 1947-ig tudta elodázni a szubkontinens függetlenségét.

A függetlenség elnyerésekor a brit korona egykori gyémántjának területét vallási alapon felosztották India és Pakisztán között. Kasmír uralkodója némi habozás után - a lakosság zömének mohamedán vallása ellenére - az Indiához való csatlakozást választotta. A két nagy utódállam között emiatt kirobbant háború 1948-ban fegyverszünettel zárult. A lényegében mindmáig változatlan tűzszüneti vonal kettészeli Kasmírt, amelynek csak kisebb, ritkán lakott területsávja áll pakisztáni uralom alatt, a többi rész de facto Indiáé lett. Az ingatag fegyverszünetet 1965-ben és 1999-ben újabb, rövidebb fegyveres konfliktusok szakították meg.

5. ábra

7. ábra

6. ábra

Az 1960-ban kibocsátott pakisztáni térképes bélyegeken Kasmír teljes egészében „tisztázatlan státusú terület” felirattal van megjelölve (6. ábra). Ezzel szemben India 1957-ben forgalomba hozott és évtizedeken át használatban maradt forgalmi bélyege az ország szerves részének tünteti fel Kasmírt (7. ábra). A két cívódó szomszéd időről időre felparázsló területi vitája tehát bélyegeiken is tükröződik. Az indiai bélyegen szereplő térkép körvonalai egyébként már megelőlegezik a portugál fennhatóság alatt álló Goa később (1961-ben) bekövetkezett birtokba vételét is. Ugyancsak indiai területként jelölik a formálisan független Bhután Királyságot, viszont – talán véletlen hiba folytán – lemaradt a térképről a keleti Himalája széles, Kínával vitatott határsávja (Stamp 1966). Az ábrázolás módja itt eléggé visszafogott, az említett problémák a kicsiny bélyegről csupán némi szakértelemmel – és persze nagytóval – bogarászhatók ki.

Határviták, bélyegháborúk

Az államhatárok rajza – mint a nemzeti összetartozás fontos szimbóluma - a bélyegeken főként országos ügyek és események kapcsán jelenik meg. A határok a nemzeti szuverenitás kereteit is jelképezik, és kijelölésük a 20. század folyamán gyakran volt viták s háborús konfliktusok tárgya. A bélyegek különösen Latin-Amerika határvitáiban játszottak fontos propaganda-szerepet (Király 1982; Davis 1985; Child 2009). Számos sorozat tanúskodik például Venezuela és Guyana határvitájáról (Klinefelter 1966) vagy Guatemalának Belize területére vonatkozó korábbi igényéről. A területi követelések kinyilvánítására különösen gyakran alkalmazott bélyegeket Argentína (Davis 1985).

A „bélyegháborúk” egyik nevezetes fordulója kapcsolódik az argentin posta által 1936-ban kibocsátott egy pezós címlethez (8. ábra), amelynek különböző változatai negyed századon át forgalomban maradtak. A bélyegen Dél-Amerika térképére eredetileg a kontinens valamennyi országhatárát berajzolták, nagyjából úgy, amint azok a korabeli világatlászokon, a status quo-nak megfelelően szerepeltek. Hamar

8. ábra

9. ábra

kiderült azonban, hogy az argentin posta akaratlanul is darázsfszékbe nyúlt. A térképrajzolók ugyanis nem vették figyelembe, hogy a határok sok helyen vitatottak, és egyes államok az ábra háttérében az argentin kormány hivatalos álláspontját fogják gyanítani. Végül Peru, Chile, Bolívia és Paraguay erőyes tiltakozása miatt az 1937. évi új kiadásról – Argentínáé kivételével – törölni kellett a határokat (9. ábra). A brit külügyminiszter ugyancsak protestált, mivel a térkép a brit uralom alatt álló, ám Argentína által magának követelt Falkland-szigeteket (Malvinas) az argentin

államterületre alkalmazott sraffozással jelölte. A brit diplomáciának azonban sem a bélyeg visszavonását, sem átrajzolását nem sikerült elérnie.

Argentína az egy pezós bélyeg 1951. évi, erősen módosított változatának kiadásával új frontot nyitott azáltal, hogy a térképen antarktiszi területi követeléseit is feltüntette (10. ábra). Ez az igény az Antarktiszi-félszigeten és a környező szigetvilágban lényeges átfedésben van nemcsak a brit követelésekkel, hanem azzal a területtel is, amelyet Chile 1940-ben saját birtokának nyilvánított, és azóta számos bélyegén szerepeltetett (11. ábra). Az 1950-es években Ausztrália, sőt még Norvégia is postabélyegeken népszerűsítette a délsarki kontinens jókora szeletére bejelentett igényét. Az 1959-ben megkötött, majd 1961-ben hatályba lépett Antarktiszi Egyezmény ugyan befagyasztotta, de nem annullálta a különböző országok területi igényeit, amelyeket a szerződés aláíróinak egy része is hajlandó volt elismerni. Egyelőre tehát a függőben lévő területi követelések nemzetközi jogi státusa bizonytalan. A különböző országok kutató állomásai békésen működnek, de a hozzájuk tartozó aprócska nemzeti postahivatalok jelzik, hogy nincs teljesen kizárva a lappangó konfliktusok jövőbeni fellobbbanása (Csatlós 2012). 1964-ben Argentína az Antarktiszi egy részére támasztott igényének 60. évfordulójáról olyan bélyegek kibocsátásával emlékezett meg, amelyeken a brit külbirtokok közül a Déli Orkney- és Shetland-szigetekre, valamint Déli-Georgiára és természetesen a Falkland-szigetekre (Malvinas) is kitértek a kék-fehér-kék argentin lobogót (12. ábra). Az utóbbi szigetcsoport körül leghevesebb a brit-argentin bélyegháború. Emiatt nincs még egy olyan terület Földünkön, amelyről a Falkland-szigetekhez hasonló mennyiségű bélyegterkép került volna forgalomba (Nicholson 1982).

10. ábra

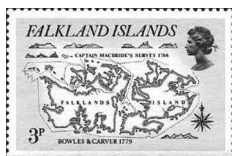
11. ábra

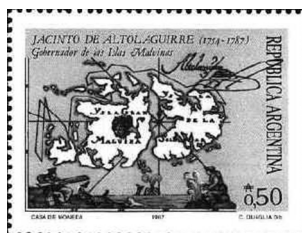
12. ábra

A vitatott szigetcsoportot először Magellán egyik hajója pillantotta meg 1522-ben, az első partraszállás (1690) azonban a brit Strong kapitány nevéhez fűződik, az első állandó települést pedig 1764-ben a francia Bougainville alapította. A 18. század vége óta brit fennhatóság alatt álló, jórészt brit eredetű lakossággal gyéren benépesült Falkland-szigetek 1981-ben hat bélyegből álló sorozatot bocsátott ki, amely korabeli

források nyomán a terület feltérképezésének fejlődését mutatja be, ezzel is igazolva, mennyire megalapozatlanok Argentínának a szigetcsoport birtoklására vonatkozó igényei (13. ábra). E követelések érvényesítése végett a katonai diktátorok által uralt

13. ábra

14. ábra

Argentína 1982-ben megszállta a Falkland-szigeteket, ám az Egyesült Királysággal vívott rövid háború csúfos kudarccal zárult. A tábornokok ebből se okultak: 1983-ban az ország alkalmi bélyeggel emlékezett meg a Malvinas „első ízben történt visszafoglalásának” évfordulójáról, míg ugyanakkor a Falkland-szigeteken kiadott bélyegek a megszállás alóli „felszabadulást” ünnepelték. A falklandi katonai vereség döntően hozzájárult az argentin diktatúra bukásához; az ország 1983 végén visszatért a demokratikus kormányzáshoz. A területi igény további fenntartásának már jóval finomabb jelzése 1987-ből az a szép térképes emlékbélyeg (14. ábra), amelynek kibocsátására a 18. században még csaknem lakatlan szigetekre kinevezett spanyol kormányzó halálának 200. évfordulója szolgáltatott ürügyet (danstopicals.com).

A Falkland-szigetek példája mutatja, hogy a bélyegeken folytatott propaganda-harc olykor bizony valódi háborúba torkollik. A Gran Chaco termékeny és a korabeli remények szerint kőolajtelepeket rejtő síkságának birtoklásáért Paraguay és Bolívia között kirobbant elhúzódó, véres háborút (1932-1935) ugyancsak térképes bélyegeken zajló pengeváltások előzték meg. A régi keletű vitát Paraguay 1924-ben vitte át a filatélia hadszínterére, bélyegein magáénak jelölve az egész területet, majd

15. ábra

16. ábra

1930-ban – ellenkező előjellel – ugyanezt tette Bolívia is (15. ábra). A Gran Chaco nagy részét végül az argentin közvetítéssel megkötött 1938. évi Buenos Aires-i szerződés révén Paraguay szerezte meg, ám addigra a harcokban kimerült ország gazdasága romokban hevert. Paraguay minden esetre levonta a tanulságot, és az új határvonalat feltüntető térképes bélyeget (16. ábra) a következő felirattal bocsátotta ki: „Egy tisztességes béke többet ér minden győzelemnél” (Davis 1985; danstopicals.com; globalphilatelic.blogspot.hu).

A fenti rövid, a terjedelmi korlátok miatt igencsak hézagos áttekintésből is kitűnik, hogy a bélyegek reklámfelülete gyakran szolgált konfliktusok keltésére, élezésére vagy fenntartására, holott ennek épp ellenkezőjére lenne szükség. Szerencsére a bélyegek döntő többsége hasznos célokat szolgál, nemes eszméket, gondolatokat népszerűsít. Befejezésül idézzünk hát ide egy 1991-ből származó amerikai bélyeget (17. ábra), amelynek rajza a Werner-féle térképvetületen alapul, témája pedig nemcsak a nemzetközi viszályok feloldása szempontjából üdvözlendő, hanem ünnepi kötetünk szerkesztőinek és szerzőinek motivációját is híven kifejezi.

17. ábra

Irodalom

- Bayly, Ch., Harper, T. (2005): *Forgotten armies: The fall of British Asia 1941–1945*. Harvard University Press, Cambridge
- Berge, B. (2018): *Eltűnt országok nyomában 1840–1970*. Cser Kiadó, Budapest
- Csatlós E. (2012): Az Antarktisz nemzetközi jogi helyzete a XXI. században. *Miskolci Jogi Szemle*, 1., 47–69.
- Child, J. (2009): *Miniature messages: The semiotics and politics of Latin American postage stamps*. Duke University Press, Durham–London
- Davis, B. (1985): Maps on postage stamps as propaganda. *The Cartographic Journal*, 22., 125–130.
- Galsky, D. (1964): *Panamai kaland*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Gordon, L. A. (2006): Legend and legacy: Subhas Chandra Bose. *India International Centre Quarterly*, 1., 103–112.
- Király J. (1982): Konfliktusok, területi viták Latin-Amerikában. *Külpolitika*, 5., 47–65.

- Klinefelter, W. (1966): Maps of the Venezuela-British Guiana boundary dispute. *Carto-Philatelist*, 2., 22–24.
- Magyarics T. (2008): *Az Amerikai Egyesült Államok története*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Moody T. W., Martin F. X. (1999): *Írország története*. Corvina, Budapest
- Nicholson, N. L. (1982): The Falkland Islands and the see-saw battle of the map stamps. *Carto-Philatelist*, 2., 9–13.
- Stamp, D. (1966): Philatelic cartography. *Geography*, 3., 179–197.

Internetes források

<https://archive.org/details/MapsOnStampsFindingGuide>
http://pls.upu.int/pls/ap/spp_report.CreateReport
<http://www.mapsonstamps.org/>
<http://www.danstopicals.com/falklands.htm>
<https://colnect.com/hu/stamps/countries>
<https://colnect.com/hu/stamps/list/country/19055-Lajtab%C3%A1ns%C3%A1g/year/1921>
<http://globalphilatelic.blogspot.hu/2013/03/the-falkland-islandslas-malvinas-dispute.html>
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1921_augusztus_28_kirobban_a_nyugat_magyarorszagi_felkeles/

(Valamennyi forrás letöltésének ideje: 2018. május 31.)

S. NAGY KATALIN

A VÁROSKÉP ÁTALAKULÁSA AZ UTCA-MŰVÉSZET ESZKÖZEIVEL

Az utca-művészet (Street Art), urban art vagy public art válasz a városi élet alakulására, azokra a társadalmi, gazdasági, kulturális mozgásokra, amelyek a kilencvenes évek eleje óta látványos, kikerülhetetlen nyomokat hagynak a városképet, az adott város struktúráját meghatározó utcák és közterek arculatán a poszt szocialista országokban is. A budapesti házfalakon, tűzfalakon és egyéb urbánus felületeken (lépcsőház, hidak, metrókocsik, vonatok) megjelent festett képekkel és az azokon humorral, iróniával közvetített, a várost használók számára könnyen érthető mondandóról lesz szó az alábbiakban. Olyan vizuális kommunikatív közlésekről, melyek nem függetleníthetők a környezettől, a tértől, a tér adottságaitól, amelyben létrejöttek. Mára már Budapesten is lényegében legális formákká váltak annak ellenére, hogy hosszabb ideig illegálisnak számítottak, s hogy még mindig érvényben van a graffitiket és a street artot a nyilvános helyekről kitiltó rendelet. Vannak kerületi önkormányzatok (például a VII. kerületi), amelyek támogatják a helyspecifikus képregény-freskókat, különösen a leromlott állapotú, üres, koszos falfelületeken. Hasonló folyamat játszódott le a kilencvenes évek elején Brüsszelben, New Yorkban és Kelet-Berlinben is. Az utcák, közterek művészete számos európai és amerikai országban a kultúra szerves részévé vált, több alkotójuk (Banksy, Keith Haring) a kortárs képzőművészet kiemelkedő alakjaivá léptek elő annak ellenére, hogy a street art sokak szerint megmaradt a kulturális elégedetlenség megjelenítőjének. 2014 óta működik Amsterdamban a Street Art Museum. Budapesten a kétezres évek közepétől egyre több nagyméretű, színes, hatásos kompozíció készült önkormányzati és magáncélú felkérésekre (megrendelők: városvezetés, FŐTÁV, szállodák, mulatók) hatalmas falfelületeket díszítve és egyre több állami múzeum és magángaléria rendez bemutatásokat, kiállításokat az utcaművészethez kapcsolódva. Egyre több helyen alakulnak úgynevezett legálfalak, ahol kreativitásuknak, tehetségüknek megfelelően készítenek igényes vagy kevésbé igényes kompozíciókat hivatásos falfestők, ismert amatőrök és névtelen képalkotók is (például a Filatorigátnál). Az úgynevezett üzenőfalakon nem vizuális, hanem verbális üzenetek hagyhatók (például különböző szavak rakhatók ki az Erzsébet téri QB üzenőfalra). Budapesten még nem olyan domináns a társadalomkritika, mint

Londonban és Párizsban és kevésbé közvetlen politikai célzatú, mint Varsóban, de találhatunk olyan merész megoldásokat, amelyeken nemcsak a vizuális megjelenés erősen kritikus, hanem az a mögöttes tartalom is, amit megjelenít különféle technikai eljárasmódokkal (freskó, pannó, falakra vetített videók, stencilezés, matricázás, szoboröltöztetés).

2008-ban rendezték a londoni Bonhams aukciós házban a világ első „urban art”, „postgraffiti” aukcióját, akkor – és azóta sokszor, sok helyen – összegezték mindazt, amit a hetvenes-nyolcvanas évek óta a témához kapcsolódó szakirodalom, szakkritika és az új műfaj, új vizuális nyelv kapcsán jellemzőként megfogalmazott. Ezek közül a leggyakrabban ismételt jellegzetességek, tulajdonságok: városi (urbánus) jelenség, városkép-alakító szociológiai ihletettségű képzőművészet, eredendően illegális, antikapitalista, rendszerkritikus, fogyasztásellenes, demokratikus, pacifista, szociálisan érzékeny, efemer, kreatív, szubkulturális termék. A létrejött alkotások helyspecifikusak, alkalmazkodnak az adott tér adottságaihoz, beavatkoznak a város mindennapjaiba, a játékos, kritikus, humoros, szokatlan látvány, mint végeredmény megszólítja az utca, a köztér használóit, a közvetlen környezet átértékelésére (gondolkodásra és öröme) készítetnek. Legyenek akár grandiózus installációk, apró kiegészítések, vagy technikai megkötések nélküli felületek, hangsúlyosan figyelmeztetnek: tiéd a tér, miénk a tér!

Kezdetben az egészen fiatalok, a tizenévesek birtokolták a falakat, a kerítéseket, a járdákat, a feleslegessé váló tárgyakat és szabad, frivol, hangos megnyilvánulásaik kiszorították vagy háttérbe szorították az idősebb generációkat. Lassan ebben is megtörtént a közeledés, sőt, mára már közismertek az idősebb generációhoz tartozó graffitisek, street artosok és számos nagy ívű, kiemelkedőként számon tartott utcaművészeti együttes létrehozásában közösen vettek részt a különböző korosztályokhoz tartozók. Nemcsak az esztétikai konvenciókat kérdőjelezi meg együtt, hanem hasonló megközelítésben reagálnak a társadalmi, urbanisztikai problémákra és hívják fel a térhasználók figyelmét az ökológiai problémákra. Az utcai nyomhagyók, képkalkotók egyrészt nemi identitásuktól, életkoruktól, iskolai végzettségüktől, eredeti szakmájuktól és a városon belüli lakókörnyezetüktől független válaszokat keresnek a városi élet aktuális kihívásaira, mert saját biológiai, pszichológiai és szociológiai determinációikon átlépve szabad akarataik érvényesítésére töreksenek (a szabadság az utcaművészet, a street art lényege). Másrészt az elidegenített és elsilányított környezet, közeg ellen tiltakozva, a globális és lokális problémák kihívásaira saját társadalmi helyzetük, személyes identitásuk által inspirált reflexiókat jelenítik meg felhívó, megszólító jellegű vizuális nyelven.

A Király utca és a Kazinczy utca sarkán egy lebombázott ház helyén kialakított játszótér hátterét jelenti az a házfal, amelyen a VII. kerületi Dohány utca – Wesselényi

utca – Király utca által határolt városrész utcaterképe látható színesben. (Sőt, nemcsak térkép, hanem a romkocsmák és egyéb kulturális helyek is be vannak rajta jelölve, névvel!) Az urbanisták szerint ez a terület évek óta a „legmenőbb” pesti városrész, közel a Nagykörúthoz, a pesti belvároshoz. Ez egyben a turisták körében gyorsan közkedvelté vált, a tömegkommunikációs eszközök által népszerűsített alternatív bulinegyed számos divatos romkocsmával (máig leghíresebb, legismertebb a Szimpla Kert, mely kezdetben a nyolcvanas évek berlini Kreuzbergjének klubjait tekintette mintaképének és a Tilos az Á közönsége használta, s csak jóval később vált szinte kizárólag a külföldi turisták által kitüntetett szórakozóhellyé). Ebben az úgynevezett pörgő vigalmi negyedben körülbelül 170–180 vendéglátóhelyet üzemeltetnek. A legnagyobb népsűrűségű kerület neve hagyományosan Erzsébetváros. A Belvároshoz közeli részét a kétezres évek eleje óta „zsidónegyedként” szokás nevezni. A régi pesti zsidónegyed a XVIII–XIX. század fordulóján a dunai átkelőhöz vezető út mentén alakult ki, akkor a Király utca volt a központja (2002-ben „rég pesti zsidónegyed” néven a Király utca – Klauzál tér – Dohány utca által határolt terület a budapesti világörökség védőzónájába került – ennek szürke-fekete-színes térképe látható a Király utcai játszótér tűzfalán, mint arról a fentiekben már volt szó). Itt található a pesti oldal zsidó épületeinek, emlékhelyeinek látványos része, templomok, múzeumok, emlékkertek, ortodox és neológ zsidó hitközségek központjai, éttermei. A XIX–XX. század fordulóján korszerű bérpaloták és bérházak épültek a zsidó polgárság, kereskedők, orvosok, ügyvédek, mérnökök részére.

Az 1938-as zsidóellenes zsidótörvények után 1944 decemberében a nyilas hatalomátvétel után Belső-Erzsébetvárosban állították fel a pesti gettót és a Király utca – Dohány utca által határolt lezárt területre embertelen körülmények között zsúfoltak össze 70 ezer zsidónak nyilvánított embert. A Holokauszt során a budapesti zsidóság mintegy 40 százaléka elpusztult. A háború utáni államosítások után az életben maradt zsidó kereskedők elvesztették vagyonukat, 1957-ig nagy részük kivándorolt, a pártállami időkben megszűnt városnegyed arculatát meghatározó tradicionális zsidó életforma, életmód, a hatvanas-hetvenes években az utcák, közterek, épületek egyre rosszabb állapotba kerültek. Az új beépítések, stílusidegen irodaházak, szállodák következtében háttérbe szorult a XIX. századi–XX. század eleji organikus városkép, ráadásul az állagromlás és az értékmegőrzés hiánya miatt számos műemlékházat lebontottak. A szanálások sem tudták azonban teljesen tönkretenni a városrész egyedülálló eklektikus városzövetét.

Ugyanakkor a romkocsmák, boltok, éttermek, műhelyek, galériák gyors terjedése az elmúlt egy-két évtizedben, a bulinegyeddé válás a városrész régi-új funkcióinak megerősödését, új kulturális tendenciák megjelenését bizonyítja, sőt egyben a városrész kereskedőnegyedévé való visszaállítást. A vissza nem fordítható folyamatok

ellenére sokféle városlakói szándék nyilvánul meg a nyilvános terek használatba vételével és az utcaművészeti alkotások gyors terjedésében. Budapest fentiekben említett VII. kerületi utcáin, terein található a legtöbb és legtöbbször reprodukált neves street art alkotása – szoros összefüggésben e terület történelmével, vallási, etnikai sokszínűségével. Mintegy bizonyítva a lokális kultúrák és a globális kultúra összetartozását.

Az egykori pesti zsidónegyedben az utcákon jól látható, nagyméretű falfestmények sorakoznak szinte szabadtéri galériává változtatva a posztszocialista Belső-Erzsébetvárost. Helyi és nemzetközi művészek, ötletes kreatív alkotók sokrétű, gazdag közléseket tartalmazó, változatos technikával kivitelezett művei segítségével fedezhető fel, mit gondolnak a városról, a lokális és a globális térről azok, akik így akarják megszólítani nézőiket és bevonni őket közösségteremtő akcióikba. Különböző összefoglalók szerint körülbelül 60 nagyméretű falfestmény található a városban és ezek többsége az egykori pesti zsidónegyedben, gyakran a szakrális terek, zsinagógák közelében. A nemrég még elhanyagolt, omladozó vakolatú, koszos tűzfalakon, házfalakon mozgalmas, színes, humoros, a mai vizuális nyelvi normáknak megfelelő kompozíciók a város örökös újjászületésének képességét, az új urbánus funkciók szolgálatát demonstrálják. Az egykori lepukkant falakon a messzire világító „trendi” jelenetek javítják az ott élők kedélyállapotát és a turisták hangulatát (és pénztárcájukat is szívesebben megnyitják). A megszépített és megszépülésre váró falak nagy része önkormányzati tulajdonban van, ez leegyszerűsíti az adminisztratív teendőket, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a magántulajdonban lévő felületek átalakításakor sem hátráltatják a munkákat. Abban, hogy támogatott jelenséggé válik Budapesten is az urban art, a street art, jelentős szerepe van Bécs, Pozsony és Prága ilyen jellegű konkurenciájának, a BBC-ben elhangzott és a The New York Times-ban megjelent reklámnak.

A szocializmus évtizedei alatt elképzelhetetlen lett volna a térfoglalás, a városkép olyan átalakítása a nyilvánosság bevonásával, mint ami a kilencvenes évek óta Kelet-Berlinben, a kétezres évek eleje óta Budapesten és a többi posztszocialista fővárosban (Pozsony, Prága, Varsó, Moszkva, Bukarest) az utcákon, köztereken, falakon zajlik. A hatvanas-hetvenes évek identitáskeresését, ideológiai útkeresését dokumentáló képzőművészet Budapesten, periférikus helyeken működő underground klubokban (lerobbant művelődési házak termeiben, jelentéktelen, a Hazafias Népfront által épp csak működtetett helyszínekre) zárták el, gyakran betiltva a kiállításokat és az alkotókat az ország elhagyására kényszerítve. A mai idősebb generációk – az akkori huszonévesek – mégis fel kell, hogy fedezzenek a hatvanas évek korszakellenének vizuális nyelve (főként a szovjet mozgalmi képregények, a maoista és anarchoszindikalista mozgalmak dizájnja, ázsiai tacepaók, a klasszikus szürrealizmus metafizikája, a

poszt egzisztencialista elköteleződések) és a mai eufórikus street art harsány megjelenésmódja között hasonlóságot. Akkoriban a kezdő művészettörténészeket, művészetszociológusokat lenyűgözte a képzőművészek magánmitológiája (legalábbis, amit annak nevezünk) és az a festés keltette érzelmi, gondolati befolyás, a kiállítások szimbolikus háttere, ami magával sodorta a nézőket egy közepszerű, jellegtelen és intellektuális értelemben is jelentéktelen, az akkori modernitástól, jelen időtől megszire lemaradt, egy helyben topogó közegben. A mai nyitott utcaművészet hangsúlyos jelenléte napjaink korszellemének terméke, tele aktuálpolitikai mozzanattal, múlttal és jellel, transzformációkkal és felszabadultsággal, lelkesedéssel, iróniával, allegorizációkkal, zsúfolva formai és tartalmi gazdagsággal, ellentmondásossággal. Olykor karnevál, olykor már-már haláltánc, ahogy a nagy ívű művészeti vállalkozásokhoz illik. Dionysos és Apollón szelleme jelen van az ütemesen átalakuló, új kulturális, városi funkciókat kereső és találó erzsébetvárosi falakon, tűzfalakon látható neves és névtelen alkotók híreket közlő, életformát meghatározó munkáin.

Annak ellenére, hogy a VII. kerületi belterületen lévő falfestmények ugyanazokban az utcákban láthatók, ahol a felkapott (divatos, retro) romkocsmák, kulináris különlegességeket (például hagyományos zsidó ételeket) kínáló éttermek látogathatók (Dob utca, Kazinczy utca, Akácfa utca, Király utca, Klauzál tér), a freskókon, pannókon, különféle technikai eszközökkel a felületre felvitt festményeken ritkán fordulnak elő étel- és italábrázolások, nem úgy, mint Berlinben, Bécsben, Prágában. Mondhatjuk, hogy Budapestre még nem érkeztek meg a kulináris örömeket, fogyasztási szokásokat bemutató, arra inspiráló csendéletek (hogy a XVII. századi jellegzetes németalföldi műfaj elnevezését kölcsönözzük). Sőt, Budapesten megkésettlen jelentek meg azok a falikép típusok, amit a street art szakirodalom természeti képeknek nevezett el.

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA – TÉCSY ZOLTÁN

NÉMETORSZÁG – A MAGYAR KIVÁNDORLÓK CÉLORSZÁGVÁLASZTÁSÁNAK GYŐZTESE

Izsák Évához

Merengek az elmúlt éveken és megérint egy régi emlék. Visszatérek egy nyárhoz, ahol Veled énekelve, beszélgetve, oly sok estét töltöttem a Kalota partján. Ady, igen ő jól írta: „Pompás magyarok, templomból jövet Mentek át a Kalota folyón S a hidat fényben majdnem fölemelte Az ölelő júniusi Nap.” /Ady E. 1914: A Kalota partján/

Azok a napok Kalotaszentkirály-Zentelkén meghatározták a barátságunkat, együtt sírtunk, együtt nevettünk. A sors kegyes volt, hisz megadta a folytatást is, számos közös szakmai és magán konferencián cseréltünk eszmét és váltottuk meg Világunk.

Köszönet azért, hogy életem része vagy, és kívánom, hogy újra átélhessük a legszebbeket!

„Milyen más vagy ma már, és mégis ugyanaz.

Milyen más vagyok, és mégis hasonló.

Éveink számos történetet hordoznak.

Boldog napok, nevetéstől ragyogók.

Szakmai sikerek, de főként tanítványaink.

Továbbviszik, mit átadnunk sikerült.

Hisszük, reméljük, megéljük. Isten éltesen sokáig!”

Siskáné Sz. B. 2019

Bevezetés

A külföldi munkavállalás az elmúlt években egyre egyszerűbbé vált, így ennek megfelelően egyre többen választják, mint a megélhetés, a családról való gondoskodás lehetőségét. A gondolat, miszerint egyszerűsödött, részleteiben annyit jelent, hogy a kapcsolati háló és a migrációs burok oly mértékben növekedett, vált egyre sűrűbbé, aminek következtében napjainkra kifejezetten rövid időre van szükség ahhoz,

hogyan az emberek külföldön munkát tudjanak vállalni. A kivándorlással, a magyarok külföldi munkavállalásával és a fiatalok mobilitásával kapcsolatos vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy Németország 1990 óta folyamatosan a három legfontosabb célország között szerepelt (Hárs 2012; Blaskó, Gödri 2014; Blaskó, Ligeti, Sik 2014; Hárs, Simon 2016). Az 1990-es években a magyarok külföldi munkavállalása szempontjából Németország volt az abszolút nyertes, hiszen az európai célországot választók 90%-a döntött mellette. Azonban ez az arány némileg csökkent az ezredforduló után, amikor a külföldi munkavállalók kétharmada választotta. Az Európai Unióhoz történő csatlakozásunkat követően, 2004-től megjelentek olyan új célországok, mint az Egyesült Királyság vagy Írország, amelyek máig tartósan megmaradtak a külföldi munkavállalás helyszíneiként (Bálint et al. 2011).

Az elmúlt évek során, az OTKA¹ által támogatott kutatásunkban a magyarok kivándorlási szándékával, a külföldön élők életstratégiáival, társadalmi-gazdasági jellemzőivel foglalkoztunk. Számos nemzetközi és hazai konferencián bemutattuk eredményeinket, sőt számos esetben kaptunk értékes információkat, melyek segítettek a további vizsgálatokat. A kutatás során a célországválasztás tendenciáival is foglalkoztunk és megállapítottuk, hogy a 2011-es német munkaerőpiaci nyitás óta éves szinten nő a Németországba rövidebb-hosszabb távra érkező magyarok száma, akik főként Bajorországot, Baden-Württemberget, Hessent részesítik előnybe. A Német Statisztikai Hivatal adatai alapján elmondható, hogy míg 2010-ben 21 000 főt tartottak nyilván, addig ez a szám 2014-ben már 78 000, míg 2016-ban már 100 800 magyar állampolgárt jelentett, akik munkavállalási, tanulmányi vagy családi okok miatt élnek az országban (Siskáné Szilasi, Halász, Vadnai 2018). Jelen cikkünk célja, hogy a korábbi vizsgálatok megállapításait figyelembe véve bemutassuk, az általunk készített adatbázisokban (egyik részében a kivándorlási szándékot mértük fel, másik részében a már külföldön élők jellemzőit) hogyan jelenik meg Németország. A saját adatbázisaink elemzésével, a kutatók főbb megállapításai alapján, végzünk összehasonlító vizsgálatot.

A korábbi kutatások a következő főbb jellemzőket adták meg a Németországot választókkal kapcsolatosan:

1) A Németországban dolgozó munkavállalók nagy része tartósan él és dolgozik külföldön (Hárs 2012).

2) A Németországban élő magyar állampolgárok esetében hangsúlyos (62%), míg az Egyesült Királyságban, Írországban és a skandináv országokban élők esetében enyhén (52–56%) férfitöbbséget figyelhetők meg (Blaskó, Gödri 2015).

3) Németországban a meghatározó többség szakiskolai végzettségű. Itt a munkaerő-felmérés látókörébe került migránsok meghatározó többsége ipari és építőipari szakmunkára indul, messze elmarad ettől a szolgáltatást, illetve a szakképzetlen

¹ A kutatás az OTKA 109449 sz. projekt támogatásával készült (2013–2018), a szerzők ezúton is köszönetet mondanak a lehetőségért.

munkát vállalók aránya és a felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásokban elhelyezkedőké is (Hárs 2012).

4) A Németországba vándorlókra a szakmunkások, továbbá az idősebb korosztályokba tartozók és a házások relatív túlsúlya jellemző (Blaskó, Gödri 2014).

Figyelembe véve, hogy a vizsgálati csoportok természetesen nem azonosak a fenti elemzések és a mi kutatásunk esetében, mégis a következőkben látni fogjuk, hogy számos olyan jellemző létezik a magyarok célországválasztása esetében, ami a már említett kapcsolati hálók és a bejáratott munkavállalási mechanizmusok miatt hasonló.

A külföldi munkavállalást tervezők részmintájának elemzése

Az első kérdés, hogy megmaradt-e Németország – a 2000-es évekhez hasonlóan – a legfőbb célországnak, vagy elveszítette pozícióját? A kutatás nem tért ki az ingázásra, vagy a szezonális (fél év külföldi, fél év itthoni munkavállalás) munkavégzésre, mivel a vizsgálat fő célja az volt, hogy felmérjük, miként változott 2013-hoz képest a kivándorlási szándék intenzitása Magyarországon. A kérdőív 54 céllehetőséget kínál fel (50 ország, 3 gyűjtő és „nem tudja” kategóriák). Fontos körülmény, hogy egy válaszadó egyszerre több célt is megjelölhetett, így a 4269 válaszadó összesen 7265 célt választott. Másrészt erősíti a jelölések erejét, hogy célországot csak azok jelöltek (6 fő kivételével), akik nem maradnának, azaz legalábbis gondolkodnak a külföldre távozáson (a továbbiakban „mennének” hivatkozással). A leggyakrabban választott célországokat az 1. táblázat tartalmazza.

Látható, hogy az első négy ország kiemelkedő jelentőséggel bír, az összes jelölés közel kétharmadát képviseli. Az első helyen a célországok között Németország áll, igaz szinte egyforma súllyal az Egyesült Királysággal. (Az Egyesült Királyság a 2004-es EU-csatlakozásunk után lehetővé tette a szabad munkaerőmozgást, ami azt eredményezte, hogy az utóbbi években folyamatosan emelkedett az itt munkát vállalók száma, ami 2012-höz képest [50 000 munkavállaló] napjainkra közel megduplázódott – lásd Siskáné, Halász, Vadnai 2018.)

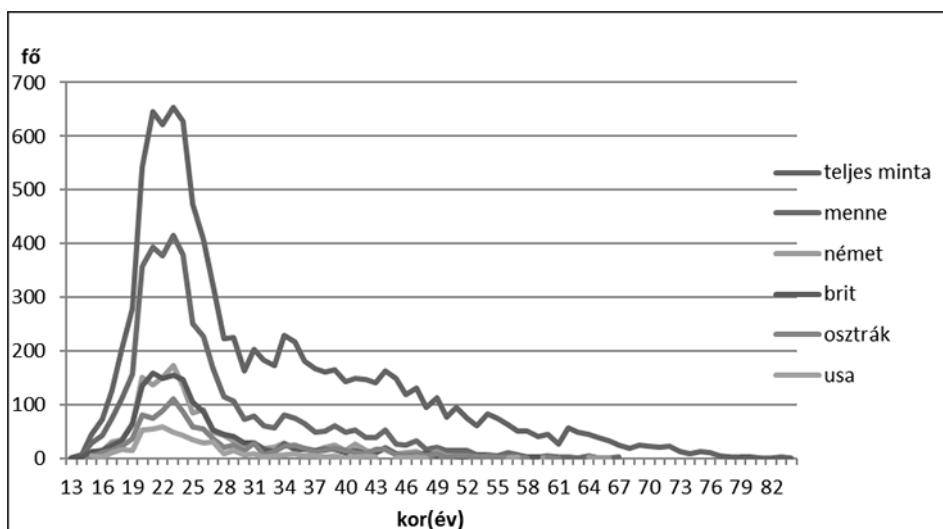
A következőkben a Németországot választók („német rész minta”) jellemzőit próbáljuk kiszűrni összevetésben a teljes mintával (esetenként), az összes menni szándékozóval, illetve a vetélytárs Egyesült Királysággal („brit rész minta”). A többes jelölési lehetőség miatt a célországok részmintái „átfedik” egymást (nem üres a metszetük), így a német részmintában 985-en (62%) más célországot is megjelöltek, összehasonlításképp a brit részmintában 893 (59%) a többes jelölések száma, illetőleg a német részmintában 383-an (24%) jelölte az Egyesült Királyságot is célországnak. Mivel a válaszadók nem súlyoztak, minden jelöléssel egyformán szükséges foglalkoznunk. A strukturális mutatók közül a nemek megoszlását tekintve meg kell jegyezni, hogy a teljes minta

1. táblázat A teljes mintában szereplők célországválasztásának gyakorisági megoszlása

Sorrend	Ország	Jelölés	Rel%	Kum%
1	Németország	1583	21,8	21,8
2	Egyesült Királyság	1525	21,0	42,7
3	Ausztria	1030	14,2	56,9
4	USA	501	6,9	63,8
5	Svájc	274	3,8	67,5
6	Hollandia	250	3,4	71,0
7	Svédország	206	2,8	73,8
8	Franciaország	186	2,6	76,4
9	Nem tudja	167	2,3	78,7
10	Olaszország	165	2,3	80,9
11	Dánia	156	2,1	83,1
12	Kanada	136	1,9	84,9
13	Norvégia	132	1,8	86,7
14	Spanyolország	130	1,8	88,5
15	Ausztrália	113	1,6	90,1
16	Finnország	100	1,4	91,5
17	Belgium	84	1,2	92,6
18	Írország	80	1,1	93,7

a nők nagyobb arányát (55,2%) tükrözi. A teljes minta átlagához viszonyítva, egyedül a briteknél magasabb az arány, a német és amerikai mintában pedig az átlagnál nagyobb a férfiak rátája. A Németországot választóknál ennek oka valószínűleg az ingázó munkavállalás és ehhez kapcsolódóan a „férfiasabb” (szak)munkák nagyobb aránya lehet. A kor szerinti megoszláshoz figyelembe kell venni, hogy a minta tartalmaz egy jelentős részcsoporthoz, a felsőfokú intézményekben tanulókat, ami egy 3373 fős részminta. A kor eloszlását az 1. ábra mutatja.

A teljes minta fele tanuló, a 30 év alattiak aránya 57,5%, amit tovább élesít, hogy a fiatalok nagyobb vállalkozó-kedvének megfelelően a távozni készülő mintájában ez az arány már 76%-ot is eléri, a német minta átlag közeli értéket mutat (77%). A legmagasabb iskolai végzettségben kis különbségeket találunk. A német és osztrák mintára a szakmunkások nagyobb, a felsőfokú végzettségűek kisebb aránya jellemző, ami azt mutatja, hogy a német nyelvterületen a szakmunka lehetőségei nagyobbak, az ide érkező szakmunkások elhelyezkedése olajozottabban megy. Az angol nyelvterületen a szakmunkások aránya minimális, a felsőfokú végzettségűek és érettségizettek aránya viszont átlagon felüli. A legmagasabb iskolai végzettség összhangban

1. ábra A teljes mintában szereplők kor szerinti megoszlása a vizsgálati kategóriák szerint

van a tanulmány típusa (2. ábra). A szakmát tanulók, illetve az OKJ tanfolyamon résztvevők jellemzően a német nyelvterületre tartanak, a felsőfokú képzésben résztvevők inkább az angol nyelvterületre készülnek.

Amennyiben a fiatalok részmintáját tovább elemezzük, és a hallgatók által választott szakok esetében nézzük meg az eltéréseket, akkor találunk olyanokat, ahol a Németországba készülőknél van többségben az Egyesült Királyságba készülőkhöz képest. A következő eltéréseket lehet kimutatni az erősebb szándékkal rendelkezők esetében:

Német minta: nemzetközi gazdálkodás, járműmérnök, villamosmérnök.

Osztrák minta: környezetmérnök, logisztikai menedzser, betegellátás, egészségügyi szervező, turizmus és vendéglátás.

Német és osztrák minta: élelmiszermérnök, agrármérnök, építésmérnök, ápoló, közlekedésmérnök, orvos.

Brit minta: műszaki menedzser, egészségügyi szervező, igazgatásszervező.

USA minta: nemzetközi gazdálkodás, turizmus és vendéglátás, konduktor, kommunikáció és médiatudomány, mechatronika.

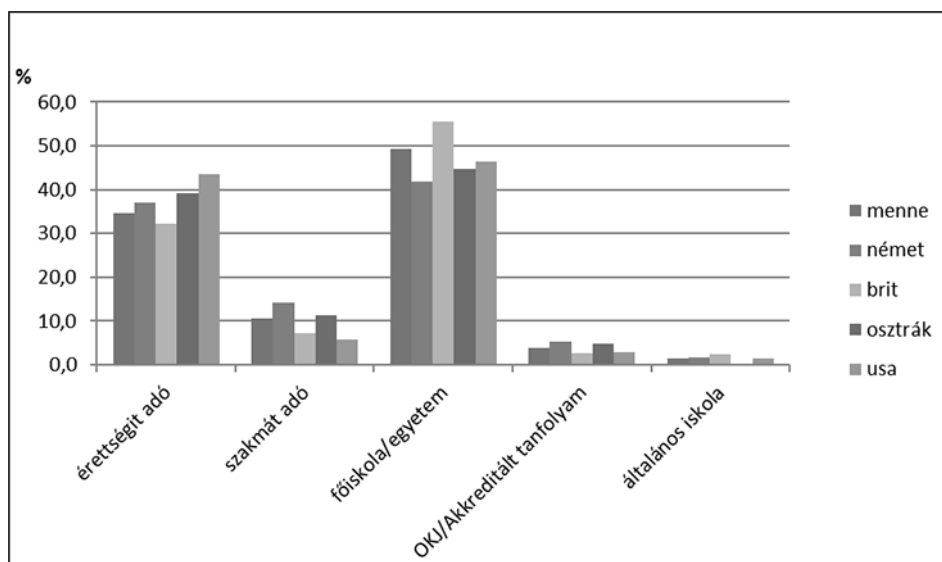
Brit és USA minta: gazdálkodás és menedzsment, mérnök informatika.

A német nyelvterületre tehát inkább a mérnöki szakok jellemzőek. Megvizsgálva a kérdést a foglalkoztatottak esetében a jelenlegi munkájuk alapján a 3. ábrán látható jellemzőket találjuk².

A célszágok részmintái szerint a legjellemzőbb szakmák a következők:

Német minta: hegesztő, kőműves, közmunkás, fizikai munkás, alkalmazott, villanyszerelő, óvónő (ipari szakmunkák, ipari szektor).

2 A diagramon a túl alacsony elemszám miatt nem jelenítettük meg az USA-ba készülőket.

2. ábra A válaszadók megoszlása a főkategóriák és a tanulmány típusok között

Osztrák minta: bolti eladó, fodrász, fizikai munkás, alkalmazott, szakács (szolgáltató szektor).

Brit minta: pultos, közmunkás, vállalkozó, alkalmazott.

A külföldi munkavállalási szándékról való gondolkodás igazában akkor válik komollyá, amikor a kint eltölteni szándékozott időről kell nyilatkozni.

A 4. ábra szerint három stratégia jelenik meg:

40% rövidtáv (1–3 év), „kipróbáljuk, keresünk, amennyit lehet, utána hazajövünk”, jellemző célországok: inkább brit, legkevésbé USA.

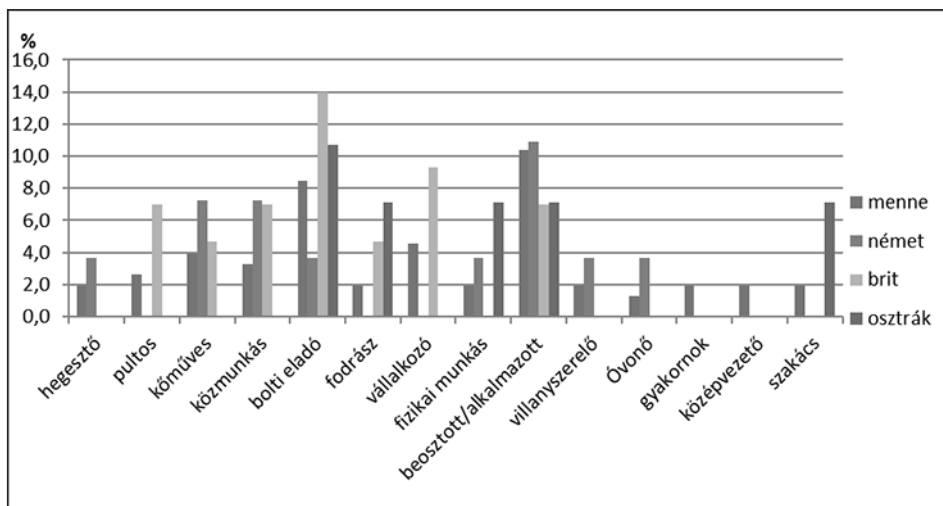
30% középtáv (jellemzően az 5 évet választják, mint óvatos becslést) „el kell érni egy kitűzött célt, utána haza lehet jönni”: német, osztrák.

30% hosszú táv, végleg (az óvatosak 10 évet adtak meg „kint maradok, ameddig csak lehet”, a határozottabbak a végleges kint maradást jelentő 50 évet): USA.

A végleges letelepedés, kint maradás, tényleges idejét leginkább a kint eltöltött idő sikeressége határozza meg, tehát az, hogy ettől függetlenül a távozni szándékozók közel harmada végleg kint szeretne maradni, nagyon súlyos kritikai üzenet a mai magyar társadalomra nézve.

A már külföldön élők részmintájának elemzése

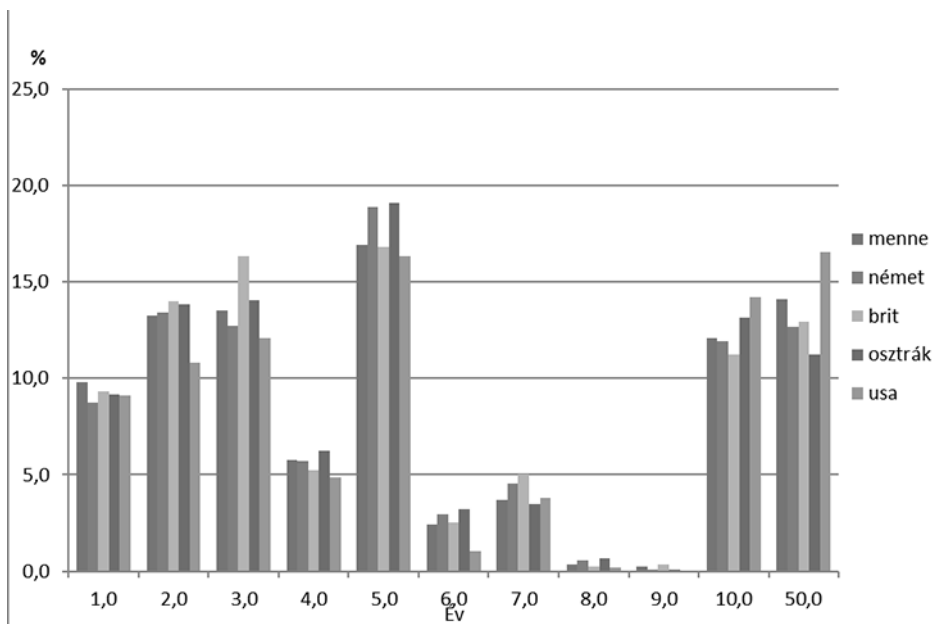
A felmérésben 134-en (a teljes minta 1,4%-a) válaszolták azt, hogy már kint élnek. A következőkben ennek a részmintának a jellemzőit vesszük sorra. Mivel az eredeti kutatás a távozási szándékot kívánta felmérni, ezért különösen érdekes lehet a

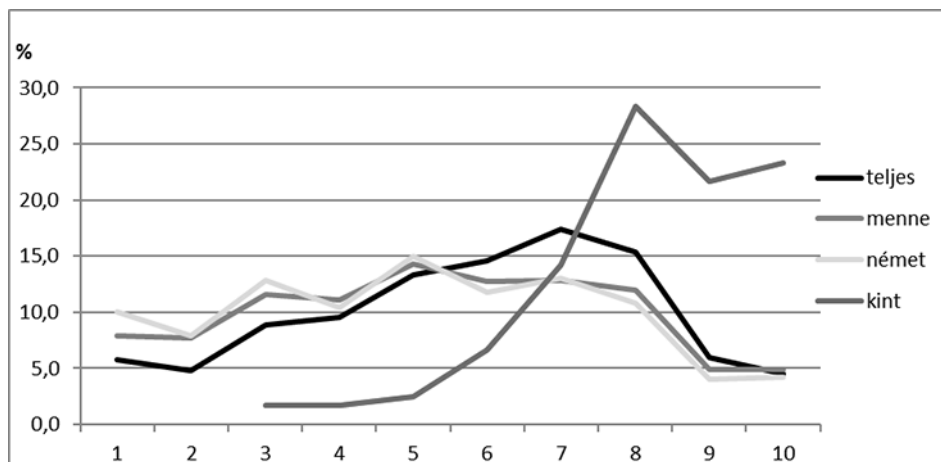
3. ábra A válaszadó foglalkoztatottak jelenlegi leggyakoribb beosztásai

távozáson gondolkodók és a már a távozás mellett döntöttek összevetése, a külföldön eltöltött idő jellemzőinek, a tapasztalatoknak összegzése.

A fentiekben már láttuk, hogy mind a teljes minta, mind a távozni készülő (és példaképpen a német részminta) a nők nagyobb arányát mutatja. A már külföldön élők mintája azonban erős férfi többletet (56%) mutat. Ez azt a következtetést

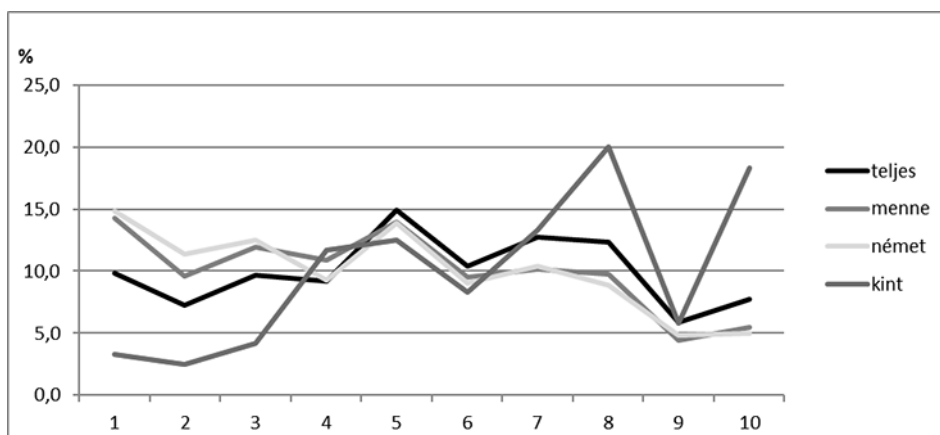

4. ábra A komoly szándékkal rendelkezők által megadott időintervallumok

5. ábra A rész minta különböző csoportjainak fizetéssel való elégedettsége (1: min.; 10: max.)

kínálja, hogy a tervezésben a nők hasonlóan kezdeményezők, mint a férfiak (teljes menne), de a tervek megvalósításában már a férfiak jóval határozottabbak. A kor szerinti megoszlást tekintve a távozni készülőkhöz sokkal fiatalabbak, mint a teljes minta, amit felfoghatunk a fiatalsággal járó nagyobb mobilitási készségnek. A teljes minta 57%-a, a menne rész minta 76%-a 30 év alatti. A kint lévőknek ez az arány 53%, vagyis a kint élők már inkább a felnőtt korosztályhoz tartoznak. A 4. ábrán már láttuk, hogy a kivándorlási szándékkal bírók milyen időtávra terveznek, érdemes összevetni ezt a már kint élők rész mintájával. A menne minta a távozási tervek szándékait mutatja, amely szerint a rövid- és középtávot (1–7 év) 66%, míg a hosszú távot, a végleges kint maradást a maradék egyharmad választotta. Láttuk, hogy a menne minta háromnegyedét fiatalok teszik ki, akik valószínűleg sok mindenben bizonytalanok, nincs tapasztalatuk, így természetes, hogy inkább a rövid- és középtávot választják, nyitva hagyva a lehetőséget a visszatérésre. A kint élőknek 3 csoport figyelhető meg: 21%-uk úgy tűnik, vagy vissza kíván térni, vagy valamilyen ok (pl. lejárt szerződés) miatt vissza kell térnie (0 év), 37% választotta a rövid- és középtávot, és 40% gondolkodik hosszú távon, ill. végleges kint maradáson. Ennek fényében a kint maradónak kétharmada hosszú távon gondolkodik, vagyis akinek sikerül megalapoznia a külföldi életüket azok jelentős részben hosszú távra maradnak. A kint lévők mintájában a legnagyobb felsőfokú végzettségűek aránya (40%), ezen kívül jellemző a szakmával rendelkezők magas aránya, vagyis az elhelyezkedést a diploma és a szakma könnyíti meg. A munka típusa alapján, bár csak a minta 75%-a válaszolt erre a kérdésre, a válaszok egyértelműen a könnyű fizikai munka túlsúlyát mutatják, és a szellemi munka mindössze 12%-os arányban jelenik meg. Ennek magyarázatát adja, hogy a válaszadók 45%-a szerint az

6. ábra A részminta különböző csoportjainak előmenetelével való elégedettsége (1: min.; 10: max.)

általuk kapott beosztás nem felel meg a végzettségüknek. A szakmával rendelkezők jobb helyzetét mutatja, hogy esetükben csak 33% nem tudott a szakmájában elhelyezkedni. A munkavállalás során számos esetben felülírja a kereseti lehetőség azt, hogy feltétlen a végzettségnek megfelelő munkát vállaljon el valaki. Amennyiben olyan problémákkal küzd, amelyek megoldásában fontos az, hogy viszonylag rövid időn belül jusson jobban fizetett munkához, elvállalja a képzettségi szintje alatti állást is. Abban az esetben is előfordul ez, ha gyorsan szeretne külföldre jutni és megragadja az első lehetőséget, amit ajánlanak számára. A megelégedettséget mindenképp meghatározza a fizetés mértéke, Németországban ez elérheti a 700 000 forintnak megfelelő összeget és még ehhez jönnek a szociális és jóléti juttatások. Németországban nincs központilag megállapított minimálbér, így szabadabban egyeznek meg a juttatásokban. A korábbi elemzéseinkben is megírtuk, hogy egy pályakezdő informatikus nagyjából nettó 670 000 forintot keres, a szakmunkások alapbére pedig elérni a nettó 590 000 forintnak megfelelő összeget. A magasabb végzettségű, szakmájában dolgozók bére pedig ennél jóval több lehet (Siskáné, Halász, Vadnai 2018). Végül is a legfontosabb, hogy a megszerzett munkával kapcsolatosan mennyire elégedettek a kinti munkavállalók. Elsőként nézzük a fizetéssel való elégedettséget, az 5. ábra segítségével.

A 120 válaszadó (90%) gyakorlatilag mindegyike elégedett, sőt háromnegyede nagyon elégedett (>7) a fizetésével. Összehasonlításképpen a távozni szándékozók 47%-a, a Németországba készülők 44%-a elégedett a jelenlegi fizetésével, nagyon elégedett a menne mintában 22%, illetőleg a német mintában 19%. Ez átütő különbség, és érthetően az egyik legfontosabb motivációs tényező.

A jövőre nézve nagyon fontosak a szakmai előmenetellel kapcsolatos lehetőségek, hiszen ezek a tartózkodási idő hosszát is meghatározhatják. A nem megfelelő

2. táblázat A nyelvtudás megoszlása az egyes részminták esetén

Nyelvtudás (%)	teljes	menne	német	brit	oszt- rák	USA	kint
nem beszél	31,2	18,2	20,7	12,3	22,3	8,6	11,9
beszél	68,8	81,8	79,3	87,7	77,7	91,4	88,1

beosztások nagy aránya miatt az előmenetel nem lehet felhőtlen. Ez tükröződik a 6. ábra diagramjából is.

Bár az elégedettség jóval kedvezőbb a kint dolgozók mintájában, mint az itthon tervezgetőknél, de az elégedettek aránya „csak” 66%, a nagyon elégedettek aránya pedig 44%, ami jóval elmarad a fizetéssel való elégedettségtől.

A külföldön való boldogulás alapvető feltétele az idegen nyelvek ismerete. Ezt igazolja a 2. táblázat, ami szerint a már kint dolgozók 88%-a beszél valamilyen nyelvet. Ez az arány határozottan nagyobb még a menni szándékozók egyébként igen magas 82%-ánál is, és csak az USA-t célországnak választó részmintában van jobb arány.

Az eredmények összegzése

A migrációs döntést számos akár az egyén, akár a család, akár makroszinten megjelenő demográfiai, társadalmi és gazdasági tényező befolyásolja. A cikkben elvégzett elemzések során két részmintát vizsgáltunk, ahol főként azokra fókuszáltunk, akik számára Németország az elsődleges célország. A kivándorlási szándékkal rendelkezők és a már külföldön élők vizsgálata során bebizonyosodott, hogy a férfiak még mindig aktívabbak a külföldi munkavállalás tekintetében. Németország esetében ez különösen igaz a munkapiaci kínálat diverzitása miatt, hiszen mindkét részminta esetében bebizonyosodott, hogy főként a szakmával rendelkezőket várják, és ők is választják, ezt a célországot. A mintánk elemzése arra is rámutatott, hogy az utóbbi években a nők aktivitása is fokozódott, vagyis egyre gyakrabban vesznek részt a mobilitásban és vállalnak munkát, építenek karriert külföldön. A kor szerinti megoszlást vizsgálva jellemző, hogy a tervezésben a fiatalabb korcsoportok vállalkozóbbak, azonban a tényleges mobilitásban már inkább a középkorúak vesznek részt. A mobilitás időtartamára vonatkozóan láthattuk, hogy főként a rövidebb időtáv (1–3 év) jelenik meg. Akik hosszabb távra terveznek, azok majd akkor szembesülnek a ténnyel, amikor már külföldön dolgoznak. Az időtáv valós tartamát, ahogy ez a már külföldön élők részmintájánál bebizonyosodott, jelentősen befolyásolja a nyelvtudás, emellett az, hogy a munka megfelel-e az adott személy végzettségének. A nyelvtudás szerepe fontos a mindennapi ügyintézés során, így akik hosszabb időt töltenek el külföldön, könnyebben boldogulnak, ha jó a nyelvtudásuk. A tervezett időtartamot

jelentősen rövidítheti, ha folyamatosan kommunikációs nehézségekkel kell megküzdeni, valamint adott esetekben a nyelvtudás hiánya az „idegen vagyok” érzést is jelentősen erősítheti. A célzott időtáv nőhet, amennyiben az adott személy elégedett a munkahelyével és ott pozitív megerősítésben, megbecsülésben részesül, ugyanakkor jelentősen rövidülhet, ha folyamatos negatív hatások érik a munkavállalót. Összességében a vizsgálatunk a Bevezetésben említett négy megállapítást figyelembe véve megerősítette az azokban foglaltakat. Németországot a magyarok továbbra is szívesen választják célországnak, mivel jól bejáratott munkavállalási mechanizmusok alakultak ki. A német munkaerőpiacon főként a műszaki végzettséggel, szakmával rendelkezők találnak olyan munkát, ami megfelel az elvárásaiknak. Az, hogy 1990 óta Németország a leginkább preferált három célország között szerepel, valószínűsíti, hogy még sokáig a mobilitás egyik fő célpontja marad, amit tovább erősíthet például a Brexithez kapcsolódó, brit munkaerőpiaci változások hatása.

Irodalom

- Bálint L. et al. (2011): Kivándorlás Magyarországról. In: Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai jövőkép. Műhelytanulmányok No.1. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 121–126.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célországválasztás az „új migránsok” körében. Demográfia, 4., 271–307.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2015): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs. (szerk.): Közelkép. Nemzetközi vándorlás. MTA KRTK, Budapest, 59–67.
- Blaskó Zs., Ligeti A. S., Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2014. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- Hárs Á. (2012): A munkaerő migrációja Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. Bevándorlás és elvándorlás a Munkaerő-felmérés adatai alapján. Összegző tanulmány.
- Hárs Á., Simon D. (2016): Munkaerő-migráció, ingázás, kivándorlás. A magyarok munkavállalási célú emigrációját magyarázó tényezők hatása és változása az uniós csatlakozás óta. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2015. MTA KRTK, Budapest, 72–86.
- Siskáné Sz. B., Halász L., Vadnai P. (2018): Magyar kivándorlók célországai, időben változó trendek. In: Siskáné Sz. B., Halász L. (szerk.): Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban. Miskolci Egyetem, Miskolc, 55–63.

SZIRMAI VIKTÓRIA – SCHUCHMANN JÚLIA –
HALÁSZ LEVENTE

A TÁRSADALMI JÓL-LÉT ÉS A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK JELLEGZETESSÉGEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN¹

Kedves Éva!

A szakmai pályádon földrajzusként, geográfusként indultál, aztán érkeztél a szociológiához: én a szociológiával kezdtem és utána érkeztem a földrajzi, a geográfiai szemlélethez. Ebben a közös térben találkoztunk, ismertük meg egymást, és tiszteljük a másikat már évek óta. Figyeltem a tudományos pályádat, de közös dolgaink, közös kutatásaink is voltak. Legutóbb „A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé” című nagy kutatásban, az eredmények publikálásában dolgoztunk együtt. De számomra talán ennél is fontosabb az a szerep, amit abban játszottál, hogy ma már egyre több olyan fiatal és kevésbé fiatal kutató van, akik tisztában vannak a társadalom térbeli szemléletének a jelentőségével, illetve a tér társadalmi természetének a fontosságával. Ezért Te sokat tettél. Egyetemi oktatóként több olyan fiatal doktoranduszt neveltél fel, akik közül néhány a közvetlen munkatársam lett, akik nemcsak a geográfia, hanem a városszociológia tudományában is jók voltak, elhivatottan művelték azt. Ezt nagyon köszönöm Neked. Ahogy azt is, hogy az évek alatt a barátom is lettél.

Most Téged ünnepelünk, az egy szép kerek évszám, az 50: a további 50-nek, a 100-nak a közepe. Örülj ennek az ünnepnek, mert örülni nem mindenki tud, csak az arra méltóak. De ahogy az optimizmusodat ismerem, Te biztos tudsz. Engedd meg, hogy része legyek ennek az ünnepnek és nagyon boldog születésnapot kívánjak. Kedves Éva, az Isten éltesen sokáig.

Szeretettel: Szirmai Viktória

Bevezetés

A társadalomtudományi gondolkodás egy új paradigmája szerint a mai folyamatok megértéséhez már nem elegendőek a kizárólag gazdasági szemléletű elemzések. A

¹ Jelen tanulmány eredeti változata „Posztszocialista jóllét és területi egyenlőtlenségek a Kárpát-medencében” címmel jelent meg 2016-ban, a Tér és Társadalom 30. évfolyamának 4. számában (110–128. oldal).

gazdaság, a gazdasági folyamatok mechanizmusai mellett a társadalmi tényezőket, az emberek mindennapi életviszonyait, közte a jól-létét is vizsgálni kell. Ezekre is figyelemmel kell lenni, akár a világban zajló jelenségek értelmezésekor, akár a legkülönbözőbb típusú fejlesztési célok kijelölésekor, akár a társadalmi és gazdasági, politikai problémák, feszültségek kiküszöbölésének a törekvéseikor (Dogan 2004; Kolossov, Loughlin 2004; Horváth 2015a). Ezt állítja a Stiglitz-jelentés is, amely a Columbia Egyetem professzora, a Nobel-díjas Joseph E. Stiglitz vezetésével, nemzetközileg ismert és elismert közgazdászok, társadalomkutatók részvételével készült 2009-ben. A „Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress” (A gazdasági teljesítményt és a társadalmi fejlődést mérő bizottság jelentése) című tanulmánynak központi gondolata, hogy a termelés- és a gazdaságorientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jól-létére annak vizsgálatára kell a hangsúlyokat helyezni. Főként azért, mert a világban hatalmas méretű, közte kiemelten is jövedelmi egyenlőtlenségek, jól-léti differenciáltságok jöttek létre, amelyek az országok versenyképességét, a gazdaság dinamizmusát rontják, a társadalmak mindennapi életviszonyait pedig kedvezőtlenül befolyásolják. Joseph E. Stiglitz 2012-ben megjelent „The Price of Inequality: How Today’s Divided Society Endangers Our Future” (Az egyenlőtlenség ára: A mai megosztott társadalom miként veszélyezteti a jövőnket?) című munkájában egyértelműen leszögezi, hogy a „túlzott egyenlőtlenség árt a produktivitásnak és lassítja a fejlődést” (Stiglitz 2012). Az amerikai közgazdász erőteljesen bírálja az amerikai jövedelmi és egyéb gazdasági tényezőkből álló egyenlőtlenségi rendszert, ahol az amerikaiak egy százaléka kontrollálja a nemzeti vagyon 40 százalékát, ahol ez a felső egy százalék élvezi a legjobb egészségügyi ellátást, a legjobb oktatást és a vagyon előnyeit, miközben a többi 99 százalék mindebből kimarad. A vagyoni koncentrációt nem csupán az amerikai folyamatok mutatják: az adatok szerint a világ népességének fél százaléka birtokolja a gazdagság (a nettó vagyon) több mint harmadát (Credit Suisse 2010; inequality.org 2015). Egy másik adat szerint a leggazdagabbak egy százalékának tulajdonában áll a világ vagyonának közel fele (nbr.co.nz 2014).

Ennek alapján jogos kérdés: mi történik a hasonló politikai, társadalmi, gazdasági berendezkedésű és jellegű kelet- és közép-európai térségekben, közte a kárpát-medencei régiókban? Mi jellemző a vizsgált térség népességének jól-léti mutatóira, illetve a térségi társadalmi egyenlőtlenségek regionális szintű alakulására? Megfigyelhetőek-e hasonló koncentrációs folyamatok itt is, mint a fejlett nyugati modellek esetében? Tapasztalható-e felzárkózás, illetve közeledés a vizsgált különböző országok és régiók adatai között? Vagy éppen a diverzifikálódás, részben a közeledés, részben pedig a távolodás, a leszakadás a fő trend?

A tanulmány a válaszokat társadalomstatistikai módszerek segítségével keresi: a Kárpát-medence poszt-szocialista országait és azok régióit (hét magyar, négy szlovák, három román, egy szerb, egy ukrán, valamint a nyugati modellekkel való összehasonlítás szempontjának a biztosítása miatt egy osztrák NUTS 2 szintű régiót²) elemzi. A Kárpát-medence – mint az elemzések földrajzi kerete – koherens gazdasági egységként létezett évszázadokon keresztül, amelynek országai történelmét, társadalmi és gazdasági folyamatait tekintve számos párhuzamosságot mutatnak. A tanulmány célja, hogy mind a hasonlóságokat, mind a főbb különbségeket bemutassa, azok ok-okozati összefüggéseket feltárja. A társadalmi jól-lét stigmatizációs dimenzióiból kiindulva néhány lényeges társadalmi jellegű mutatót vizsgál: a jövedelmet, az anyagi deprivációs szinteket, a szegénységi kockázatokat, az iskolázottságot, a munkanélküliséget, az egészséget országos és a regionális léptékekben, sőt rangsorolja, egyben tipizálja azokat.³

A társadalmi térbeli különbségek történeti meghatározottságai

A kelet-közép-európai rendszereket a központosított, egypártrendszerre alapozott hatalmi berendezkedés, a redisztributív – vagyis a pénzügyi erőforrások újraelosztására épülő – társadalomirányítás mechanizmusai jellemezték. Ezek mellett a helyi (vállalati, területi) önállóság hiánya, a kizárólagos állami tulajdon, a negligált piaci viszonyok, a társadalmi részvétel, a civil szerveződések, mozgalmak kialakulatlansága, de nem utolsósorban a „puha” és a „kemény” diktatúra jellegzetességei között lavírozó, az egyének mindennapi életére rátelepedő, félelmet keltő pártállami jelenlét, a szólásszabadság hiánya is. A létező szocialista rendszerek hosszú ideig eltakarták, eltitkolták a különböző társadalmi problémákat és az egyenlőtlenségeket. A munkanélküliséget „kapun belül” tartották, a térbeli társadalmi polarizáció, a lakóhelyi szegregáció tényét vitatták, azt az új lakótelep-fejlesztésekkel, az egyformán

2 A vizsgált régiók és azok magyar nyelvű változatai név szerint a következők: Ausztria: Burgenland; Magyarország: Nyugati-dunántúli, Közép-dunántúli, Dél-dunántúli, Közép-magyarországi, Dél-alföldi, Észak-alföldi, Észak-magyarországi régiók; Románia: Nord Vest (Északnyugat-Románia), Vest (Nyugat-Románia), Centru (Közép-Románia); Szerbia: Vojvodina (Vajdaság), Szlovákia: Bratislavský kraj (Pozsonyi várostérség), Západné Slovensko (Nyugat-Szlovákia), Stredné Slovensko (Közép-Szlovákia), Východné Slovensko (Kelet-Szlovákia); Ukrajna: Zakarpattia Oblast (Kárpátalja).

3 A társadalmi jól-lét stigmatizációs fogalma nyolc tényezőt foglal magába: az anyagi életkörülményeket (ennek keretében a jövedelem, a fogyasztás és a vagyon mutatóit), az egészség, az oktatás, az egyéni aktivitások szempontjait (a munkát is beleértve), a politikai képviselő és a kormányzás, vagyis a politikai érdekérvényesítés mutatóit, a társadalmi és a személyes jellegű kapcsolatrendszerek összefüggéseit, a mai és a jövőbeni környezeti viszonyok és végül a gazdasági és a fizikai jellegű bizonytalanságok dimenzióit. Ezek közül ebben a tanulmányban a területi korlát miatt csak néhány, az adott tényező jellemzőit leginkább reprezentáló indikátor vizsgálatára került sor. Pl. iskolázottság: felsőfokú végzettségűek aránya; egészség: nők és férfiak születéskor várható élettartama.

kis lakások építésével akarták megoldani. A társadalmi egyenlőtlenségek eltusolását (közte az állampárt politikai, hatalmi céljainak pénzügyi bázisát) szolgálták a homogén munkabérek is, a homogénnek mondott és vélt új ipari városfejlesztések, a sajtó és a média által közölt egytípusú ideológiák is. Természetesen a történelmi hasonlóságok mellett számos jól-létet befolyásoló különbség is megjelent. Elég csak a különutas jugoszláv szocializmusra gondolni, ahol már az 1950-es évektől Európa tőkés országai felé nyitottak, majd mind a KGST-vel, mind Nyugat-Európa kapitalista országaival kereskedtek. A '70-es évektől engedélyezték a külföldi (főként németországi, ausztriai) munkavállalást, így a hazautalások nagymértékben javították a lakosság jól-lét szintjét, biztosították megélhetését. Szintén megemlítendő a magyarországi ún. második gazdaság konjunktúrája és az ebből származó plusz bevételek, amelyek nagyban hozzájárultak „gulyáskommunizmus” kialakulásához, tehát a szocialista berendezkedése ellenére viszonylagos jól-lét jellemezte az életszínvonalat. Úgy szintén különbözik Románia esete, ahol az 1980-as évekig egyértelműen növekedett a lakosság megelégedettségének szintje, nőtték a háztartások fogyasztásai, csökkent a város-vidék ellentét, azonban Ceaușescu regnálásának utolsó tíz évét jellemző autarkiára törekvés, a külföldi kölcsönök visszafizetése preferenciája aláasta a gazdasági fejlesztések és a társadalmi jól-lét megerősítése irányába tett törekvéseket.

Az államszocialista rendszerek az európai típusú területi fejlődési folyamatokat is akadályozták, az erőltetett szocialista iparosítás koncepciója, az iparfejlesztések kiemelt előnyei, az infrastrukturális fejlesztések hátrányai a történelmi múlt, a korábbi időszakok területi egyenlőtlenségeit növelték: főként a városok és a vidéki térségek közötti társadalmi, gazdasági és infrastrukturális polarizáció szinte minden országban jellemző volt.

Az 1989-ben, 1990-ben kibontakozó társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a globalizáció, a külföldi működőtőke területválasztási stratégiái tovább erősítették a történetileg szerveződött területi szakadékokat. A külföldi működőtőkét, a multinacionális nagyvállalatokat a fejlett centrumtérségek, a regionálisan fejlettebb térségek nagyobb városai vonzották (Kiss 2015). Ezek máig is érvényes következményei: a gazdasági potenciál, valamint a különböző intézmények, szolgáltatások nagyvárosi koncentrációi, de a városcentrumok és a városi környékek, a különböző várostípusok közötti fejlettségbeli egyenlőtlenségek, a nagy és a kisebb városok, az ipari térségek, de főként a nagyvárosi térségek és a vidéki területek közötti polarizációs folyamatok, sőt a területi szegregációs hatások is. Jellemzőek a szakképzett, magas jövedelmű társadalmi csoportok fejlettebb, a szakképzetlenebb, alacsony jövedelmű rétegek kedvezőtlenebb adottságú területi elhelyezkedései, a területi és a társadalmi hátrányok halmozódásai.

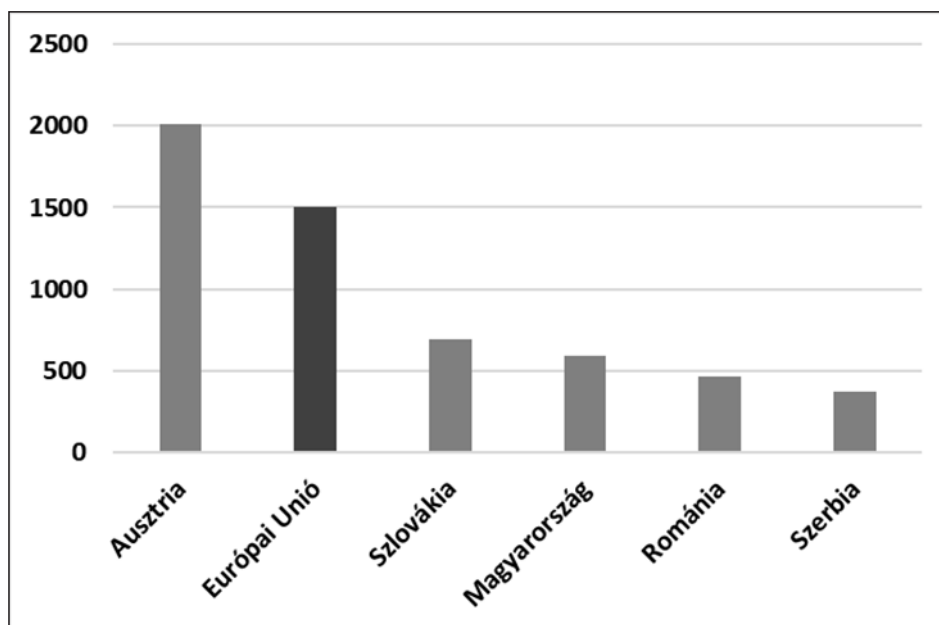
A különböző kutatások szerint a kelet-közép-európai országok mindegyikében – közte a vizsgált kárpát-medencei országokban is – a magas társadalmi státusú, képzettebb, jobb jövedelmű társadalmi csoportok inkább a városokban, nagyvárosokban (azok előkelőbb belvárosi negyedeiben), az alacsonyabb társadalmi státusúak főként az ipari válságtérségekben, de elsősorban a hátrányos helyzetű vidéki falusi térségekben helyezkednek el (Gajdos 2008; Szirmai 2009, 2015; Timár, Kovács, Váradi 2015). A területi társadalmi elhelyezkedés folyamatai komoly hatással vannak (lehetnek) a társadalmi jól-lét alakulására: a magyar nagyváros-térségi, illetve hátrányos helyzetű vidéki térségek kutatása szerint a területi és társadalmi jól-léti egyenlőtlenségi rendszerek között szignifikáns a kapcsolat. A társadalmi jól-lét mért dimenziói követik a térbeli centrum-periféria modell hierarchikus fejlettségi szintjeit, a jól-lét a legmagasabb a nagyobb városokban (azok belvárosaiban) és legkedvezőtlenebb a vidéki térségekben (lásd részletesen Szirmai 2015).

A társadalmi jól-lét differenciáltságai a Kárpát-medence régióiban

A jövedelmi egyenlőtlenségek

A kelet- és kelet-közép-európai országokban az 1989-es évben, illetve az 1990-es évek elején kezdődött társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a piaci gazdaság kialakulása, az Európai Unió csatlakozás és annak előkészítésével is összefüggő támogatási rendszerek (Szerbia és Ukrajna kivételt képez) megteremtették a gazdasági és jövedelmi felzárkózás lehetőségeit. A reálfolyamatok azonban csupán részleges eredményeket hoztak: a felzárkózás a várakozásokhoz képest lényegesen lassabban és igen nagy különbségekben játszódtott le. (A legfrissebb kutatások szerint például Szlovákia (de Lengyelország is) sokkal sikeresebben valósította meg a jövedelmi felzárkózást, mint Magyarország vagy Románia). Többek között ezt az is bizonyítja, hogy a háztartási jövedelmek 2005 és 2013 között a leggyorsabban Szlovákiában és a legkevésbé Magyarországon nőttek (Szívós 2014).

Ezeket a különbségeket a történeti és gazdasági adottságok (közte a GDP) eltérései, az urbanizációs jellegzetességek, a globalizációs folyamatok hatásai, az azokhoz való adaptációs sajátosságok, a termelékenységi, valamint foglalkoztatottsági tényezők, az Európai Unióhoz tartozás, illetve a csatlakozás időpontjai (de az azzal összefüggő várakozások), végül, de nem utolsósorban az európai kohéziós politikák működési zavarai okozzák. Jóllehet az Európai Unió számos olyan fontos stratégiai döntést hozott, amelyek a területi egyenlőtlenségek enyhítését célozták, ezek azonban többnyire sikertelenek voltak (Horváth 2004, 2015a). Az Európai Bizottság különböző kohéziós jelentései (például az 1996-os és 2004-es) több ízben is megállapítják, hogy

1. ábra Az: átlag nettó jövedelmek az Európai Unióban és a vizsgált országokban (2014; euro)
Adatok forrása: Eurostat

a strukturális politikai intézkedések ellenére a régiók közötti különbségek lényegében változatlanok maradtak (Horváth 2004)

1990 után a piacgazdasági átmenet, majd a globális gazdasági hatások erősödése a vizsgált poszt-szocialista országban (még Ausztriában is) felerősítették a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Éleződtek a különbségek a globális gazdaságból, a modernizációból profitálók és az abból kimaradók között (Medgyesi, Tóth 2012).

Az 1. ábra tanulsága szerint az átlag nettó jövedelmek színvonala jól tükrözi a vizsgált országok közötti fejlettségbeli differenciákat és a lemaradás mértékeit is.⁴ A vizsgált országokban az átlagos nettó jövedelmek aránya különböző mértékben bár, de nagyságrendileg elmaradnak mind az Uniós átlagtól, mind pedig a fejlett Ausztria jövedelemszintjétől is. Románia és Szerbia nettó jövedelemszintje pedig csupán töredéke az Uniós átlagnak, de még a szlovák, vagy magyar helyzet sem mutat lényegesen kedvezőbb képet.

2009 és 2012 között Magyarországon is jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi decilisei közötti ráta 7,2-ről 9,0-ra emelkedett. Ez legnagyobb mértékben a jövedelem-eloszlás alját érintette: a legalsó tized részesedése az összes jövedelemből 3,1%-ról 2,5%-ra csökkent,

⁴ A közölt ábrákkal való takarékoskodás szempontja miatt, azoknál az ábráknál, ahol a trend hasonló az itt megadott trendhez, csak hivatkozni fogunk ennek az ábrának a trendjére illetve az ábra számára.

viszont a legfelső decilis aránya jóllehet nem nagymértékben, de növekedett. A jövedelem-elosztást jellemző valamennyi mutató (közte az ún. Gini-együttható) statisztikai értelemben szignifikáns növekedést jelzett. A magyar társadalomban több szempontból is polarizációs folyamat zajlik. Az utóbbi években a felsőbb társadalmi szegmensbe tartozók száma, aránya jelentősen csökkent, a középosztály leszakadása pedig erősödött, ezért mind a mai napig nem alakult ki a modernizáció szempontjából létfontosságú széles középosztály, miközben a szegények aránya növekedett (Kolosi 2000; Osztálylétszám 2014).

Fontos megemlíteni a vizsgált összes poszt-szocialista állam (kivéve Ausztria) esetébe erősödő külföldi munkavállalás jelentőségének növekedését, amely enyhít(het)i az adott ország kedvezőtlen jövedelmi, megélhetési problémáit. Legnagyobb arányban Romániából költöztek nyugatabbi országokba magasabb jövedelmek, jobb társadalmi presztízs reményében, ezzel egy időben súlyosbodó demográfiai krízist okozva a román ellátórendszereknek. Jelenleg a románok 12%-a (azaz 3 millió fő) dolgozik az ország határain kívül, ez az érték az Európai Unió tagállamai közül Bulgáriával egyetemben listavezető (Dewsbury 2012). A magyar, szlovákiai és szerbiai eset hasonló, évről évre növekvő számban hagyják el munkavállalás céljából ideiglenesen vagy örökre az országokat. Magyarországról 1989 óta 450.000 fő (a lakosság 4,5%-a), Szlovákiából 250.000 fő (a lakosság 4,6%), míg Szerbiából 313.000 fő (a szerbiai lakosság 4,2%-a) költözött el hazájából. (Minarechová 2015; Zsuppán 2013; InSerbia Network Foundation 2015) (Az ukránok külföldi munkavállalásának számszerűsítése az országot sújtó háborús konfliktus, a nagyszámú országon belüli és országot elhagyni kényszerülő menekült miatt lehetetlen feladat.)

Kutatások bizonyítják, hogy a kivándorlás elsősorban a fiatalokat, a diplomásokat érinti, ők azok, akik a legnagyobb arányban vesznek részt a nyugatra irányuló migrációban, ez egyértelműen az anyaország vesztesége, amely gyengíti ezeknek az országoknak a gazdasági versenyképességét is (Hárs 2012; Blasko, Gödri 2016; Sik, Szeitl 2016). Habár országos szinten negatív folyamattal állunk szemben, egyéni, családi szinten változatos képet kapunk, ha a hazautalások (remittances) GDP-hez viszonyított arányát vizsgáljuk. Legnagyobb összeget a külföldi szerb és ukrán munkavállalók utalnak haza (a szerbiai GDP 9,2%-a, az ukrán 6,5%-a). Magyarországon (3,3%), Szlovákiában (2,5%) és Romániában (1,8%) is jelentős bevételi forrást jelentenek ezen összegek, így kisebb-nagyobb mértékben korrigálják (javítják) a kedvezőtlen országos, illetve regionális statisztikák alapján vázolt képet.

Az anyagi depriváció problémái

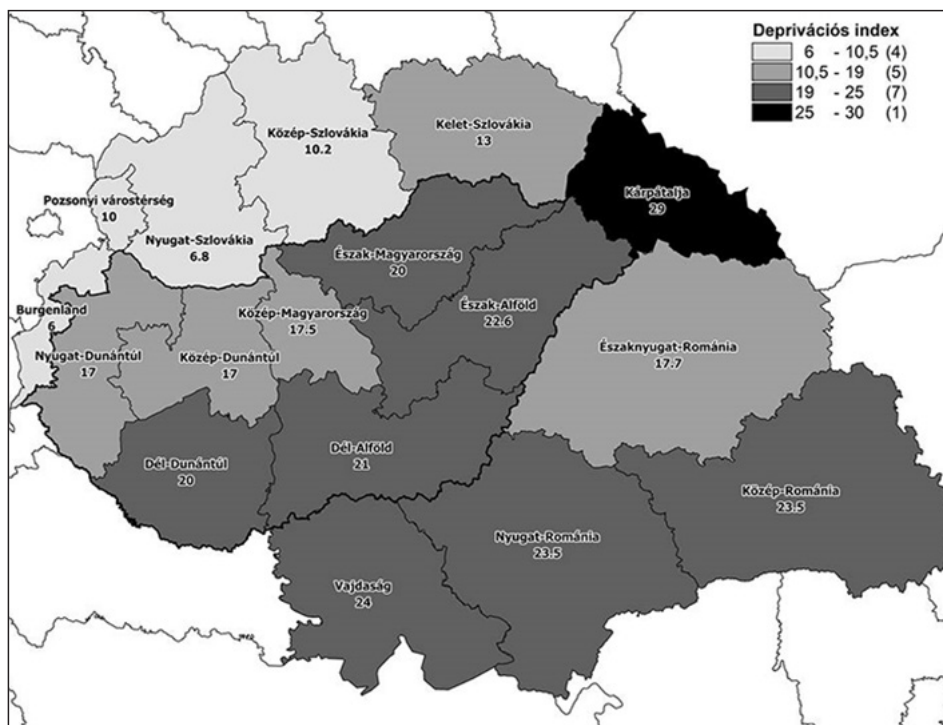
A deprivációs index eredményei szerint jelentős különbségek feszülnek az Európai Unió fejlett centrumtérségei és a (fél)perifériák között. A 2014-es adatok alapján a depriváltak arányaiban négy különböző csoport (vagy egység) különíthető el: az

első Ausztria 3,6%-os aránya. A második egység (az Európai Unió teljes lakosságának 9,1%-os arányát meghaladó) Szlovákia, ahol a vizsgált érték 9,9%. A harmadik csoporthoz kerültek Magyarország, Románia és Szerbia (ez utóbbi esetben a deprivációs index az Európai Unió értékének 2,5-szerese). Ukrajna negyedikként a legrosszabb mutatóval bíró ország, itt a teljes lakosság 35,5%-ka él anyagi nélkülözések közepette.

A depriváltak arányában jelentkező regionális különbségek kissé módosultak: a vizsgált régiók között öt csoport különíthető el. Az első csoportban a depriváltak aránya az európai uniós átlag alatt marad: ide tartozik az osztrák Burgenland (6%) és Nyugat-Szlovákia (6,8%). A második csoportba kerültek deprivációs indexének értéke az uniós átlaggal közel megegyezik, mint például a Pozsonyi várostérség (10%) és Közép-Szlovákia (10,2%). A harmadik csoport négy régiójának indexértéke már meghaladja a 10%-ot, 10 és 17 % között mozognak. Itt látni a gazdaságilag kevésbé fejlett és társadalmi problémákkal érintett Kelet-Szlovákiát, és három magyar régiót: Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl, és Közép-Magyarország térségeit. A negyedik csoportban a depriváltak aránya már az uniós átlag duplája (17 és 20% közötti). Ebben a csoportban egy román régió (Északnyugat-Románia) mellett további három kelet-magyarországi régió is megtalálható. Az utolsó, ötödik régiócsoportban nagyon magas, 20% feletti deprivációs értékeket kapott régiók vannak: az Észak-alföldi régió, valamint két román (Nyugat- és Közép-Románia), a szerb Vajdaság és Kárpátalja.

A szegénység jellemzői

A Kárpát-medence régióiban a szegénység területi mintázata nagyjából, de nem egyértelműen korrelál a gazdasági fejlettséggel. Leginkább a rurális térségek aránya, belső perifériák kiterjedése, az ipari válságövezetek, a magas arányban deprivált lakossággal és kisebbségi csoporthoz tartozóval (pl. románok) jellemezhető térségekben idült probléma. A nyugat-keleti lejtő, valamint a centrum-periféria reláció e tekintetben is érvényesül, ennek értelmében az elhanyagolható társadalmi-gazdasági különbségekkel rendelkező Ausztriában, valamint Szlovákia és Magyarország nyugati térségeiben legkedvezőbb a helyzet, Uniós átlag alatti a szegénységi kockázatban élők, a depriváltak vagy a relatív és/vagy abszolút szegények aránya. Kelet, délkelet felé haladva egyre súlyosabb gondot okoz a szegénység, a nyugat-román régió lakosságának csaknem negyede, míg az elmaradott kelet- és északkelet-magyarországi társadalmak 26-29%-a él szegénységi kockázatban. A vajdasági helyzet a kedvezőtlen, Uniós átlag alatti szerb állapotokhoz képest fényesebb, viszont a kárpátaljai lakosság gyorsan romló tendenciájú és tartósan

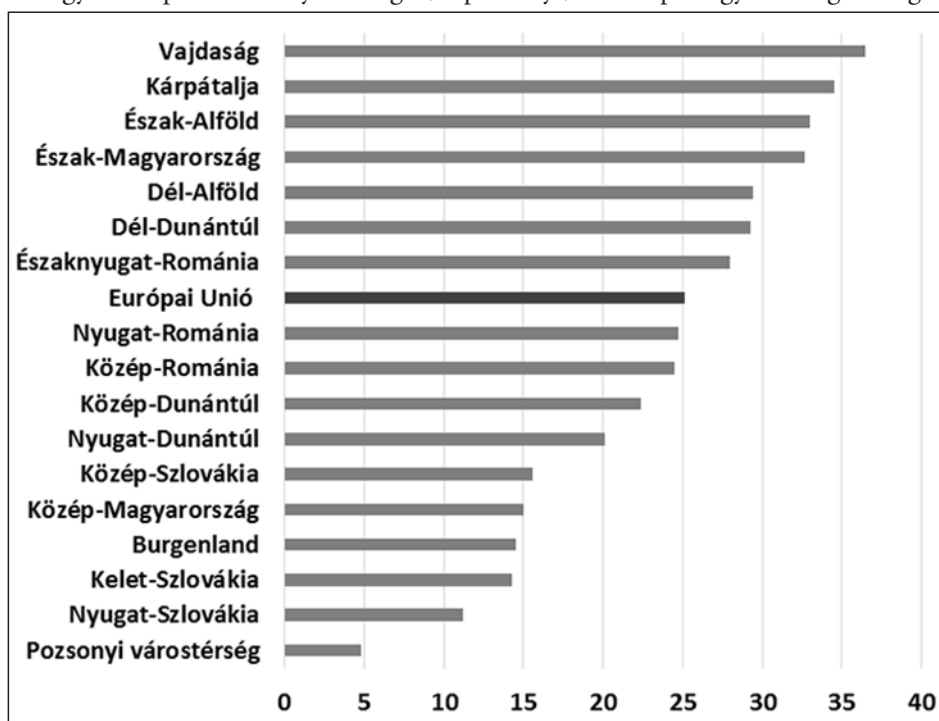
2. ábra A deprivációs index értékei a Kárpát-medence régióiban (2014; %) Készítette: Szélpál Melinda, Eurostat és World Bank adatok alapján

fennálló elszegényedése példa nélküli a vizsgált makrotérsgben. A témakör mélyebb feltárása érdekében a humán szegénységi mutatót elemeztük (3. ábra). A komplex indikátor alapján az Európai Unió átlagához, illetve az egymáshoz viszonyított nagyságai alapján négy régiócsoporthoz különíthető el. Az Európai Unió érték alatti, a legalacsonyabb humán szegénységi mutatókkal a pozsonyi és nyugat-szlovákiai régiók, majd Burgenland és Közép-Magyarország, illetve Közép- és Kelet-Szlovákia jellemezhetők. Ez is bizonyítja, hogy a szlovák felzárkóztatási programok sikerrel végződtek, ugyanis látványos különbségek a lakosság elszegényedése, a szegények aránya terén nem érzékelhetők. Az Unió átlagával megegyező vagy ahhoz közelítő második csoportba kerül a két romániai régió (Nyugat- és Közép-Románia) és valamivel alacsonyabb mértékben a Közép-Dunántúl és a Nyugat-Dunántúl. A többi vizsgált kárpát-medencei régióban (egy román és a többi magyar régió eseteiben) a mutató értékei rendre az Unió átlagát meghaladóak. Ez az érték a legmagasabb két magyarországi, az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régiókban, a Vajdaságban és Kárpátalján.

Az iskolázottság egyenlőtlenségei

A társadalmi haladásnak, egy ország fejlettségének, társadalmi versenyképességének lényeges feltétele a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. 2015-ben az EU 28 tagállamában a 30-34 éves korosztályon belüli népesség 38,7%-ka rendelkezett diplomával. Ausztria értékei megegyeznek az EU-s átlaggal, ezt követi Magyarország (34,3%), majd Szlovákia (28,4%). Az EU-s átlagtól jelentősen elmaradnak viszont a román (25,6%), és a csatlakozásra váró szerb (23%), valamint az ukrán (22%) adatok. Ha regionális összehasonlításban nézzük, akkor az európai uniós átlagot csak a két vizsgált metropolisz-térség (a pozsonyi és a közép-magyarországi) értékei haladják meg.

A 4. ábra tanulsága szerint a diplomások arányának regionális differenciáltságainak az elemzésekor szintén négy nagy csoport különíthető el: az első az EU átlagnál is nagyobb diplomás arányú térségek, a pozsonyi, és közép-magyarországi térségek,

3. ábra A Humán Szegénységi Mutató* a vizsgált kárpát-medencei régiókban (2011; %)

Adatok forrása: Eurostat, Knoema

* A Human Poverty Indexet (Humán Szegénységi Mutató) a HDI analógiájára dolgozta ki az ENSZ annak érdekében, hogy a valós szegénységet három indikátorból (a születéskor várható élettartam, írástudatlanság és tiszta ivóvízhez való hozzájutás, valamint korukhoz képest alacsony súlyú gyermekek száma) képzett komplex mutatóval valósághűen tudják ábrázolni.

ahol az ország felsőoktatási intézményeinek több mint fele megtalálható. Ezt követi a második egység, itt az EU átlagával megegyező értékkel jellemezhető Burgenland. A harmadik csoport már népesebb: a Nyugat-Dunántúltól egészen az Észak-Alföldre terjed. Szinte alig látni különbséget az itt sorjázó régiók képzettségi szintje között. A negyedik csoportot pedig a Kárpát-medence leginkább leszakadó térségei alkotják.

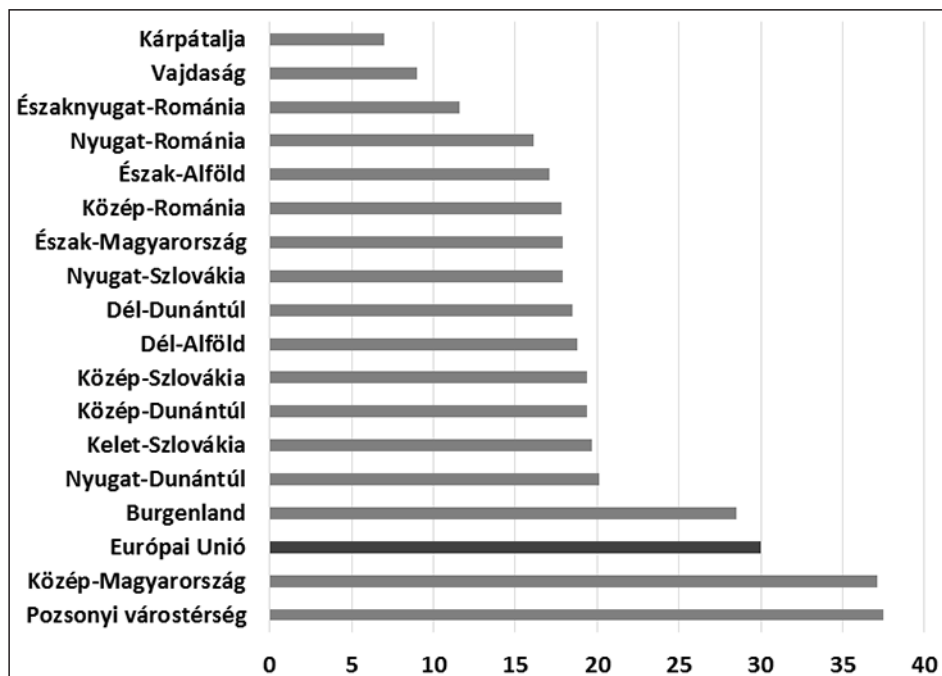
A középmezőny kiegyenlítetttsége akár meglepő is lehet, hiszen a térségek gazdasági adottságai igen eltérőek, számos esetben kifejezetten fejletlen térségeket is magukba foglalnak. A magyarázatot a magas szintű kutatás-fejlesztési potenciál, az oktatási és a kutatói intézmények jelenléte adja. Példa lehet erre a gazdasági és társadalmi problémákkal, közte magas munkanélküliséggel is sújtott Kelet-Szlovákia, ahol számos kutatóintézet működik: közte a Szlovák Tudományos Akadémia, és annak nyolc intézete, továbbá itt található a Kassai Egyetem, amely a szlovák felsőoktatás egyik központja, a maga 29,3 ezer hallgatójával (Horváth 2015b). Hasonló okokra vezethető vissza a diplomások „középszintű” aránya a szintén súlyos gazdasági problémákkal küzdő és egyre inkább leszakadó magyar Dél-alföldi régióban, ahol a Szegedi Tudományegyetem és a hozzá kapcsolódó kutatóhelyek adnak munkahelyet és megélhetést a diplomás, képzettebb társadalmi csoportoknak, de a nyugat-romániai régiók hasonló adatai mögött is a nagyvárosok (Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Szatmárnémeti rangos felsőoktatási intézményei és K+F+I egységei állnak.

Az Európai Unión kívüli főként a szerbiai Vajdaságban és Kárpátalján legalacsonyabb a diplomások aránya: ezek meg sem közelítik az Európai Unió átlagot, noha Vajdaságban koncentrálódik a legtöbb diplomás a belgrádi régió után, hiszen ennek a régiónak a határ mentisége (két, már európai uniós országgal is határos) jelentős gazdasági dinamizmust ad neki (Horváth 2015b).

A munkanélküliség problémái

A munkanélküliség országok szerinti sorrendje eltér a korábbiak sorrendjétől. A 2014-ben mért Európai Unió munkanélküliségi rátája 10,2% volt. Ennél alacsonyabb az érték Ausztria esetében: 5%. Ez az osztrák gazdaság stabil működését, a foglalkoztatottság magas arányát mutatja. A szintén alacsonyabb román érték (6,8%) magyarázata is gazdasági tényező, de nem annak fejlettsége, hanem éppen a fejletlensége, pontosabban a román állampolgárok növekvő arányú külföldi munkavállalása. Az Unió átlag alatti magyar munkanélküliségi ráta mögött szintén nem a gazdaság dinamizmusa, hanem a 2011-ben bevezetett Közmunkaprogram⁵ található. A szlovák

5 A közmunkaprogram már 2011 előtt is létezett Magyarországon, de más formában. 2011 előtt a közfoglalkoztatás alapvetően három formában (közhasznú munka, közmunka-program és közcélú munka) létezett, amelyek tartalmilag (az elvégzett munka jellegében) kevésbé különböztek egymástól, finanszírozásban és az irányító, felügyelő intézmény tekintetében viszont igen. 2011. január 1-től megszűnt a korábbi három közfoglalkoztatási forma, és azt az „egységes közfoglalkoztatás rendszere”

4. ábra Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25-64 éves korosztályon belül (2015; %) Adatok forrása: Eurostat, Knoema

adat akár meglepő is lehet, kiváltképp, ha a korábbi kedvező pozícióira gondolunk. Szlovákia munkanélküliségi rátája az Uniós átlag feletti, 13,2%, amely a különböző történeti okokon túl, főként az ország euro zónához való csatlakozását követő gazdasági visszaeséssel magyarázható. A két Unión kívüli országban, az Uniós átlag duplája, 20% feletti a munkanélküliségi ráta: Szerbiában 20% és Ukrajnában 23%.

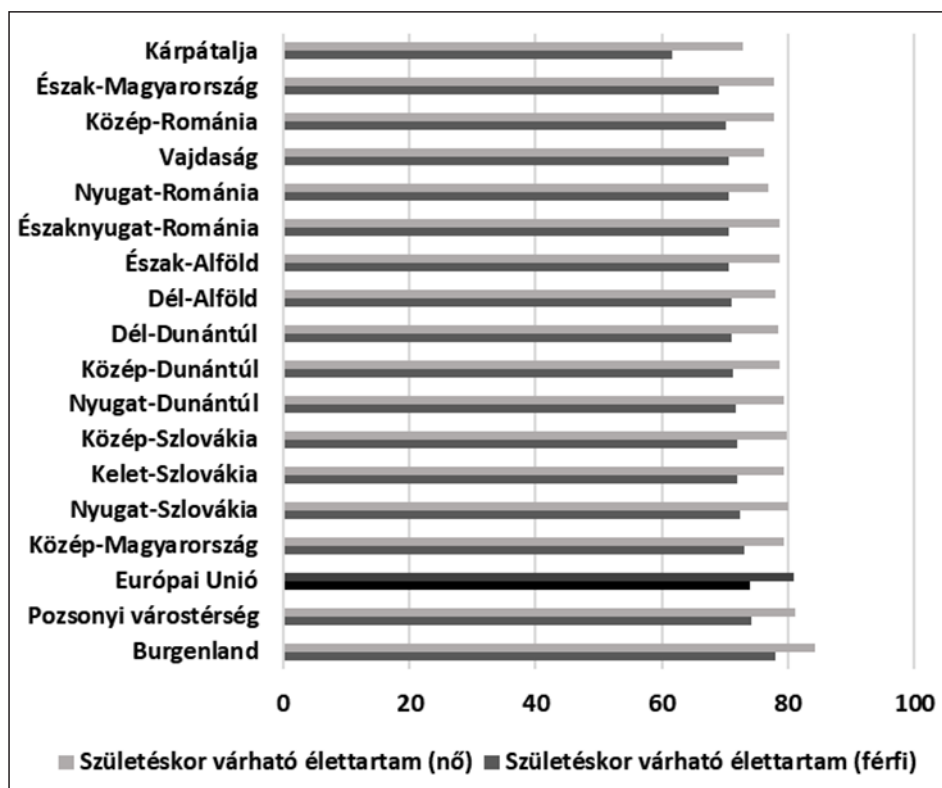
A munkanélküliségi ráta regionális jellemzőinek az elemzése (az Unió 28 tagállamának átlagához és egymáshoz viszonyított nagysága) alapján négy régiócsoporthoz különíthető el. Az első csoportban azok a régiók találhatók, amelyekben a munkanélküliségi ráta különböző mértékben bár, de meghaladja az uniós átlagot. Ide három szlovák (Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákia), egy szerb (Vajdaság), egy ukrán (Kárpátalja) és egy magyar régió (Észak-alföldi) tartozik. A második csoportba, váltotta fel. Az új rendszerben csak a munkaügyi kirendeltségek által kiközvetített álláskeresők lehetnek közfoglalkoztatottak, akik – a korábban érvényes minimálbér, illetve garantált bérminimum helyett – rendeleti úton meghatározott közfoglalkoztatási bérben (a nettó minimálbér kb. 76–88%-a) részesülnek. Magyarországon 1996 és 2006 között átlagosan 30-40 ezren dolgoztak valamilyen közfoglalkoztatási formában. Ez a létszám 2009-től 60-100 ezerre nőtt, 2013-ban pedig meghaladta a 130 ezret, ami Európa többi országához képest is jelentősnek számít. A jelenlegi rendszer sok kritikát kap elsősorban azért, mert nem kínál valós alternatívát azoknak, akik tartósan kiestek a munkaerőpiacról, és ahelyett, hogy segítené őket visszatérni, konzerválja a szegénységet és a hátrányos helyzetűek kiszolgáltatottságát (Timár, Kovács, Váradi 2015).

az Unió átlagától csak néhány százalékkal alacsonyabb munkanélküliségi rátájú régiók kerültek (az Észak-magyarországi, a Dél-dunántúli, a Dél-alföldi régiók) és Nyugat-, valamint Közép-Románia. A harmadik csoportban találni a két fővárosi régiót (a közép-magyarországit és a pozsonyit) valamint a Közép-dunántúli régiót. A negyedik legalacsonyabb munkanélküliségű rátával jellemezhető régió a Nyugat-Dunántúl és Északnyugat-Románia.

Az egészség egyenlőtlenségei

A vizsgált NUTS 2-es régiókban az egészségegyenlőtlenségek indikátorai (születéskor várható élettartam, nyers születési és halálozási arányszám, gyermekhalandóság, daganatos megbetegedések száma, alkohollal, droggal, dohányzással kapcsolatba hozható halálozások száma, diabéteszben szenvedők száma, stb.) tekintetében egyértelműen kirajzolódik egy nyugat-keleti lejtő, az ún. centrum-periféria dichotómia és a városi és rurális terek közötti különbség (5. ábra) (Berki, Halász 2015).

A vizsgált térségek közül Burgenland szerepel a legelőkelőbb helyen. A régióban fejlett az egészségügyi ellátórendszer, az állam erős szociális hálóját, számos jól-léti beavatkozás következtében a gyermekhalandóság elhanyagolható, alacsony a nyers halálozási ráta értéke, azonban a születések száma a gyors ütemben előregező, alacsony gyermekvállalási kedvű európai lakosságra jellemző trendeket mutatja. Szlovákiában is egyértelműen látszik a nyugat-keleti ellentét. A főváros környéki régió lakosságának születéskor várható élettartama kiemelkedő (Rosicova 2011), kedvező a mortalitási és morbiditási helyzet, amely az EU átlagát is meghaladja. Ezzel szemben a többi szlovák régió lakosságának egészségi állapota kedvezőtlenebb, azonban az országon belüli egészségegyenlőtlenségek nem kirívóak. A magyar régiók egészségi egyenlőtlenségei terén is egyértelmű a nyugat-kelet differencia – természetesen a Közép-magyarországi régió kivételt képez. A vizsgált térségek lakosságának születéskor várható élettartalma nagyjából azonos, csupán az észak-magyarországi térség lecsúszása látványos. Itt az átlagos életkor egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a férfiak és nők közötti különbség is egyre tágabb. Ennek hátterében az elégtelen szociális helyzet, a dezindustrializáció miatti megnövekedett munkanélküliség és kilátástalanság, a roma lakosság magas aránya, számos település szegregátumaiban elégtelen higiéniai állapotok, a társadalmi devianciák egyre gyakoribb megjelenése, valamint az egészségkárosító életforma áll. Románia a várható élettartam tükrében az Unión belül a sereghajtók közé tartozik. Közel 10 év a különbség az EU leghosszabb születéskor várható élettartammal rendelkező svéd (81,6 év) és ír (81 év), valamint a román (73,8 év) lakosság adatai között (Dobos 2003; Marginean 2006; Pop 2010). Még aggasztóbb a kép, ha a regionális egyenlőtlenségek terén vizsgálódunk.

5. ábra Születéskor várható élettartam a Kárpát-medence NUTS 2-es régióiban (2013; év)

Adatok forrása: World Bank, Eurostat, Knoema

Az ország fejlett és alulfejlett térségei között (2,1 év a különbség). Kárpát-medencei összehasonlításban így a román helyzet kifejezetten szomorú képet nyújt, ugyanis az ország gazdaságilag viszonylag fejlett nyugati régiói is az egészségügyi ranglétra legvégén helyezkednek el. Szerbiában a születéskor várható élettartam 75 év és itt a legkiélezettebbek az országon belüli egészségügyenlétlenségek. A belgrádi városkörnyék mellett Vajdaság lakossága jellemezhető egyértelműen a legpozitívabb egészségi állapottal, viszont ez az egyetlen régió, ahol a népességszám természetes növekedéséhez megfelelő az egyensúly a születési és halálozási arányszámok között. A kedvező érték azonban elfedi az intraregionális szélsőségeket, ezt alátámasztandó a nagyarányú roma népességgel rendelkező, rossz szociális körülmények között élő lakosság átlagosan csak 45 évig él. A kárpátaljai térségben a legrosszabb a helyzet, 67,2 év a születéskor várható élettartam, ezen felül itt a leglátványosabb a nők és férfiak közötti különbség. A helyzetet nagyban súlyosbította/súlyosbítja a begyűrűző és súlyosbodó gazdasági válság, az ukrán-orosz háború miatti kilátástalanság, a lakosság nagyarányú emigrációja, a férfiak (családfenntartók) sorozása, az elégtelen

(köz)egészségügyi helyzet, a szociális háló megnyirbálása, az orvoshiány, a gyógyszerhiány, az alultápláltság és a rossz egészségmagatartás.

A társadalmi jól-lét különböző dimenzióinak a vizsgálatából jól láthatóak a térbeli egyenlőtlenségek rendszerei is: egyrészt az országos szintű, másrészt a belső regionális polarizációk, főként a fejlettebb nyugati és a fejletlenebb keleti, délkeleti, valamint a centrum és periféria megosztottságok. A tanulmány által elemzett szlovák adatok, de a kapcsolódó szakirodalmak szerint is 1989 után éles területi társadalmi polarizáció jött létre az Unió centrumtárságához legközelebbi, legnagyobb gazdasági súllyal bíró nyugati országrészek és a szegényebb délkeleti térségek között. Az északi, illetve nyugati urbanizáltabb, magasabb gazdasági, társadalmi és kulturális potenciállal bíró térségekhez képest jelentős mértékű marginalizáció alakult ki (többek között a társadalmi kirekesztés hatásaira is) a déli, illetve és a keleti országrészek kevésbé urbanizáltabb részein, a kisebb falvak esetében (Gajdos 2008).

A román adatok és a szakirodalmi elemzések hasonló trendekre mutatnak rá: az egalitáriánus szocializmus egy homogén, egyben szegény társadalmat hozott létre (Precupetu, Precupetu 2013). A rendszerváltás, a dezindusztrializáció, a piaci társadalomra és gazdaságra való átállás, a reálbérek drasztikus csökkenése (ez 1996-ban az 1990-es bérszínvonal 56,2%-a volt) tovább élezte az egyenlőtlenségeket: a mai Románia az Európai Unió legszegényebb országai között található (Precupetu, Preoteasa, Vlase 2015). A privatizáció, a korrupció nagy egyéni vagyonokat hozott egy kis elit számára. A mezőgazdasági privatizáció, a fragmentált kisbirtokok, az ipari átalakulás, a nagyvállalatok tönkremenetele miatt tömegek (különösképpen a fiatalok, és az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők) váltak munkanélkülivé. (Ez az adat 1995-ben 9,5% volt, 2011-ben 7,5%). A romániai vidéki szegénység (is) mindig jóval nagyobb volt, mint a városi szegénység, ezért is a vidéki népességből igen sokan indultak a nagyobb városok felé (legújabbban külföldre). A város és a vidék közötti különbség folyamatosan mélyül (Precupetu, Precupetu 2013).

A szerb elemzésekből még súlyosabb egyenlőtlenségekre derült fény: a késleltetett rendszerváltás, a piaci viszonyok kiépülésének az elmaradottsága felerősítették a korábbi centralizált állami struktúrából is fakadó térbeli polarizáltságot, főként az ország északi és déli térségei, a városok és falvak között. A különbségek különösképpen 2001 és 2010 között erősödtek (Winkler 2012). A kedvezőtlen folyamatok (közte az alacsony GDP) főként a keleti országrészek periférikus térségeit sújtják (Mijasics, Paunovics 2011).

Érdekes egyenlőtlenségi mintázatot mutat Ukrajna. Itt nem szignifikáns a nyugat-keleti fejlettségi lejtő, ugyanis a többségében oroszok által lakott kelet-ukrajnai térség – főként a nagyvárosi agglomerációi – jellemezhetőek a legkedvezőbb társadalmi és gazdasági mutatókkal (Karácsonyi et al. 2014). A globális pénzügyi válság

azonban kiegyenlítő hatással bírt, mivel kifejezetten ezeken a térségeket érintette, így a város-vidék ellentét enyhült. Kárpátalja a közepesen fejlett ukrán rajonok csoportját gazdagítja, ahol a jelentősebb városok kiemelkedő gazdasági súllyal és viszonylag magas jól-léttel, míg a (hegy)vidéki terek látványosabb elmaradottsággal jellemezhetőek. Az orosz-ukrán konfliktus azonban általánosságban elszegényedést, kilátástalanságot és a legalsóbb jövedelmi decilisbe tartozók helyzetének egyértelmű romlását hozta.

A társadalmi jól-lét különböző dimenzióinak a vizsgálatából a területi koncentráció trendjei is kiderülnek, a fejlett térségek fejlődésének dinamizálódása, a leszakadók növekvő hátrányai. A fejlett térségek között is kiemelkedő a fővárosi terek előnyeinek fokozatos növekedése is. A szlovák eseteket elemző munkákból jól látható Pozsony kiemelkedő (közte GDP) pozíciója az ország többi régiójához képest. (Gajdos szerint köszönve ezt multinacionális cégek, Pozsony esetben például a Volkswagen fővárosi jelenlétének, gazdasági potenciált is növelő szerepének (Gajdos 2005, 2008). A román fővárosi térség, Bukarest gazdasági helyzete szintén jóval kedvezőbb, mint a keleti, az északkeleti, illetve a délkeleti régióké (Precupetu, Precupetu 2013). A magyar fővárosi térség hasonlóan kiemelkedő pozíciót foglal el: az országban megtermelt GDP közel 40%-át itt állítják elő, az országos felsőoktatás hallgatóinak 60%-a itt tanul. A magyar nagyvárosi térségeket elemző összehasonlító kutatások szerint 2005 és 2014 között erőteljesen növekedett a társadalmi és a gazdasági polarizáció a budapesti és a vidéki nagyváros-térségek között (Schuchmann, Váradi 2015). A fővároshoz képest a vidéki nagyvárosoknak nagyobb a népességvesztése, erőteljesebb az elvándorlás, részben a gazdaság korábbihoz képest is jelentősebb Budapest koncentrációja, részben a vidéki nagyvárosi, fővárosihoz képest számottevőbb szuburbanizációs folyamatai miatt is. A tények szerint, amíg a fővárosban lassultak, addig a vidéki városok környékén növekedtek a kiköltözések (Schuchmann 2015). A budapesti térségi munkanélküliség is kisebb, mint a vidéki nagyvárosoké. Horváth Gyula véleménye szerint a nagyvárosok esetében regisztrált visszaesés rontja a globális versenyekben való részvételük esélyeit (Horváth 2015c).

Összefoglalás

Ez a tanulmány a Kárpát-medence poszt-szocialista országainak, illetve az árnyaltabb eredmények végett annak NUTS 2-es térségeinek a jól-léttel összefüggő problémáit és a területi egyenlőtlenségeit elemezte. A cél annak a feltárása volt, hogy a kelet-közép-európai térség e sajátos gazdasági egységének népessége milyen jól-léti viszonyok között él, illetve, hogy a medence térségeit milyen egyenlőtlenségek szabdalják, és azokat hogyan befolyásolják a történeti örökségek, a szocialista rezsimek

maradványai, és társadalmi, politikai rendszerváltás, a piacgazdaságra való áttérés.

A különböző szakirodalmi elemzések alapján nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medencében található államok számos jellemzője közös: hasonlóak a fejlődéstörténeti sajátosságai és hasonlóak a fejlett nyugat-európai országokhoz képest késleltetett társadalmi, gazdasági, urbanizációs fejlődési modell következményei is (Enyedi 2011). Továbbá a szocialista viszonyok közötti lét (az erős állami jelenlét, a piaci viszonyok hiánya), és annak máig tartó konzekvenciái, majd az 1989-ben, 1990-ben kibontakozott társadalmi, gazdasági és politikai rendszerváltások és azok hatásai is közősek. De hasonlóak az Európai Unió csatlakozás, illetve annak az előkészületeivel kapcsolatos következmények is, a globális gazdaságba történő integrációt követő mechanizmusok szintjén. Közte a megnövekedett társadalmi feszültségek, a jól-léti problémák, az erős társadalmi, jövedelmi, képzettségi polarizáció, az elszegényedés, valamint a regionális egyenlőtlenségek is.

Miközben az is nyilvánvaló, hogy az egyes országok konkrét fejlődéstörténeti sajátosságai, a szocialista modellek szerveződésének, illetve érvényesülésének a specifikumai, az Európai Unió csatlakozás időpontbeli különbségei (vagy az integráció várható időpontja Szerbia esetében), a globális tőke megjelenésének országokként és térségekként is igencsak differenciált eltérései. A különböző nemzeti gazdaságok adottságai, a civil társadalmi jellemzők és a kulturális adottságok pedig sajátos fejlődési utakat, jellegzetes jól-léti problémákat és területi egyenlőtlenségeket is okoznak.

A társadalomstatisztikai elemzésekből a következő jelentősebb trendek láthatóak:

1) Kiderültek az országok közötti hierarchikus különbségek: a fejlett, nyugati fejlődési modell szerinti osztrák régió szinte minden vizsgált dimenzió esetében érvényesülő általános fejlettségbeli előnyei, a többiek hátrányosabb pozíciói. Az osztrák régió adatait a szlovák országos adatok, majd a magyarországi jellemzők, illetve a román, a szerb és végül az ukrán pozíciók követték.

2) Megnyilvánultak az egyes országok belső regionális sajátosságai szerinti eltérések is, a történeti adottságok, a fejlődéstörténeti körülmények, a mai strukturális és egyéb mechanizmusok hatásai következményeként.

3) Világossá váltak a különböző országok azonos fejlettségi szintekkel rendelkező régiói esetében a közeledés jelei. Mégpedig a következők miatt:

a) A különböző országok fejlettebb régióira jellemző értékek között hasonlóság tapasztalható: a vizsgált jól-léti dimenziók esetében a különböző országok fejlettebb centrumtérsegei (fővárosa és régióközpontjai), illetve az egyes országok fejlettebb (az EU átlaghoz közeledő, vagy meghaladó) nyugati térségeinek az értékei (az általunk vizsgált időpontokban) hasonlóan egymásra.

b) A különböző országok fejletlenebb régióinak az összevetésekor ugyanez a trend látszik: a vizsgált jól-léti dimenziók esetében a különböző országok fejletlenebb

periférikus térségeinek értékei (az általunk vizsgált időpontokban) szintén hasonlítanak egymásra.

A hasonlóság, vagy másképp egy időrendben lezajló közeledés mértékét a fejlettebb és a fejletlenebb régiók között csak további, egyben differenciáltabb elemzésekkel, átfogó, empirikus alapú kutatással lehet tisztázni.

Irodalom

- Ádány R. (szerk.) (2013): A magyar lakosság egészségi állapota az ezredfordulón. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest
- Arjan, G., Tomassini, C., Vaupel, J. W. (1999): Male–female differences in mortality in the developed world. MPIDR Working Paper WP, July 1999
- Bauer, J. M. (2010): Introduction – Why socio-economic inequalities increase? Facts and policy responses in Europe. Directorate-General for Research. Socio-economic Sciences and Humanities, European Union, EUR 24471 EN. <https://ec.europa.eu/.../social.../policy-review-inequalities> (Letöltés: 2016. június 18.)
- Benedek J. (2006): A romániai urbanizáció jellegzetességei. MRTT Vándorgyűlés 2006. www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2006/eloadasok/benedek.ppt (Letöltés: 2016. június 5.)
- Berki M., Halász L. (2015): Social well-being in the Hungarian metropolitan regions: An empirical application of the Stiglitz Report. DETUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development, 2., 233–257.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2015, MTA KRTK KTI, Budapest, 59–68.
- Bleha, B., Bucek, J. (2010): Theoretical issues of local population and social policy in „shrinking” cities – Some findings from Bratislava. In: Kovács, Z. (ed.): Challenges of ageing in villages and cities: The Central European experience, Most, Szeged, 110–132.
- Cornia, G. A. (2001): Globalization and health: Results and options. Bulletin of WHO, 79., 834–841.
- Dewsbury, R. (2012): Romania’s population falls by 12% as 3 million flock to richer European countries including Britain. Mail Online, 2012. április 11.
- Dogan, M. (2004): Introduction four hundred giant cities atop the world. International Social Science Journal, Mega-cities, 181., 347–361.
- Gajdos, P. (2005): Regional development in Slovakia – Developmental trends and social-spatial impact. Agric.Econ – Czech, 6., 257–263.
- Gajdos, P. (2008): Current state and development of regional disparities in Slovakia

- (with emphasis on underdeveloped regions). In: Gajdos, P. (ed.): Regional disparities in Central Europe. Sociologický ústav Slovenská Akadémia Vied, Bratislava, 98–116.
- Enyedi Gy. (2011): The stages of urban growth. In: Szirmai V. (szerk.): Urban sprawl in Europe: Similarities or differences? Aula, Budapest, 45–62.
- Hárs Á. (2012): Munkapiaci válságok, változások. In: Kolosi, T., Tóth, I. (szerk.): Társadalmi Ríport 2012, TÁRKI, Budapest, 159–190.
- Horváth Gy. (2004): Regionális egyenlőtlenségek Európában. In: Magyar Tudomány, 9., 962–978.
- Horváth Gy. (2015a): Életkörülmények eltérő adottságú kistérségekben (Könyvszemle). Magyar Tudomány, 7., 893–896.
- Horváth Gy. (2015b): Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi. Kossuth Kiadó, Budapest
- Horváth Gy. (2015c): Spaces and places in Central and Eastern Europe. Routledge, Oxford
- <http://www.nbr.co.nz/sites/default/files/credit-suisse-global-wealth-report-2014.pdf> (globális jövedelmiegyenlőtlenségek) (Letöltés: 2016. május 19.)
- <http://inequality.org/inequalityrelated-reports/> (globális jövedelmiegyenlőtlenségek) (Letöltés: 2016. május 11.)
- InSerbia Network Foundation (2015): 2011 census of population: At least 313,411 Serbian citizens working abroad. InSerbia Network Foundation, 2015. április 24.
- Jankovic, J., Janevic, T., Knesebeck, O. (2012): Socioeconomic inequalities, health damaging behavior, and self-perceived health in Serbia: a cross-sectional study. Croat Med Journal, 3., 254–262.
- Józan P. (2002): A halandóság alapirányzata a 20. században, és az ezredforduló halálzási viszonyai Magyarországon. Magyar Tudomány, 4., 419–439.
- Karácsonyi D., Mezentsev K., Pidgrusnyi G., Dövényi Z. (2014): From global economic crisis to armed crisis: Changing regional inequalities in Ukraine. Regional Statistics, 2., 18–39.
- Kazepov, J. (2010): Cities of Europe: Changing context, local arrangements, and the challenge to social cohesion. In: Kazepov, J. (ed.): Cities of Europe. Blackwell Publishing, Oxford, 3–43.
- Kiss É. (2015): Közvetlen külföldi tőkebefektetések a Kárpát-medencében. In: Fábíán A. (szerk.): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegetem 2011–2015, 315–331.
- Kolosi T. (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Osiris, Budapest

- Kolossov, V., Loughlin, J. O. (2004): How Moscow is becoming a capitalist megacity. *International Social Science Journal*, 181., 413—429.
- Kopp M., Kovács M. E. (2006): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó, Budapest
- Korec, P., Ondoš, S. (2009): The development of urban structure of Bratislava in the time of post-socialist transformation. *Quaestiones Geographicae*, 28., 31–43.
- Losonczi Á. (1998): Utak és korlátok az egészségügyben. Magyarország az ezredfordulón. Magyar Tudományos Akadémia Stratégiai Kutatások, Budapest
- Madarasova G. A. (2012): Health inequalities in Eastern and Central Europe. Innovation in healthcare without borders. Brüsszel. https://ec.europa.eu/research/health/pdf/event13/andrea-madarasova-geckova_en.pdf (Letöltés: 2016. június 27.)
- Martin, H. P., Schumann, H. (1998): A globalizáció csapdája – Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt Kiadó, Budapest
- Medgyesi M. (2008): Jövedelmek eloszlása az EU országokban. In: Tóth I. Gy. (szerk.): Európai Társadalmi jelentés 2008, TÁRKI-UniCredit, Budapest, 148–167.
- Medgyesi M., Tóth, I. Gy. (2012): A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In: Kolosi, T., Tóth, I. (szerk.): Társadalmi Riport 2012, TÁRKI, Budapest, 19–39.
- Michalek, A. (2004): Cores of poverty in Slovakia. *Geographica Pannonica*, 8., 25–28.
- Mijatovic, B. (2014): Poverty in Serbia. Social Inclusion and Poverty Reduction Unit, Government of the Republic of Serbia, Belgrade
- Mijatovic-Jovanovic, V. (2015): Poverty and health inequalities in province of Vojvodina, Serbia). 8th European Public Health Conference, Oxford University Press, European Public Health Association
- Mijasics, D., Paunovics B. (2011): Regional disparities in Serbia. *Economica Preduceca*, 379–389.
- Minarechová, R. (2015): Many Slovaks still migrate for work. *The Slovak Spectator*, 2015. május 18.
- Osztálylétszám 2014 (2014): A Magyar társadalom szerkezete. GfK–MTA TK, Budapest
- Piketty, T. (2015): A tőke a 21. században. Kossuth Kiadó, Budapest
- Precupetu, I., Precupetu, M: (2013): Growing inequalities and their impacts in Romania. GINI Country Report, Romania, gini-research.org/system/uploads/441/original/Romania.pdf (Letöltés: 2016. július 2.)
- Precupetu, I. (2013): Inequality trends in Romania. *CALITATEA VIETII*, 3.,

249–276.

- Precupetu, I., Preoteasa, M., Vlase, I. (2015): Beyond poverty in Romania: An analysis of household-level factors of poverty and precarious prosperity. *Sociológia*, 3., 253–271.
- Radevic, S., Kocic, S., Jakovljevic, M. (2016): Self-assessed health and socioeconomic inequalities in Serbia: Data from 2013 National Health Survey. *Frontiers in Pharmacology*, 26. <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fphar.2016.00140/full> (Letöltés: 2016. június 20.)
- Rosicova, K. et al. (2011): Regional socioeconomic indicators and ethnicity as predictors of regional infant mortality rate in Slovakia. *J Public Health*, 56., 523–531.
- Russian Insider (2015): 80% of Ukrainians Now Live Below the Poverty Line. *Russian Insider*, 2015. május 29.
- Sain, A. (2016): The frightening reality of poverty in Hungary. *Daily News Hungary*, 2016. január 8.
- Schuchmann J., Váradi Zs. (2015): A magyar nagyváros-térségek társadalmi-demográfiai szerkezete. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 111–131.
- Schuchmann J. (2015) Nagyváros-térségi szuburbanizációs folyamatok és költözési trendek. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 131–147.
- Sik E., Seitzl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*, MTA KRTK KTI, Budapest, 54–59.
- Stiglitz, J. E., Sen, A. Fitoussi, J. P. (2009): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris
- Stiglitz, J. E. (2012): The price of inequality: How today's divided society endangers our future. W. W. Norton Company INC, New York–London
- Szirmai V. (2007): Social inequalities in urban areas and globalisation: The case of Central Europe. Discussion papers special, MTA KRTK, Pécs, 105–108.
- Szirmai V. (szerk.) (2009): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek? Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest
- Szirmai V. (szerk.) (2015): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár
- Szívós P. (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? In: Kolosi, T., Tóth I. Gy. (szerk.):

- Társadalmi Riport, TÁRKI, Budapest, 51–63.
- Tarlov, A. R. (1999): Public policy frameworks for improving population health. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896., 281–293.
- Timár J., Kovács K., Váradi M. M (2015): Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: Szirmai V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 269–285.
- Uzzoli A. (2006): A hazai egészségi állapot változásai 1990 után. In: A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Uzzoli A. (2007): The socio-economic inequalities of health in Hungary. In: *Local Governance and Sustainable Development. The 47th Congress of the European Regional Science Association*, Paris
- Winkler, A. (2012): Measuring regional inequality: An index of socio-economic pressure for Serbia. *Collection of Papers – Faculty of Geography at University of Belgrade*, 60., 81–102.
- Zsuppán A. (2013): Why are so many Hungarians working in London? *Budapest Telegraph*, 2013. március 28.

TÓTH KRISZTINA

PARTI DAL

*Hidak alatti örvény arcán
nevető holdszáj vízbe esve
távolodó hang öblös mélye
kariatidák pillérteste*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Budapest éjjel nyári álom
huzatos lépcsők ablakfények
idegen házak sokszor látott
filmből az arcok visszatérnek*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Hova mennél el hogyha mennél
hova is szöknél önmagadtól
üres utcákon jár az emlék
csenevész fák közt szél barangol*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Rohanó felhők hátterével
hajnali templom fénylő tornya
láttam a várost zúgni ébren
galamb repült egy köszoborra*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Láttam a város hömpölyögni
vízben álltak az utcalámpák
zsákok a veszteglő hajókon
szemetes parton széttört rámpák*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Láttam a várost téli estén
hajnali fagyban a hókotrókat
tompá fehérben kék fény forgott
hamuszín arcok járdát szórtak*

*Se földön már se égen
sose lesz újra régen*

*Láttam az utcán fél pár kesztyűt
integetett egy ágra húzva
Isten veletek minden eltűnt
visszajön egyszer élni újra*

*de se földön se égen
sose lesz újra régen*

UZZOLI ANNAMÁRIA

AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS ÉS AZ ÉLETMINŐSÉG KAPCSOLATA BUDAPEST PÉLDÁJÁN¹

Bevezetés

Hároméves kutatási projektünkben 2016–2019 között a hazai egészségügyenlétlenségek területi különbségeit elemeztük az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés jellemzőin, akadályain keresztül (<https://egeszsegugyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>). Területi elemzéseinkben alapvetően a járási szinten tapasztalható eltérések, egyenlőtlenségek bizonyítására fókuszáltunk, és tervezetten nem vontuk be a fővárosi kerületeket ezekbe a statisztikai vizsgálatokba. Ugyanakkor többször felmerült annak a kérdése, hogy a fővárosban meglévő és a progresszivitás csúcsát is képviselő egészségügyi szolgáltatások valóban mindenki számára hozzáférhetőek-e, könnyen és gyorsan elérhetőek-e? A kérdés megválaszolását tette lehetővé ennek a tanulmánykötetnek a tervezete, így meghívott szerzőként alkalmam nyílt az előkészületek során egy budapesti esettanulmány megvalósítására, amelyben az ellátáshoz való hozzáférés és az életminőség összefüggéseit tanulmányozhattam Budapest példáján.

A munka apropóját az a 2008-as kutatás adta, amelyben Izsák Éva Tanárnővel, valamint Probáld Ferenc Tanár úrral azt boncolgattuk a budapesti kerületek szintjén, hogy a természeti adottságok – hegyvidéki fekvés –, az életminőség – humán fejlettség – és az életesélyek – várható élettartam – hogyan hatnak egymásra, milyen összefüggéseket mutatnak (Izsák et al. 2008). A későbbiekben Tanárnővel tovább folytattuk ezt a vizsgálatot különböző formában, de végül tartós kutatási együttműködés nem realizálódott az egyébként sok-sok éve meglévő szakmai kapcsolatból.

Jelen tanulmánnyal nemcsak az említett tudományos előzményekre szeretnék hivatkozni, hanem egyúttal tiszteletemet és köszönetemet fejezem ki az elmúlt évekért... egykori szakdolgozóként, első doktoranduszként, volt kollégaként, barátként és remélhetőleg jövőbeli kutatópartnerként!

¹ A tanulmány a K119574 számú projekt támogatásával készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg.

Célok, kérdések és módszerek

A 2016 októbertől 2019 szeptemberéig tartó kutatásunk során fő feladatunk volt a hazai egészségügyenlőtlenségek területi különbségeinek feltárása, a hozzáférés szerepének elemzésén keresztül. A kutatási projekt céljainak és feladatainak kidolgozásában prioritást kapott az ún. kevert módszertan alkalmazása, vagyis hipotéziseink igazolása és vizsgálati kérdéseink megválaszolása a kvantitatív és kvalitatív technikák együttes használatával valósult meg (Király et al. 2014).

A kutatásban a népbetegségnek számító ún. akut miokardiális infarktus (AMI) hazai megbetegedési és halálozási helyzetének statisztikai vizsgálatát valósítottuk meg (pl. Tóth et al. 2018), valamint Békés megyei esettanulmány formájában tanulmányoztuk az infarktusellátás intézményi körülményeit és az ellátáshoz való hozzáférés helyi jellemzőit (pl. Beke et al. 2018). Az eredmények és tapasztalatok alkalmasak egyrészt a járási különbségek értelmezésére, másrészt az ellátáshoz való hozzáférést befolyásoló tényezők definiálására, harmadrészt az intézményi döntéshozatal támogató javaslatok kidolgozására.

Ezekben a vizsgálatokban nem szerepeltek megfigyelt területi egységként Budapest és kerületei, ezzel kerültük el a főváros torzító hatását: kutatási koncepciónkban abból indultunk ki, hogy az életminőség és az egészségügyi ellátás legmagasabb szintje a fővárosban tapasztalható, vagyis az ellátáshoz való hozzáférés feltételei itt a legkedvezőbbek. Az egészségügyenlőtlenségek magyarázatában tehát a Budapesten kívüli területi különbségek feltárását hangsúlyoztuk. Ugyanakkor a kutatás előrehaladása során nyilvánvaló vált, hogy hozzáférés társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségei markánsan érintik Budapestet is, sőt a kerületek között meglévő eltérések az országon belüli területi különbségekkel vetekszenek.

Jelen tanulmány célja – folytatva a fő kutatás vezérfonalát – az egészségügyenlőtlenségek kerületi különbségeinek statisztikai vizsgálata budapesti esettanulmány formájában. A fontosabb vizsgálati kérdések a következők:

- A szakirodalmi előzmények tükrében hogyan definiálható a kapcsolat a városi életminőség és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés között?
- Milyen feltételei és akadályai vannak az ellátáshoz való hozzáférésnek városi környezetben?
- Milyen területi mintázattal azonosíthatók az életminőség kerületi különbségei Budapesten?
- Értelmezhető-e statisztikai összefüggés az életminőség és a szívizominfarktus halálozás között kerületi szinten? Ennek milyen szakpolitikai következményei lehetnek?

A vizsgálati kérdések megválaszolása elsődlegesen a szakirodalmi források feldolgozásával és statisztikai elemzésekkel valósult meg.

A szív- és érrendszeri megbetegedések közül az akut miokardiális infarktus (AMI) fontos információhordozó az ellátáshoz való hozzáférés esélyeiről, ezért ez a betegség és halálok segítette az életminőség és a hozzáférés kapcsolatrendszerének feltárását ebben a fővárosi esettanulmányban. Ugyanis az infarktusellátás hatékonysága és eredményessége összefügg az időben elvégzett beavatkozásokkal, terápiákkal, amelyek szakmai irányelvekre támaszkodnak (Belicza et al. 2016). Ráadásul a betegség optimális kezelése nemcsak a halálozást, hanem a különösen veszélyeztetett 40–60 év közötti férfiak életminőségét és munkaképességét is nagymértékben befolyásolja (OEP–EOSZEF 2010). A betegség és a halálok definiálása a Betegségek Nemzetközi Osztályozása (BNO) alapján az I21–I23 kódokhoz kapcsolódott, amelyek tartalma a következőket jelenti: I21 – heveny szívizomelhalás, I22 – ismétlődő heveny szívizomelhalás, I23 – heveny szívizomelhalás szövődményei.

A megbetegedési – morbiditási – adatbázis nem teljes körű, mert az csak a fővárosi fekvőbeteg-ellátási adatokat tartalmazza, amelyekhez az Állami Egészségügyi Ellátó Központnál lehetett hozzáférni. A halálozási – mortalitási – adatok a Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet mortalitási adatbázisából származnak, amelynek elkészítéséhez a Központi Statisztikai Hivatal szolgáltatta a nyers halálozási és népességadatokat. A halálozási adatbázis az AMI százezer főre számított és a 2013. évi európai népességre standardizált halálozási arányszámát (SHA) tartalmazza, standardizálása kerületi szintű. Mind a megbetegedési, mind a halálozási statisztikák vizsgálata 2005–2015 közötti időszakot foglalta magában. Több esetben a kerületi szintű kis esetszám miatt a vizsgált évek adatainak összevonása történt meg (2005–2008 és 2012–2015 időszaka). Mindkét adatbázis értékelése a nemek és korcsoportok, illetve a lakóhely (kerület) szerinti megoszlás alapján valósult meg. A megbetegedési adatok értékelésében egyik szempont volt, hogy a betegek részesült-e korszerű kardiológiai beavatkozásban: ez a szívkatéteres beavatkozást (perkután koronária intervenció, PCI) jelenti, amelyeket az arra kijelölt kórházak invazív kardiológiai osztályán (haemodinamikai laboratórium, PCI-központ) végeznek el. Ez az eljárás kevesebb szövődménnyel jár, gyorsabban felépül a beteg, jobbak a túlélési esélyek, és könnyebben visszaállítható az infarktust megelőző életminőség szintje.

Az életminőség meghatározása az ENSZ által alkalmazott Human Development Index (HDI, Humán Fejlettségi Index) mutató Budapest kerületeire interpretált változata alapján történt meg (1. táblázat). Kiszámítása a hazai szakirodalomban a helyi szinten értelmezett életminőség összetevői szempontjából releváns statisztikai mutatókra épült (pl. Husz 2001; Obádovics, Kulcsár 2003; Smahó 2005; Csité, Németh 2007; Józan 2008; Izsák et al. 2008 alapján). A HDI három összetevője közül a hosszú és egészséges élet mérése a születéskor várható átlagos élettartam mutatójával történt (UNDP 2010). A második összetevő – oktatásban megszerzett

1. táblázat Az életminőség kiszámításához használt statisztikai mutatók

Vizsgált társadal- mi-gaz- dasági dimenzió	Kom- plex mutató	Összetevő	Alkalmazott statisztikai mutató	Forrás- év	Sta- tisztikai adat- bázis forrása
Élet- minőség	HDI	Hosszú és egészséges élet	Születéskor várható átlagos élettartam, férfi, nő (év)	2013	KSH
		Oktatásban megszerzett tudás	A 7 éves és idősebb népességből azok aránya, akiknek a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége az általános iskola 8. évfolyam (%)	2011	Nép- szám- lálás
			A 25–X évesekből azok aránya, akik egyetemi, főiskolai stb. oklevéllel ren- delkeznek (%)	2011	Nép- szám- lálás
		Életszínvonal	Egy állandó lakos- ra jutó személyi jö- vedelemadó-alapot képező jövedelem (ezer forint)	2015	KSH

tudás – kiszámítása a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan két mutató használatához kapcsolódott: az iskolai végzettséget alapul véve az alacsony és a magas iskolai végzettségűek aránya szerint. A harmadik összetevő az életszínvonalra vonatkozott, ez az egy állandó lakosra jutó személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelemmel lett

meghatározva. A mutató használatának előnye a GDP-vel szemben, hogy jobban kapcsolódik az egyénekhez, és a jövedelmeket lakóhely szerint veszik számba, nem a termelés helye szerint (Farkas 2012).

A HDI kiszámításában a rendelkezésre álló abszolút mutatók egy részénél szükség volt a fajlagos értékek megadására, ez a jól ismert HDI-képlet használatával történt (lásd Izsák et al. 2010 alapján):

(A matematikai képlet a, b, c komponensei a HDI összetevőket jelenti.)

A HDI kerületi értékeinek kiszámítása a következő feladatok elvégzésével történt meg:

$$a = \frac{a_i - a_{\min}}{a_{\max} - a_{\min}} \qquad HDI = \frac{a + b + c}{3}$$

1. Fajlagos mutatók kiszámítása.
2. Összetevők értékeinek normalizálása (0–100 skálára való transzformálás).
3. Normalizált értékek egyirányúsítása.
4. Iskolai végzettség mérésére szolgáló statisztikai mutatók összevonása számtani átlagolással.
5. Három összetevő értékeinek számtani átlagával HDI kerületi értékeinek kiszámítása.

A tanulmány három nagyobb részből áll. A bevezető részben a célok és módszerek ismertetése után a témában releváns legfontosabb szakirodalmi előzmények összegzése következik. Az empirikus fejezetek a statisztikai vizsgálatok főbb eredményeit mutatja be egyrészt az életminőség és az AMI-adatok kerületi különbségei, másrészt az életminőség és a hozzáférés összefüggései és fővárosi jellemzői alapján. A tanulmány befejezésében néhány fontosabb következtetés segíti a hozzáférés soktényezős meghatározását helyi szinten, a fővárosi esettanulmány alapján.

Az egészségyenlőtlenség és az életminőség kapcsolata a városokban a szakirodalmi előzmények tükrében

A városi környezet összetett módon, változatos és sokrétű feltételeket biztosít a városi népesség életminőségéhez és egészségi állapotához (McMichael 2000). Globális értelemben helytálló, hogy általában a városi népesség egészségi állapota jobb a vidéki, rurális területeken élőkéhez képest (pl. magasabb várható élettartam). Ennek hátterében a városokban hozzáférhető és elérhető kedvezőbb társadalmi-gazdasági adottságok a meghatározóak, úgymint a több munkalehetőség, a magasabb jövedelmek, az oktatás, az egészségügyi és szociális ellátás jobb feltételei, a meglévő szolgáltatások

sokszínűsége, jobb lakhatási lehetőségek stb. (pl. Bai et al. 2012; Weziak-Białowolska 2016; Krefis et al. 2018) Ugyanakkor a városi környezet számos hátrányos jellemzője negatívan hat az egészségi állapotra, és ezek fokozódása várható a jövőben, pl. közlekedésből eredő légszennyezés, zajártalom, zsúfoltság, városi hősziget-hatás stb.

Emellett a városi életmód kockázatai – mozgásszegény életmód, helytelen táplálkozási szokások, alvási zavarok, stressz stb. – szintén hozzájárulnak az ún. nemfertőző krónikus megbetegedések (pl. keringési rendszeri, daganatos, légző- és emésztőrendszeri, mozgásszervi stb.) magasabb előfordulási arányához. Mindezek mellett szembe kell nézni a városokon belül az egészségügyenlétlenségek növekedésével, amely az élet- és lakáskörülmények, az életminőség, a társadalmi-gazdasági és a szocio-kulturális helyzet különbségeiből fakadnak (Kjellstrom et al. 2007).

„Miközben a városi élet továbbra is számtalan kedvező lehetőséget nyújt lakosainak, köztük a jobb egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés esélyét, addig jelenleg a városokban egyre több kockázati tényező koncentrálódik és újabb egészségügyi kihívások elé nézünk” (WHO, UN-Habitat 2010).

A városokra jellemző paradox helyzet tehát arra utal, hogy ugyan az egészségügyi szolgáltatások (leg)szélesebb skálája és az egészségügyi ellátás (leg)magasabb szintjei helyben elérhetőek, mégis hozzáférhetőségük nem mindenki számára jelent egyenlő esélyeket a városi közösségekben. A probléma nemcsak a fejlődő országokat érinti, hanem a legtöbb fejlett ország is szembesül azzal, hogy gyakran a városon belül tapasztalható egészségügyenlétlenségek mértéke hasonló a városi és rurális területek között meglévő egyenlőtlenségekhez. Az urbanizáció rohamos térhódítása napjainkban főképpen az ázsiai és latin-amerikai országokban hívja fel a kutatók figyelmét a helyi egészségügyi ellátás, a lakosság egészségi állapota és a társadalmi-gazdasági viszonyok között meglévő bonyolult, soktényezős kölcsönhatásokra, és az ezzel kapcsolatos problémákra. Világszinten a legtöbb kutatás, amely az egészségügyenlétlenségek városi környezetben való megnyilvánulásait elemzi, kivált a fejlődő országokat veszi alapul, mégis ezek a vizsgálati eredmények számos hasznos információval szolgálnak a fejlett országokra vonatkozóan is (pl. Bai, Imura 2000; Zhu et al. 2011). Azonban a szakirodalmi összegzés a továbbiakban elsődlegesen azokat az elméleti munkákat mutatja be, amelyek megállapításai és tapasztalatai főként az európai országok városaiban meglévő egészségügyenlétlenségek magyarázatára fókuszálnak.

Az elmúlt években több kutatás is bizonyította, hogy komplex és soktényezős kapcsolat áll fenn a városi környezet és az – egészséggel is összefüggő – életminőség között (Marans 2015). Ennek magyarázata mindenekelőtt azokra az egészségkockázatokra és egészségügyi kihívásokra vezethető vissza, amelyekkel a városok legnagyobb része szembenéz (pl. Satterthwaite 1993; McMichael 2000):

- Fertőző betegségek növekvő részaránya: elsősorban a rossz élet- és lakáskörülmények között élőket érinti (pl. slumosodott városrészekben)
- Krónikus és daganatos légzőszervi betegségek növekvő részaránya: forgalmas útvonalak és városi ipari területek közelében élőket érinti
- Krónikus keringési rendszeri, daganatos és emésztőszervi betegségek növekvő részaránya: a városi életformával együtt járó egészségtelen életmód következményei, pl. ülőmunka, kevés testmozgás, gyorsételek túlzott fogyasztása, stressz miatti állandó adaptációs kihívások stb.
- Balesetek és sérülések növekvő részaránya: városi forgalom fokozódása, illetve az előregedő háztartások magas száma miatt.
- Városi hőstressz fokozódása: az éghajlatváltozással összefüggésben a városi hősziget-hatás miatt a városban és a belvárosban élők a jövőben az élelmiszerbiztonság új kihívásaival (gyorsan roló élelmiszerek), újonnan megjelenő fertőző betegségek terjedésével (pl. Dengue-láz), újszerű egészségkihívásokkal (testhőmérséklet-szabályozás) fognak szembesülni.

Tehát, a jövőbeli városi köz- és népegészségügyi kihívások várhatóan különbözőképpen fogják érinteni a városokban élőket, és ezeket a meglévő egészségügyenlőtlenségeket tovább növelhetik az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés városi különbségei is. A társadalmi-gazdasági és szocio-kulturális helyzettel (is) összefüggő egyenlőtlenségek mérséklése a nemzeti szakpolitikák feladata, bár a probléma hosszú távú megoldása nemzetközi válaszokat igényel a globális partnerségek iránti elkötelezettség megerősítésén keresztül (The Global Health 50/50 Report 2018).

A hozzáférés egyenlőtlenségeinek alakulásában a térbeliségnek alapvető magyarázóereje van. Ez nemcsak a rendelkezésre álló, földrajzi értelemben a legrövidebb úton és a fizikai akadályok nélkül megközelíthető egészségügyi szolgáltatásokat jelenti (elérhetőség), hanem az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének (hozzáférés) esélyeit és esélytelenségeit kiváltó tényezők térbeli megjelenését (területi mintázatot), akár városon belül is. Az ellátási szükséglet területi különbségei, valamint az egészségügyi ellátórendszer térbeli jellemzői kapcsán fontos hangsúlyozni nem csak területi vagy csak társadalmi különbségekről, hanem társadalmi-területi különbségekről van szó (Jones, Moon 1987; Uzzoli et al. 2017).

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés multifaktoriális megközelítése elsődlegesen a társadalmi szükségletek és a szociális védelem kapcsolata alapján merült fel, mégis az ellátáshoz való hozzáférés akadályai igazán az egészségügyenlőtlenség-kutatásokban váltak gyakran vizsgált problémává (Vitrai 2011). Ezek között is az egészségügyenlőtlenségek magyarázatát városi kontextusba helyező diskurzusok legtöbbször abból indulnak ki, hogy maguk a városok gyakorta egyaránt mind a legkedvezőbb, mind pedig a legkedvezőtlenebb feltételeket biztosítják a városi népesség

életminősége és egészségi állapota számára. A számtalan egyidejűleg ható tényező pozitív és/vagy negatív következményeinek térbeli csoportosulása – klasztereződése – a városi tereket és városi helyeket kialakító szomszédsági kapcsolatok által determináltak (Whitehead, Dahlgreen 1991). A szomszédsági kapcsolatokon alapuló társadalmi interakciók pedig a városlakó népesség demográfiai, társadalmi-gazdasági és szocio-kulturális jellegzetességeitől függnék. A városi egészségkihívásokkal szemben leginkább sérülékeny társadalmi csoportok (pl. idősök, szegények, fogyatékkal élők, etnikai kisebbségek stb.) térbeli megjelenése tipikus területi mintázatot mutat, hisz hasonló élet- és lakáskörülményeik, munkaerő-piaci pozíciójuk, fogyasztási szokásaik és egyéb társadalmi-gazdasági-kulturális szükségleteik meghatározzák életminőségük szintjét. Az életminőség területi különbségei pedig információhordozók a hozzáférés akadályairól, amelyek az egészségügyi szolgáltatások elérhetőségével, megfizethetőségével, elfogadhatóságával, megfelelőségével, minőségével függnék össze (Donabedian 1988; Maxwell 1992; WHO 1994).

A hazai szakirodalomban is már sokan foglalkoztak az egészségügyenlétlenségek, az életminőség és a hozzáférés összefüggéseivel, városi jellemzőivel. Megállapítható, hogy egyes szerzőknél konkrétan ez a kérdéskör áll az elemzések középpontjában, míg más tanulmányokban ez a téma indirekt módon jelenik meg. Közös megközelítési pontjuk, hogy intraurbán, interurbán vagy urbán-rurál léptéket alkalmaznak területi vizsgálati szintként.

Jelen esettanulmány közvetlen előzményeként említhető az a 2008-as vizsgálat, amelyben ugyan a szerzők a természeti adottságok és az életminőség budapesti kapcsolatát értékelték, mégis a tanulmány számos adalékkal szolgált egyrészt az életminőség tényezőinek magyarázatához, másrészt kerületi különbségeinek méréséhez, harmadrészt mindezek társadalmi vonatkozásainak értelmezéséhez (Izsák et al. 2008). Statisztikai vizsgálataikban az életminőség mérésére szolgáló HDI területi mintázata – 2001-es népszámlálási adatokon alapulva – a főváros budapesti, illetve belvárosi-külvárosi megosztottságát támasztotta alá (Izsák et al. 2010). Megközelítésükben markáns szerepet kapott az egészséggel összefüggő életminőség, elsősorban az életesélyek kerületi különbségeinek bemutatásán keresztül (Uzzoli, Izsák 2013).

Az elmúlt években több hazai tanulmány a 2008/2012-es pénzügyi és gazdasági válság egészséghatásait és egészségügyi következményeit vizsgálta a hozzáférés szerepének segítségével, többek között települési szinten. Ezek a vizsgálatok részben előtérbe helyezték azt a véleményt, hogy válságok időszakában a városok – még a kedvezőtlenebb gazdasági folyamatok ellenére is – jobb hozzáférést biztosítanak a különböző ellátásokhoz, szolgáltatásokhoz (Egedy 2012). Másfelől egyes szerzők felhívták a figyelmet arra, hogy a városok és közvetlen környezetük – részben a

kedvező szomszédsági hatások révén – „védettséget” élveznek a világválság miatt várható egészségromlással szemben, mert ezeket a területeket csak kisebb értékben érinti a halálozás növekedése és/vagy az életesélyek rosszabbodása a gazdasági recesszió időszakában (Szilágyi, Uzzoli 2013; Egedy, Uzzoli 2016). Egyébként a válságtól függetlenül is megállapítást nyert az, hogy az életkörülmények, a lakókörnyezet, egyáltalán a városi életfeltételek számottevő mértékben segíthetik és/vagy gátolhatják egyrészt az életmód feltételeit, másrészt a hozzáférést (Laki 2017). A városi szintű egészségügyenlőtlenségi vizsgálatok sokszínűségére utal, hogy születtek olyan tanulmányok is, amelyek például a hazai kis- és középvárosok területitőke-teljesítményében mérték az egészségügyi szolgáltatások elérhetőségét (Tóth 2011), vagy a hazai városok között meglévő egészségügyenlőtlenségek mértékét nevezték meg (Egri 2017). Következtetéseik között említhető, hogy a magyar városi népesség egészségi állapota összességében jobb a nemzeti átlagnál, viszont jelentős különbségek tapasztalhatóak a városok között, amelyek leginkább a gazdasági egyenlőtlenségekhez kötődnek. Általában a hazai szerzők egyetértenek abban, hogy a magyar városok és városias területek előnnyel rendelkeznek a lakosság jobb egészségmutatói révén a vidéki területekhez képest (pl. Klinger 2006; Csire, Németh 2007; Pál 2017).

A Budapesten belüli egészségügyenlőtlenség-vizsgálatok szintén gazdag múltra tekintenek vissza. Józan Péter már az 1980-as évek közepén bizonyította, hogy közel 10 év különbség van a legjobb és a legrosszabb helyzetű budapesti kerület várható élettartamában (Józan 1986), míg mások egy-egy kiválasztott kerület általános egészségi állapotával foglalkoztak (pl. Galambos, Tózsá 1992; Tózsá 1994; Uzzoli 2000).

Összességében megállapítható, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalmi előzmények többféle megközelítésben tanulmányozták az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepét a városi egészségügyenlőtlenségek alakulásában, különös tekintettel az életminőség területi különbségeire. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy az életminőség – a hozzáférés esélyein/akadályain keresztül – közvetlenül vagy áttételesen magyarázó tényező a városokban tapasztalható egészségügyenlőtlenségekben.

Életminőség, egészségügyenlőtlenség, hozzáférés kapcsolata a statisztikai vizsgálatok tükrében

A statisztikai vizsgálatok legfontosabb eredményeinek bemutatása az életminőség kerületi különbségein és az akut miokardiális infarktus morbiditás és mortalitás fővároson belüli megoszlásán keresztül történik meg. Végül az életminőség és az egészségügyenlőtlenségek közötti kapcsolat definiálása segítséget nyújt a hozzáférés akadályainak magyarázatához is.

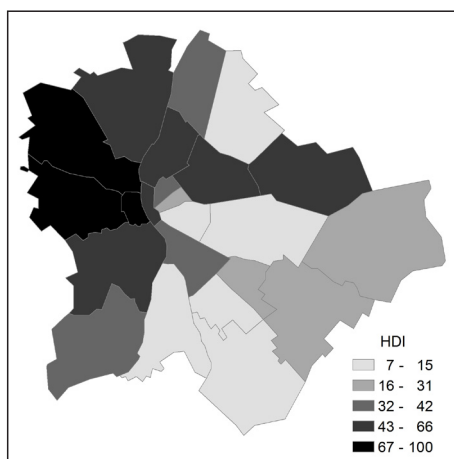
Az életminőség kerületi különbségei Budapesten

Az életminőség fővárosi különbségeinek értelmezése és mérése a HDI kerületi értékei alapján – hasonlóan a 2008-as vizsgálathoz (Izsák et al. 2008) – szintén Budapest budai-pesti, részben belvárosi-külvárosi megosztottságára utal. A HDI legjobb értékei Buda középső részéhez köthetők, míg a legrosszabb értékek területileg összefüggően Pest déli részén, valamint a VIII. és X. kerület által alkotott tengely mentén rajzolódnak ki (1. ábra). Fővárosi szinten az életminőség legalacsonyabb szintje a VIII., X., XV., XX., XXI. és XXIII. kerületekben tapasztalható. Az életminőség budai oldalon egységesen kedvezőbb szintje tapasztalható a pesti oldalhoz képest, csak a XXII. kerület kisebb hátránya tapasztalható a többi budai kerülethez képest. Az életminőség pesti kerületek közötti különbségei részben egy belső-külső, részben egy északi-déli megosztottságra utalnak: a HDI legmagasabb értékei az V., XIII., XIV. és XVI. kerületekben figyelhetők meg.

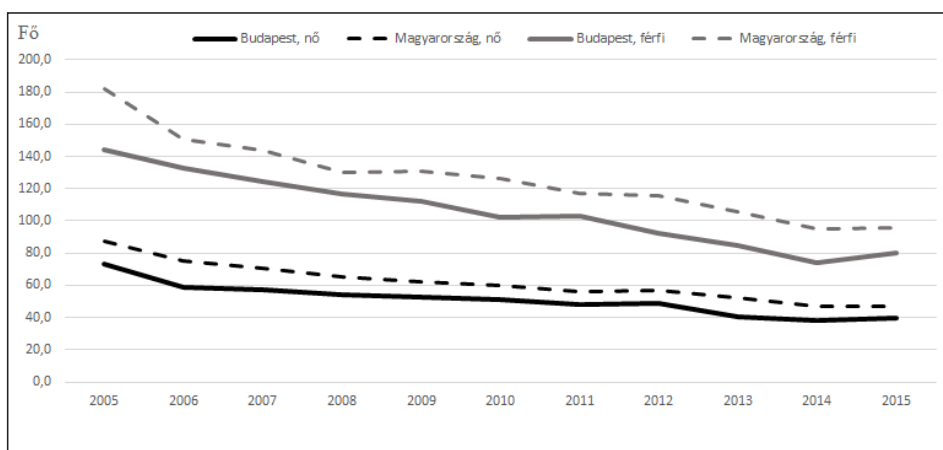
Az életminőség különbségeinek területi mintázata Budapesten átalakult a 2000-es évek elejéhez képest a 2010-es évek közepére.

Egyrészt a legkedvezőbb humán fejlettségi szinttel rendelkező I., II. és XII. kerület pozíciója nem változott az elmúlt másfél évtizedben. Másrészt a pesti oldalon – részben a tömbrehabilitáció és a dzsentrifikáció következtében – diverzifikált területi mintázat alakult ki. Harmadrészt az életminőség szintjének növekedése elsősorban a Duna mentén tapasztalható (pl. IX., XIII., IV. kerület), valamint a XIV. és XVI. kerületekben következett be. Negyedrészt a belső pesti kerületek között is jelentékeny különbségek alakultak ki (javulás főként a VI. és VII. kerületben történt).

A HDI alapján definiált életminőség kerületi különbségei nem utalnak nagyfokú

1. ábra Az életminőség kerületi különbségei Budapesten a Human Development Index értékei alapján, 2015 Adatok forrása: www.ksh.hu

2. ábra Az akut miokardiális infarktus (AMI) százezer főre standardizált halálozási arányszámának (SHA) alakulása Budapesten és Magyarországon, nemek szerint, 2005–2015
Adatok forrása: KSH, Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet, 2017

átrendeződésre a 2000-es évek elejéhez képest. Hangsúlyos pozícióvesztés vagy – javulás nem következett be a vizsgált másfél évtizedben. Lényegében a 2008-as vizsgálat során tapasztalt kedvező folyamatok – életminőség szintjének emelkedése – például a IX. vagy a XIII. kerületben tovább folytatódott, ezzel eredményezve határozottan előnyös helyzetet e kerületek számára a 2010-es évek közepére.

Az akut miokardiális infarktus megbetegedések és halálozások kerületi különbségei Budapesten

Az akut miokardiális infarktus (AMI) okozta halálozási arányszám szignifikánsan különbözik a két nem között: Magyarországon a férfiak AMI halálozása közel kétszerese a nőkének (Uzzoli 2017). Ez az oka annak, hogy a mutatószám kerületi különbségeit is érdemes nemek szerint vizsgálni.

Budapesten az AMI-halálozás csökkenés az országos átlag alatt van mindkét nem esetében, és ez különösen a fővárosi férfiak körében alacsonyabb mértékű (2. ábra). Mind a nőknél, mind a férfiaknál folyamatos javulás következett be az infarktus okozta halálozásban 2005–2015 között: a csökkenés mindkét nem körében hasonló volt (kb. 45%pont), ami kisebb arányú az országos javulás mértékénél (kb. 50%pont).

Az AMI standardizált halálozási arányszám kerületi különbségei meghatározó eltérésekre hívják fel a figyelmet a nemek, illetve a vizsgált évek között (2. táblázat). Míg 2005-ben a nők körében kétszeres, a férfiak körében háromszoros különbség volt a minimum- és maximumértékkel rendelkező kerületek között (terjedelem

2. táblázat Az akut miokardiális infarktus (AMI) százezer főre standardizált halálozási arányszámának (SHA) alakulása a budapesti kerületekben, nemek szerint, 2005–2015; Adatok forrása: KSH, Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet, 2017

Megnevezés	Nők		Férfiak	
	2005	2015	2005	2015
Minimumérték, fő	43,5	15,4	74,0	30,8
Minimumértékkel rendelkező kerület	II.	III.	II.	VII.
Maximumérték, fő	96,3	92,7	246,7	145,8
Maximumértékkel rendelkező kerület	XX.	X.	X.	XVII.
Terjedelemarány	2,2	6,0	3,3	4,7
Terjedelemkülönbség, fő	52,8	77,3	172,7	115

aránya alapján), 2015-ben ez a nőknél hatszoros, a férfiaknál közel ötszörös különbségre emelkedett. Ez azt jelenti, hogy az infarktus-halálozás javulása a fővárosban a területi egyenlőtlenségek növekedésével járt együtt, ami kivált a nők körében volt jelentős. A terjedelem különbsége szintén a nők esetében növekedett 2005–2015 között, a férfiaknál közepes mértékű javulás következett be.

Az AMI standardizált halálozási arányszám kerületi megoszlásának területi mintázata jellegzetes a fővároson belül, és hasonlóan alakul a nemek között (3. és 4. ábra). Ez elsődlegesen a budai és a pesti kerületek közötti jelentékeny eltérésre utal mindkét nem alapján. Legfőképp a nők AMI halálozása alapján kedvező Buda helyzete Pesthez képest, míg ez a térszerkezet a férfiak AMI halálozása szerint összetettebb a budai kerületek között. Budán az I. kerületben magasabb arányú a női és férfi AMI-halálozás a budai átlaghoz képest: ennek fő oka, hogy a kerületben fővárosi szinten is magas a 65 év feletti időskorú népesség aránya. Mind a nők, mind a férfiak infarktus halálozásának fővárosi szinten legmagasabb arányában kirajzolódik egy területileg összefüggő tengely a VIII., X. és XVII. kerületeken keresztül. Szintén Budapesten a legmagasabb AMI SHA arányokkal azonosítható Dél-Pest a XX. és XXIII. kerületekkel. Szintén megfigyelhető, hogy mindkét nem esetében a külső pesti kerületekben magasabb arányú az akut miokardiális infarktus százezer főre számított halálozási arányszáma a belső kerületekhez képest.

Az akut miokardiális infarktus megbetegedések kerületi különbségeinek értelmezése és mérése a fekvőbeteg-ellátás adatok alapján valósult meg. A kerületi szinten kis elemszám miatt több év adatainak összevonása történt meg a tendenciák értékelése

3. ábra

Az akut miokardiális infarktus (AMI) százezer főre standardizált halálozási arányszámának (SHA) alakulása a budapesti kerületekben nők, 2015

Adatok forrása: KSH, Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet, 2017

4. ábra

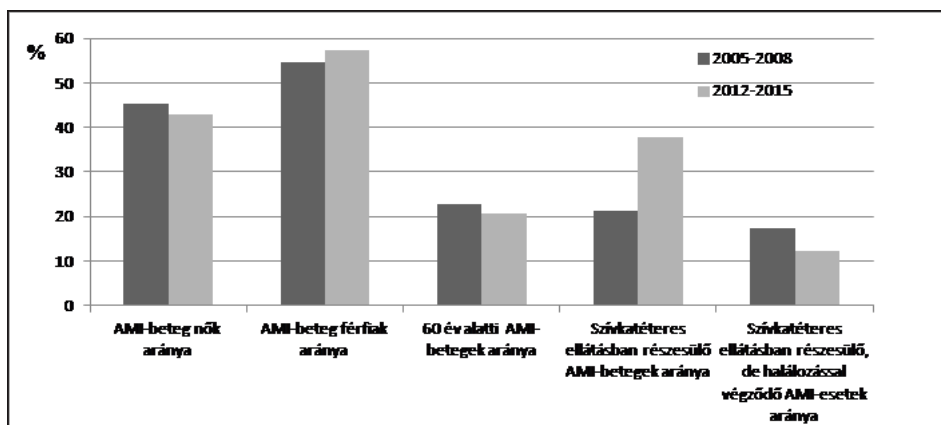
Az akut miokardiális infarktus (AMI) százezer főre standardizált halálozási arányszámának (SHA) alakulása a budapesti kerületekben, férfiak, 2015

Jelmagyarázat: korszerű kardiológiai ellátást (szívkatéteres beavatkozást) nyújtó egészségügyi intézmények a fővárosban (1. Semmelweis Egyetem Városmajori Szív- és Érgyógyászati Klinika; 2. Budai Irgalmasrendi Kórház; 3. Honvédkórház; 4. Bajcsy-Zsilinszky Kórház; 5. Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet)

érdekében, így az összehasonlítás 2005–2008 és 2012–2015 időszakokon alapul.

Míg a nők körében csökkent, addig a férfiaknál kismértékben növekedett az AMI-megbetegedés előfordulása a két vizsgált időszak között (5. ábra). Tény, hogy a 60 év alatti fővárosiak között lassan, de visszaszorul az infarktus. Ez részben adódik abból is, hogy 2005–2008 és 2012–2015 időszaka között közel duplájára növekedett a korszerű ellátásban, vagyis szívkatéteres beavatkozásban részesülő betegek aránya Budapesten. Ezzel párhuzamosan csökkent a halálozási arányszám azok között, akik szívkatéteres ellátásban részesültek. A Budapestre jellemző változások megegyeznek az országosan megfigyelhető tendenciákkal.

Az akut miokardiális infarktus (AMI) megbetegedések főbb ellátási jellemzőinek területi megoszlása markáns egyenlőtlenségekre utal. Ugyan kevesebb 60 év alatti fővárosi lakos kapott infarktust az elmúlt években, és egyre többen részesültek PCI-ellátásban, mégis mindezek előfordulási gyakoriságában az egyenlőtlenségek növekedtek 2005–2008 és 2012–2015 között (3. táblázat). Fontos előre-lépés, hogy a halálozással végződő AMI-esetek aránya és területi egyenlőtlensége is csökkent a két vizsgált időszak között. Lényegében, szívkatéteres ellátáshoz való

5. ábra Az akut miokardiális infarktus (AMI) megbetegedések főbb ellátási jellemzői Budapesten, 2005–2008 és 2012–2015; Adatok forrása: Állami Egészségügyi Ellátóközpont, 2017

hozzáférés javítása – meglévő PCI-központok kapacitásainak bővítésével – elősegítette az AMI-betegek túlélési esélyeinek növekedését. Az AMI-megbetegedések nemek szerinti megoszlásában szintén tapasztalható az egyenlőtlenségek kisebb fokozódása, elsősorban a nők esetében.

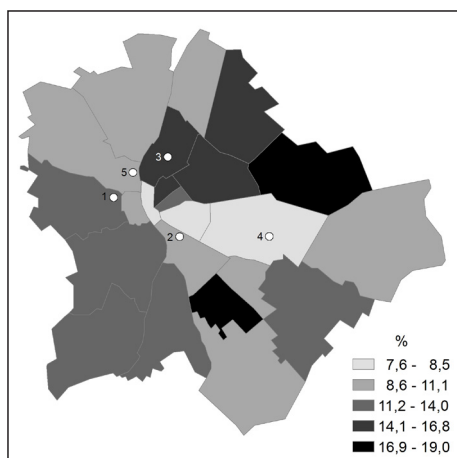
Azokban a kerületekben, ahol nagyobb az AMI-halálozási arányszám, több olyan eset fordult elő 2012–2015 között, hogy a beteg részesült korszerű kardiológiai ellátásban, de ennek ellenére bekövetkezett a halálozás (6. ábra). Legtöbbször Észak-Pest területén kaptak úgy infarktust, hogy megtörtént a szívkatéteres ellátás, de ez nem növelte a hosszú távú túlélési esélyeket. Hasonló helyzet figyelhető meg a XX. kerületben is. Legalacsonyabb volt a szívkatéteres beavatkozásban részesülő AMI-betegek halálozási aránya az V., VIII. és X. kerületekben, amely utal arra, hogy a hozzáférés esélyei kedvezőbbek voltak a számukra. Részben ezek azok a kerületek, ahol fővárosi viszonylatban magas az AMI-megbetegedési arányszám, de a korszerű PCI-beavatkozáshoz való hozzáférés a betegek számára a túlélési esélyek javulásával járt az elmúlt években.

Magyarországon összesen 19 olyan egészségügyi intézmény van (PCI-központ), ahol elvégzik az infarktus korszerű ellátását, a szívkatéteres beavatkozást: ebből 5 található Budapesten (2 Budán, 3 Pesten). Azonban a fővárosi intézmények nemcsak Budapest, hanem Pest, Nógrád, Heves és Komárom-Esztergom megye egy részének ellátásáért is felelősek. Ezek a fővárosi PCI-központok lényegében már a 2000-es évek közepére kiépítésre kerültek.

Statisztikai értelemben összefüggés mutatható ki az életminőség és az infarktus halálozás között: a Pearson-féle korrelációs együttható közepesen erős kapcsolatra utal, amely mindkét nem esetében érvényes. A korrelációs kapcsolat főként a

3. táblázat Az akut miokardiális infarktus (AMI) megbetegedések főbb ellátási jellemzőinek területi egyenlőtlenségei Budapesten, 2005–2008 és 2012–2015; Adatok forrása: Állami Egészségügyi Ellátóközpont, 2017

Megnevezés	2005–2008			2012–2015		
	60 év alatti AMI-betegek aránya	Szívkatéteres ellátásban részesülő AMI-betegek aránya	Halálózással végződő AMI-esetek aránya	60 év alatti AMI-betegek aránya	Szívkatéteres ellátásban részesülő AMI-betegek aránya	Halálózással végződő AMI-esetek aránya
Minimumérték, %	10,7	14,8	9,8	9,1	26,5	7,6
Minimumértékkal rendelkező kerület	XII.	I.	XXIII.	II.	XI.	V.
Maximumérték, %	33,3	35,5	21,5	33,2	56,3	17,7
Maximumértékkal rendelkező kerület	XXIII.	XVII.	VII.	VIII.	X.	XX.
Terjedelemarány	3,1	2,4	2,2	3,6	2,1	2,3
Terjedelemkülönbség, százalékpont	22,6	20,7	11,7	24,1	29,8	10,1

6. ábra A korszerű kardiológiai ellátásban (szívkatóteres beavatkozás) részesülő akut miokardiális infarktus (AMI) betegek halálozási aránya a budapesti kerületekben, 2012–2015

Jelmagyarázat: korszerű kardiológiai ellátást (szívkatóteres beavatkozást) nyújtó egészségügyi intézmények a fővárosban

(1. Semmelweis Egyetem Városmajori Szív- és Érgyógyászati Klinika; 2. Budai Irgalmasrendi Kórház; 3. Honvédkórház; 4. Bajcsy-Zsilinszky Kórház; 5. Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet)

mortalitásban érhető tetten, fordított arányosság alapján: minél magasabb az életminőség szintje, annál alacsonyabb az AMI-halálozási arányszám. A korrelációs összefüggés kisebb mértékű a morbiditás esetében: gyenge kapcsolat áll fenn a HDI és az AMI-morbiditási arányszámok között.

Következtetések

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés és az egészségesenlétlenségek összefüggéseinek vizsgálata, például az életminőség területi különbségein keresztül, gazdag szakirodalmi háttérrel rendelkezik nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt. Emellett a tanulmányban és a megnevezett kutatási projektben esettanulmányként alkalmazott akut szívizominfarktus (AMI) betegség ellátási és halálozási jellemzői vizsgálatának – az orvosi leírásoktól függetlenül – szintén számos kutatási előzménye van Magyarországon. Ezekre az előzményekre támaszkodva jelen tanulmány célja volt egyrészt a szakirodalom, másrészt a kerületi szintű statisztikai vizsgálatok tükrében adalékokkal szolgálni az egészségesenlétlenségek kiváltó okainak magyarázatához, részben a hozzáférés lokális tényezőinek ismertetésével. A budapesti esettanulmány eredményei releváns következtetések megfogalmazását teszik lehetővé, bár számos tényező egyben korlátozza is ezen tapasztalatok értelmezését.

Meg kell említeni, hogy a statisztikai adatbázisokból hiányoznak az AMI-betegek társadalmi-gazdasági státusára vonatkozó adatok. Ezek nélkül nehéz az egészségesenlétlenségeket kiváltó és a hozzáférés esélyeit befolyásoló társadalmi-gazdasági tényezők szerepét definiálni. Részben ennek ellensúlyozására szolgált az életminőség kerületi szintű mérése a HDI segítségével: ennek területi megoszlása, valamint összevetése az AMI-megbetegedés és halálozás térszerkezetével, illetve a köztük lévő kapcsolat statisztikai értelmezése további információkat szolgáltat a hozzáférés lehetőségeinek és

akadályainak meghatározásához. Ez a budapesti esettanulmány, amely végeredményben az országos vizsgálatokat egészíti ki a kutatási projektben, kvantitatív elemzése végső soron nem alkalmas az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés meghatározó és befolyásoló tényezőinek széleskörű tanulmányozására. Ez az oka annak, hogy módszertanilag az esélyek és egyenlőtlenségek vizsgálatában fontosak a kvalitatív úton szerzett tapasztalatok, azaz a most bemutatott esettanulmány folytatása javasolt, amelyben interjúkkal és kérdőíves felméréssel lehet finomhangolású információkat gyűjteni a hozzáférés egyéni és intézményi tényezőiről (lásd pl. Beke et al. 2018).

Az esettanulmány eredményei és tapasztalatai – azok korlátozott értelmezése és értékelése ellenére – számos hasznos, a további kutatásokban, illetve az egészségügyenlőtlenségek multidiszciplináris értelmezésében felhasználható ismerettel szolgálnak.

Megállapítható, hogy az életkörülmények egyéb feltételei – pl. szocio-kulturális helyzet – mellett az életminőségnek fontos szerepe van az egészségügyenlőtlenségek lokális különbségeiben. Ez az összefüggés legnagyobbbrészt az életesélyek alakulásában jelenik meg: az infarktus megbetegedés mindenkit érint, hisz a leggyakoribb keringési rendszeri betegség és halálok, mégis a túlélési esélyek kedvezőbbek az életminőség magasabb szintjével azonosítható kerületekben. Vagyis, a jobb életkörülmények ugyan nem determinálják az alacsonyabb mértékű morbiditást, viszont befolyásolják a mortalitás arányát és területi mintázatát.

A korszerű kardiológiai ellátást nyújtó egészségügyi intézmények elérhetősége megfelelő a fővárosban, az ellátástól való földrajzi távolság számottevően nem befolyásolja a mortalitást. A szívkatéteres ellátáshoz való hozzáférés esélyei minden fővárosi beteg számára azonosak: az egyenlőtlenségek elsősorban abból adódnak, hogy a betegek – egészségtudatosságuk, egészségmagatartásuk, egészségismereteik függvényében – mennyi idő alatt határozzák el (hezitálási idő), hogy orvosi segítséget kérjenek. A hosszabb hezitálási idő rontja a túlélési esélyeket, hisz a szívkatéteres beavatkozás ún. időablaka 120 percen belül teszi eredményessé az infarktus gyógyítását, és rövid távú túlélési esélyeit (Beke 2018).

Tény, hogy paradox helyzet alakult ki Budapesten az akut miokardiális infarktus megbetegedési és főleg halálozási folyamatai kapcsán, de ez hasonló az országosan tapasztaltakhoz. Egyrészt csökkent az AMI morbiditás és mortalitás a 2000-es évek közepe óta, és ez a javuló tendencia feltehetőleg a PCI-központok fővárosi megteremtésének is köszönhető. Azonban mindez az egyenlőtlenségek növekedésével is együtt járt, különösen a fővárosi nők esetében, leginkább a 2010-es évek után. További kvalitatív vizsgálatokat igényel annak eldöntése, hogy a fővárosi AMI-helyezettel magyarázható egészségügyenlőtlenségek fokozódásához milyen mértékben járult hozzá a 2008-2012-es gazdasági válság.

Irodalom

- Bai, X. et al. (2012): Health and wellbeing in the changing urban environment: Complex challenges, scientific responses, and the way forward. *Curr. Opin. Environ. Sustain*, 4., 465–472.
- Bai, X., Imura, H. (2000): A comparative study of urban environment in East Asia: Stage model of urban environmental evolution. *Int Rev Global Environ Strategies*, 1., 135–158.
- Beke Sz., Uzzoli A., Bán A., Pál V., Vitrai J. (2018): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei – Békés megyei esettanulmány tapasztalatai. Tanulmánykötet. IX. Magyar Földrajzi Konferencia. Debrecen, 2018. november 9-11. (megjelenés alatt)
- Beke Sz. (2018): Az infarktusellátás prehospitalis jellemzői Békés megyében egy kutatási projekt tükrében. In: *Deliberationes* (megjelenés alatt)
- Belicza É., Lám J., Kósa I. (2016): Az akut myocardialis infarctus főbb hazai ellátási jellemzői 2005–2009 között az EuroHOPE kutatás eredményei alapján. *Orvosi Hetilap*, 41., 1626–1634.
- Csöte A., Németh N. (2007): Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* 3. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Donabedian, A. (1988): The quality of care: How can it be assessed? *JAMA*, 2., 1743–1748.
- Egedy, T., Uzzoli, A. (2016): Cities as the keys to survival? The impact of the economic crisis on health inequalities in Hungary in terms of unemployment and life expectancy. *Urbani Izziv*, 2., 97–111.
- Egedy T. (2012): A gazdasági válság hatásai városon innen és túl. *Területi Statisztika*, 4., 335–352.
- Egri Z. (2017): Magyarország városai közötti egészségyenlőtlenségek. *Területi Statisztika*, 5., 537–575.
- Farkas M. B. (2012): A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 230–249.
- Galamboš J., Tózsá I. (1992): Józsefváros egészségügyi információs rendszere. Kézirat. MTA FKI, Budapest
- <https://egeszseguyihozzaferhetoseg.wordpress.com/> (Letöltés: 2018. szeptember 3.)
- Husz I. (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*, 2., 72–83.
- Izsák, É., Probáld, F., Uzzoli, A. (2010): Examining the factors of quality of life: A case study in Budapest. *Journal of Banat's Biotechnology*, 1., pp. 37–47.
- Izsák É., Probáld F., Uzzoli A. (2008): Természeti adottságok és életminőség Budapesten. In: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. (szerk.): *IV. Magyar*

- Földrajzi Konferencia. Debreceni Egyetem, Debrecen, 265–270.
- Jones, K., Moon, G. (1987): Health, disease and society: A critical medical geography. Routledge and Kegan Paul Ltd., London–New York
- Józan P. (2008): A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. Statisztikai Szemle, 10–11., 949–969.
- Király G., Dén-Nagy I., Géring Zs., Nagy B. (2014): Kevert módszertani megközelítések. Elméletek és módszertani alapok. Kultúra és Közösség, 2., 95–104.
- Kjellstrom, T. et al. (2007): Urban environmental health hazards and health equity. Journal of Urban Health, 84., 86–97.
- Klinger A. (2006): Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről: I. Demográfia, 2–3., 197–231.
- Laki, I. (2017): Healthy towns – healthy residents. Hungarian healthy towns in 21st century. In: Sitek, B., Roman, Ł. (eds.): The selected contemporary aspects of human rights. University of Euroregional Economy, Józsefów, 99–112.
- Marans, R. W. (2015): Quality of urban life & environmental sustainability studies: Future linkage opportunities. Habitat Int., 45., 47–52.
- Maxwell, R. J. (1992): Dimensions of quality revisited: From thought to action. Quality in Health Care, 3., 171–177.
- McMichael, A. J. (2000): The urban environment and health in a world of increasing globalization: Issues for developing countries. Bull World Health Organ, 78., 1117–1126.
- Obádovics Cs., Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. Területi Statisztika, 4., 303–322.
- OEP–EOSZEF (2010): Az ST elevációval járó akut myocardialis infarctus diagnosztikája és kezelése. „Finanszírozási protokoll háttéranyaga” Országos Egészségbiztosítási Pénztár Elemzési, Orvosszakértői és Szakmai Ellenőrzési Főosztály, Budapest
- Pál V. (2017): Egészségünk földrajza: Területi különbségek a hazai egészségi állapotban. Magyar Tudomány, 3., 311–321.
- Satterthwaite, D. (1993): The impact on health urban environments. Environ Urban, 5., 87–111.
- Smahó M. (2005): A humán fejlettség regionális dimenziói. In: Átalakulási folyamatok Közép-Európában. Konferencia előadás. Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr, (http://www.sze.hu/etk/_konferencia/publikacio/Net/eloadas_smaho_melinda.doc) (Letöltés: 2018. szeptember 25.)
- Szilágyi D., Uzzoli A. (2013): Az egészségügyenlétlenségek területi alakulása az 1990 utáni válságok idején Magyarországon. Területi Statisztika, 2., 130–147.

- The Global Health 50/50 Report (2018). University College, London <https://globalhealth5050.org/report/> (Letöltés időpontja: 2018. szeptember 27.)
- Tóth G., Bán A., Vitrai J., Uzzoli A. (2018): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségegyenlőtlenségekben – A szívizominfarktus-megbetegedések és -halálozások területi különbségei. *Területi Statisztika*, 4., 346–379.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5., 530–543.
- Tózsza I. (1994): Egészségügyi környezetinformációs rendszer Budapesten. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 351–363.
- UNDP (2010): Human Development Report. The Real Wealth of the Nation. Pathways to Human Development. UNDP, New York
- Uzzoli A. (2017): Egészségegyenlőtlenségek és hozzáférés – Esettanulmány a magyarországi keringési rendszeri halálozásokról. In: Torgyik J. (szerk.): Válogatott tanulmányok a társadalomtudományok köréből. V. IRI Társadalomtudományi Konferencia. International Research Institute, Komárno, 201–209.
- Uzzoli A., Vitrai J., Tóth G. (2017): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata az akut miokardiális infarktus okozta halálozás adatainak felhasználásával. *Egészségfejlesztés*, 3., 7–17.
- Uzzoli A., Izsák É. (2013): Életminőség és természeti adottságok Budapesten. In: Mindszenty A.(szerk.): Budapest: földtani értékek és az ember. Városgeológiai tanulmányok („In urbe et pro urbe”). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 175–179.
- Uzzoli A. (2000): Az egészségi állapot vizsgálata Budapest VIII. kerületében. *Comitatus*, 7–8., 48–56.
- Zhu, Y. et al. (2011): Understanding and harnessing the health effects of rapid urbanization in China. *Environ Sci Technol*, 45., 5099–5104.
- Vitrai, J. (2011): Az egészség és az egészség-egyenlőtlenség egyéni és közösségi szintű befolyásoló tényezői. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar Egészségtudományi Doktori Iskola, Pécs
- Weziak-Białowolska, D. (2016): Quality of life in cities: Empirical evidence in comparative European perspective. *Cities*, 58., 87–96.
- Whitehead, M., Dahlgren, G. (1991): What can we do about inequalities in health? *Lancet*, 338., 1059–1063.
- WHO, UN-Habitat (2010): Hidden cities: Unmasking and overcoming health inequities in urban settings. World Health Organization Centre for Health Development and United Nations Human Settlements Program
- WHO (1994): Report of the WHO Working Group on Quality Assurance. WHO, Geneva

VANYÚR BLANKA

A VÁROSI TURISZTIKAI TÉR BUDAPEST PÉLDÁJÁN

Bevezetés

Napjainkban már jól ismert tény, hogy a világ lakosságának több mint fele város lakó. Nem kérdéses tehát miért kiemelten fontos foglalkozni a városi térrel és az abban zajló folyamatokkal.

A városi tér fogalma Henri Lefebvre (1991) nevéhez fűződik, véleménye szerint a tér és a társadalom összetartozó fogalmak, az egyik a másikat magában foglalja. Edward Soja (1996) meghatározása szerint a város egyben társadalmi tér is, melynek három formáját, az érzékelt, a gondolt és a megélt tereket különböztette meg.

Jelen tanulmány a turizmust, mint napjaink egyik legdinamikusabban fejlődő gazdasági ágazatát kívánja a városi térben meghatározni, amely a fentiek alapján legszorosabban a sojai megélt tér kategóriájában értelmezhető. A tér és turizmus viszonyában a turisztikai tér egy olyan speciális fajtája a térnek, melyet a turizmusra irányuló fogyasztási igény hoz létre és alakít. A hazai és a külföldi irodalomban, továbbá fejlesztési dokumentumokban eltérően használják a fogalmat, aminek tisztázása indokolt.

Legfőbb kérdés, hogy a turizmus és az ahhoz köthető folyamatok milyen hatással vannak a városi térre, hogyan befolyásolja annak működését és milyen változásokat idéznek elő többek között funkcionális térhasználatban. Röviden, hogyan változtatja meg a várost az, ha területének egy részén vagy egészén a turizmus dominál.

A városi turizmus tereit nagyban befolyásolják többek között a térstruktúrában megfigyelhető globalizációs folyamatok, a turisztikai tér, mint termék időben változó életciklusa, a város egyre változó vonzereje és imázsa. A folyamatok közül különösen érdemes foglalkozni a helyi lakosság életminőségét közvetlenül érintő konfliktussal helyiek és látogatók között, ami Budapest esetén markánsan megjelenik, mely megismeréséhez majd későbbiekben megoldásához településfejlesztési, gazdaságfejlesztési és turizmus-menedzsment eszközökre egyaránt szüksége van a városnak.

A városi turizmus tere

A bevezetésben említett urbanizációs folyamatoknak köszönhetően napjainkban az utazási célok közül kiemelkednek a városok. A világ népessége több mint fele város lakó (UNWTO 2012), emellett a szabadidős tevékenység célpontjai között is a városok dominálnak. Többek között ezért is indokolt a városi turizmust, mint diszciplinát kiemelten tárgyalni, megérteni a turizmus globális gazdasági folyamatait irányító motivációkat.

A folyamat az 1960-as években mutatott szignifikáns növekedést, amikor a tömegturizmus általánossá vált a fejlett gazdaságú országokban. Az UNWTO 2016-ban publikált előrejelzése szerint a nemzetközi turistaforgalom 2020-ra 1.4 milliárdra növekszik, 2030-ra már 1.8 milliárdot prognosztizál (UNWTO 2016). Amennyiben a 2007 és 2014 közötti időszakot vesszük figyelembe, a csak városokba irányuló utazások 82 százalékkal nőttek, és piaci részesedésük 22 százaléka az összes szabadidős turizmusnak (IPK International, 2015/2016, 8.). Területi vonatkozásban a városi turizmus 21 százaléka Európába, 17 százaléka Észak-Amerikába, 25 százaléka Ázsiába és 22 százaléka Latin-Amerikában koncentrálódott 2014-ben (IPK International 2016).

A turisták élvezik a városi létesítmények és szolgáltatások nyújtotta előnyöket, de a város kevésbé alakul át kifejezetten az idegenforgalmi használatra. Az idegenforgalom multiplikátor hatása révén egyrészt jelentős gazdasági előnyöket jelenthet egy város számára, azonban azon gazdaságok, melyek a legjobban függnek tőle, realizálhatják a legkisebb hasznot belőle. Ezzel szemben azok a városok élvezhetik a legtöbb pozitívumot, melyek a legkevésbé tartják fel ezt a kizárólagossági viszonyt. A turizmusnak, mint ágazatnak egyértelműen szüksége van a városok által nyújtott változatos, és rugalmas turisztikai termékekre azonban az nem egyértelmű, hogy a városoknak is szükségük van a turizmusra (Asworth, Page 2011).

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért utazunk városokból városokba, lehet, hogy egészen a Sumér időkig kell visszanyúlnunk. Karski (1990) azt a magyarázatot adja, hogy az emberek már akkor is a kultúra, zene, művészet, irodalom, építészet olvasztótégelyeként tekintettek a városra, melyek megtapasztalása volt a fő motiváció, és aminek okán a városok felkerültek a turisztikai térképre. Az előbbieken felsorolt jellemzői a városnak napjainkban is a legjelentősebb vonzerőket jelentik.

A geográfia és a turizmus közötti reláció az elmúlt harminc évben egyre fontosabbá vált főként a gazdaságföldrajz tekintetében. A tér és idő dimenziójában, a térszervező folyamatokat a maguk komplexitásában a földrajztudomány képes vizsgálni (Haggett 2006). A geográfia képes vizsgálatokat folytatni a turizmusra vonatkozóan, ugyanis a geográfusi nézőpont a hely, környezet és ezek viszonyának hármására

irányul, továbbá kiterjed az egész Föld terére általánosságban és a sajátos térre, terekre egyaránt. A terek leírása és megértése döntő fontosságú, azonban a környezet és ahhoz való kapcsolata módosíthatja adott tér elsődleges megítélését (Mitchell 1979).

A város és turizmus viszonyában Gregory Ashworth (1989) az elsők között jellemezte a várost úgy, mint a turisztikai tevékenység meghatározó környezetét. A kizárólag városokra irányuló turizmus olyan egyedi jelleggel rendelkezik, mely egy újabb fogalom bevezetését indokolta. A városi turizmussal foglalkozó szerzők (Page 1995; Michalkó 1999; Lőrinc, Michalkó 2011; Hayllar, Griffin, Edwards 2008) a turistaváros fogalmát használják, amelyekben koncentráltan jelennek meg azon pihenéshez és szabadidőhöz szükséges intézmények, amik jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi és gazdasági struktúrára. A turisták igényeit vizsgálva, megállapítható, hogy azok összefonódnak más városi alapfunkciókkal, amik eredeti céljukat tekintve elsősorban a helyi lakosok kiszolgálását látják el. A város ebben az értelemben urbanizált idegenforgalmi helynek tekinthető (Juray 2008).

A városi turizmus tehát megfogalmazható a városközpontokban kialakult turisztikai tevékenységek összességeként, melyekhez megfelelő infra- és szuprastruktúra áll rendelkezésre, valamint olyan természeti, történelmi és kulturális elemek, amelyek turisztikai vonzerővé teszik a várost (Voultsaki 2000).

A turisztikai tér lehatárolása

A városi turizmus központi kérdése hogyan használják a látogatók a városi teret (Asworth, Page 2011). Annak pontos meghatározására, hogy milyen térpályákat járnak be utazásuk során, mely útvonalakat használják, és milyen célpontokat látogatnak meg az utazók, többek között a mentális térképezés módszertanának a turisztikai kutatásokban való alkalmazása (Michalkó 1998) adott alapot. Azonban a városi turizmusra irányuló kvantitatív kutatások nem minden esetben vezetnek olyan eredményre, mely fel tudná mérni mely adatok vonatkoznak kizárólag a látogatókra. Viszont amennyiben megvizsgáljuk a potenciális attrakciók, rendezvényhelyszínek, műemlékek vagy szolgáltatások pontszerű elhelyezkedését, amelyek felkeresésében a látogatók motiváltak, kirajzolódhatnak, olyan területek melyekben a turisztikai jellegű térhasználat dominál.

Napjaink technológiai fejlődésének köszönhetően a virtuális tér egyre nagyobb szerepet tölt be az utazások során. A megváltozott információközlési szokásokhoz igazodva, új módszerek kidolgozására és használatára van szükség. A virtuális tér vizsgálatával mind a horizontális, és a vertikális tér rétegei összekapcsolható, ezáltal együtt vizsgálható (Izsák 2012). Erre példa a geotaggelt vagyis GPS adatokkal ellátott fotók elemzése, amelyeken valamely turisztikai látványosság egyike szerepel

(Kádár 2014). A módszer segíthet a turisztikai tér lehatárolásában és definiálásában. Azonban pontos eredményt ebből sem kaphatunk, mivel eltekintve az eltérő információ-megosztási szokásoktól és az egyéni technikai ellátottságtól így sem lehet elkülöníteni a turisták által feltöltött képeket a helyi lakosságtól. Urry (1990) már felveti, hogy a helyi lakosok gyakran válnak viselkedésüket tekintve maguk is turistává saját lakóhelyükön, melyet tovább bonyolít mára, hogy a tömegturizmus háttérbe szorulásával egyre kevésbé izoláltak a látogatók a helyiektől.

A városok földrajzilag olyan térségekre oszthatók, melyek ritkán felelnek meg a politikai vagy adminisztratív határoknak, inkább a kereskedelem, a szociális interakciók, a lakosság kollektív identitása köré szerveződnek. Az így létrejövő körzetnek van egy sajátos „kinézete” ami által egyedinek számít (Stevenson 2003). Ez az egyediség önmagában a turisztikai kereslet egyik fő motivációja. A városi térben egymáshoz hasonló és ugyanakkor különböző típusú vonzerők koncentrálódnak, melyekhez további idegenforgalmi szolgáltatások is kapcsolódnak. Ezek a területek különleges térségi, kulturális, társadalmi, gazdasági identitással rendelkezhetnek, amelyeket legtöbbször idegenforgalmi vagy más szóval turisztikai területként azonosíthatunk, mely azonban nem általánosan használható minden esetben (Hayllar et al. 2008).

Amíg a város és szolgáltatásai biztosítják az alapvető városi funkciók és a turisztikai tevékenység „átfedését”. A legtöbb város esetén a turisztikai tevékenység inkább koncentrálódik területileg, mintsem szétszóródik. Ilyen koncentrációs pontok közé tartozhatnak az ikonikus helyek, a szakrális terek, bevásárló területek, kulturális intézmények vagy történelmi jelentőségű helyek (Hayllar et al. 2008).

A városi turizmus alapvető jellemzője, hogy városi térben zajlik, ugyanakkor sajátossága, hogy területi koncentráció figyelhető meg a településképben a vonzerők, attrakciók tekintetében. Ez azt jelenti, hogy általában kijelölhetők olyan jól elhatárolható helyek a városon belül (jellemzően a városközpontban), ahol a turisztikai aktivitás érzékelhetően és mérhetően nagyobb környezeténél. Azt, hogy ezek a „turisztikai sűrűsödési pontok” területileg milyen kiterjedésűek, azt a látványosságok, szolgáltatások száma és településen belüli elhelyezkedésük határozza meg. Ezeket a speciális területeket több néven említik a szerzők azok különleges jellemzőik alapján. Néhány példát felsorolva, McDonelly és Darcy (1998) voltak az elsők, akik a turisztikai térség kifejezést használták tanulmányukban. A történelmi turisztikai városok modelljét Ashworth és Tunbridge (1990) alkalmazta mely nevéből adódóan csak történelmi attrakcióval rendelkező települések esetén értelmezhető. Szűken a turisztikai fogyasztáson alapul az úgynevezett speciális turisztikai zónák (Weaver 1993), a turisztikai negyed (Pearce 1998) vagy turisztikai terület (Maitland, Newman 2004) meghatározások. Travis (1994) pedig turisztikai desztináció fejlesztési területet említ, amely már a településmenedzsment szemszögéből egyfajta turisztikai cselekvési

akcióterületet vetíti elő. Majd megjelentek a központi üzleti negyed (CBD), mintájára alkotott modellek. Rickert (1970) használta a Recreational Business District (RBD), vagyis rekreációs üzleti negyed kifejezést mely definíció szerint olyan területet jelöl melynek meghatározható egy olyan gyalogosan megközelíthető turizmusorientált kiskereskedelmi egységként, amely területileg és funkcionálisan is elkülönül környezetének más üzleti negyedétől.

Az európai városok idegenforgalmi tevékenységének tanulmányozásával foglalkozó Burtenshaw (1991) a turisztikai koncentrációs zónákat, központi turisztikai üzleti negyed, angolul Central Tourist District (CTD) néven említi. Getz (1993) Tourism Business District (TBD), vagyis turisztikai üzleti negyedként jellemzi a területet, ahol a turisztikai attrakciók területi koncentrációja egybeesik a városi üzleti funkciókéval. A TBD és az RBD között a különbség, hogy a TBD terjeszkedése szorosan kapcsolódik a CBD környezetéhez, és annak hiányosságaihoz, mint a funkciók szezonaritása, vagy a lakosság igényeinek kizárása (Darcy, Small 2008).

A turisztikai tér ritkán önálló entitás, legtöbbször a társadalmi alapfunkciók között jelenik meg, ugyanakkor még azokban a térségekben is átszövi ezen funkciókat, ahol meghatározó szerepet játszik (Michalkó 2008). A legtöbb „idegenforgalmi körzet” megtalálja a lehetőségeket a hagyományos és a turisztikai szolgáltatások között, így hozva létre egyedi élményt a látogatóknak, egy érzést, benyomást (Hayllar, Griffin 2005).

Ahogy a területi koncentrációja a turisztikai vagy nem turisztikai erőforrásoknak a kerületekben vagy turisztikai üzleti negyedekben vonzzák a turistákat, ugyanúgy érdeklődést válthatnak ki a helyi lakosságból vagy munkavállalókból a szórakoztatás, a különleges élmények által, és megteremtik a hely miliójét (Ritchie 2008).

A turisztikai tér fogalma

Egyes dokumentumok esetében tapasztalható, hogy a turisztikai tér és a desztináció fogalmak összemosódnak, azokat egymás szinonimájaként használják a szerzők. Ugyanakkor a két fogalom definíció szerint határozottan elkülönül. A desztináció maga a hely, egy fogadótérség, utazási célterület. A desztinációnak képesnek kell lennie a turisták vonzására, majd a szükségleteiket kielégítő valamennyi szolgáltatás nyújtására, tehát komplex turisztikai terméket kell biztosítani. A desztináció lényegében a komplex turisztikai terméket felkínálni képes térség egésze, a kínálat helyszíne (Panyor et al. 2011).

Ezzel szemben a turisztikai tér, Michalkó Gábor (2008) alapján a turisták áramlásaival átszőtt térszínnek hálózata, a külső és célterületek, valamint az azokat összekötő csatornák bonyolult textúrája.

Ezek alapján a turisztikai tér jóval komplexebb fogalomként értelmezendő melynek természetesen része a desztináció, amit mi sem bizonyít jobban, mint a hazai szakirodalomban Michalkó Gábor (2008) „A turisztikai tér társadalomföldrajzi értelmezésének új dimenziói” című Magyar Tudományos Akadémia doktori értekezése, melynek a turisztikai tér és az ahhoz kapcsolódó fogalmak a témája. Másrészt kiemelném Juray Tünde (2008) doktori értekezését, mely egy konkrét esettanulmánnyal szemlélítve Szeged példáján értelmezi a fogalmat. A turisztikai tér fogalmi kereteinek szakirodalmi feldolgozását követően, a város turizmusához köthető speciális térhasználatot vizsgálja, többek között a keresleti és kínálati elemek feltárásával, továbbá a mentális térképezés eszközével kutatja Szeged turisztikai terét.

Az idegennyelvű forrásokban főként geográfusok (Hayllar et al. 2008) használják a turisztikai tér fogalmát elsősorban a már tárgyalt területi lehatárolások kapcsán. A földrajztudomány hagyományos, térbeli elemzési módszerekkel közelíti meg a kapcsolódás és turizmus kínálatát, amely nagyobb mértékben tükrözi a gazdaságföldrajz módszertani és fogalmi kereteit, kisebb mértékben más rokon tudományterületeket, ahol az idegenforgalmi erőforrások térbeli eloszlása alakítja ki a szabadidős tevékenységek aktivitási mintáit, továbbá a szabadidő eltöltésének lehetőségeit (Hall, Page 2006). A turizmus alapja maga a földrajzi tér, azon kívül nem értelmezhető. A turizmus rendszere alapvetően küldő és fogadó terekből áll, azok sajátos jegyeit, társadalmi-gazdasági jellemzőit is magában hordozza (Aubert 2006). A turisztikai termékek specifikus jellemzői ruházzák fel teret sajátos funkcióval (Aubert 2001). A turisztikai tér funkcióját tekintve sokféle lehet. Felfogható, mint egy játszótéri „homokvár” emberekkel, helyekkel, objektumokkal, (Bærenholdt et al. 2004) azt az érzetet keltve mintha a turista a való élet részévé válna, amely viszont a háttérben marad. A turisztikai tér felfogható egy színpadi performance (Edensor 2000) helyszínévé is, ahol annak előadóművészei és díszletei rendelkezésre állnak, hogy bemutassák a vélt valóságot a látogatók számára.

A turisztikai tér konfliktusai

A városi turizmus esetén a turisztikai tér nem alkot egy homogén egységet, így nem választható el a város azon terétől melyet a lakosság használ. A helyiek és a turisták egyazon helyen, nagyrészt ugyanazon városi szolgáltatásokat használják, funkcionális térhasználatukban átfedés tapasztalható. Ez azt jelenti, hogy a turisták és a helyi lakosok megosztják a városi teret és az alapfunkciókat (például tömegközlekedés, boltok, éttermek). A városban a hétköznapi tapasztalatoktól egyes városrészek határozottan elkülönülnek, ezzel képesek létrehozni a fordista típusú tér reprodukciót (Judd 1995).

Turisztikai szempontból a városok sokfélék lehetnek eltérő vonzerőkkel, attrakciókkal, különböző színvonalú turisztikai infrastruktúrával rendelkeznek. A városi turizmus fő jellemzője, hogy a turisztikai kínálat elemei valamint a turisztikai aktivitás jelen van, amelyhez egyedi térhasználat társul (Juray 2008). A turisták és a helyiek térhasználatukat tekintve többnyire megkülönböztethetetlenül mozognak a városi központokban, ugyanakkor motivációjukban jelentősen eltérnek, de mindannyian fogyasztói a tereknek, szolgáltatásoknak és a városi élményeknek (Asworth, Turnbridge 1990).

Law (2002) alapján a városi turizmus kínálatát tekintve nem csak a látnivalók előfordulására korlátozódik, hanem hozzájárulnak egy városi turisztikai termék kialakításához. Ez a turisztikai termék helyenként változik, de rendszerint kézzelfogható keverékét tartalmazza a létesítményeknek, áruknak és szolgáltatásoknak valamint az olyan immateriális elemeknek, mint az imázs vagy helyazonosság. Ezért fontos megkülönböztetni egymástól a látnivalók jelenlétét és a város vonzerejét, mivel utóbbi minősége nem feltétlenül függ az előbbi létezésétől. A város önmagában is vonzó turisztikai célpont lehet épített környezeti elemei, vagy helyi kultúrája okán, anélkül, hogy feltétlenül birtokában lenne egy híres tereptárgynak vagy turisztikai értelemben kiemelkedő jelentőségű helyszínnek.

A városi terek egymásnak ellentmondó és egymást kiegészítő formák. Lehetnek modernnek és korosak. Elhatároltak és nyitottak, színesek és egyszerűek, közheylesek és egyedülállók, organikusak és nagyon strukturáltak. Különböző célokat szolgálnak, és eltérő funkcionális szerepet töltenek be. Azonban a világosan megtervezett városi tér e különböző kifejeződéseinek alapja az emberi dimenzió. Ezek az emberek terei, vagy emberi terek ahol a látogatók és a helyiek „teremtik” meg az interakció helyeit ahol találkoznak, esznek, megismerkednek, vásárolnak, megtekintenek vagy egyszerűen csak időt töltenek (Hayllar et al. 2008).

A turisztikai tér legtöbb esetben egybeesik a lakóhely és a munkahely funkcionális terével, ebből adódóan a pozitívumok mellett a turisztikai aktivitással összefüggő negatív hatások is érhetik a helyi lakosságot és a turistákat egyaránt. A turisták motivációi és a kínálati elemek fogyasztása napjainkra jelentősen megváltozott a hagyományos tömegturizmusétól. Az egyre növekvő látogatószám, az igények és a turisztikai viselkedés átalakulása együttesen konfliktusokhoz vezetnek. Néhány látogató szakítva a hagyományokkal szándékosan keresi fel a mindennapi életet és át akarják érezni a város igazi atmoszféráját. Utazásuk során egyre inkább veszik igénybe a helyi lakosság által is használt térpályákat.

A globalizáció hatására a nemzetállamok határai lassan lebomlottak, így a könnyebb átjárhatóság következtében a turisztikai részvétel is egyre nagyobb lett, az idegenforgalom lassan a mindennapi élet részévé válik. A turisztikai viselkedések és tapasztalatok egyre kevésbé válnak el a mindennapi élettől, időtől és tértől (Franklin,

Craig 2001).

Ez részben azt is jelenti, hogy a lakosság a turistához hasonló módon használja a várost. Ugyanazokat a tevékenységeket folytatják és élvezik, mint a látogatók, továbbá ugyanolyan részben fogyasztják az úgynevezett „új városi kultúrát” (Judd 2003).

A városi turizmusra irányuló tanulmányok főként a turizmusra és az iparra összpontosítanak, mint a társadalmi változások fő mozgatóira, azonban számos esetben megjelenik a közösségi helyek privatizációjának és kereskedelmi forgalomba hozatalának kérdésköre, továbbá magának a fogadó közösségnek az áruba bocsájtása a turisztikai tájak szolgáltatásainak termelése révén (Urry 1990). Ez azt jelenti, hogy a városi tájak és az azokban élő emberek is turisztikailag hasznosíthatóvá válnak, kínálati elemként jelennek meg a piacon.

A turizmus olyan kulturális folyamat, mely egyben a gazdasági fejlődés azon formája, ahol a turizmus és a helyiek által lakott tájak valamint kulturális jellemzőik elválaszthatatlanok (Ingold 1994). Ezért a turisták viselkedése többek között nagyban befolyásolja azt, hogyan érzik magukat a helyiek saját lakóhelyükön. A folyamat az 1980-as években kezdődött, amikor a városi turizmus iránti érdeklődés gyorsan nőtt, majd ezzel párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet kaptak negatív externáliái a történelmi városokban (Darcy, Small 2008). A levegő liberalizációját, vagyis az olcsóbbá váló repülőjáratok megjelenését követően az utazás résztvevői között megjelennek az alacsonyabb jövedelműek, akiknek látogatásuk során költsési hajlandóságuk kisebb, mint például az üzleti turizmusban résztvevőké. Ez az új turista réteg vitákat indított el a helyi lakosság körében, akik azt állították, hogy a megnövekedett turistaforgalom nem minden esetben jár együtt a helyi turizmus fejlődésével. A globális utazási tendenciák elemzései az ilyen rövid távú látogatások növekedését mutatják, melynek célpontjai a városok (IPK International 2013). Mára a turisztikai kereslet olyan mértékűvé vált, mely indokoltá teszi egy új fogalom, a „túlturizmus” használatát, amin a turizmus egy desztinációra vagy annak részére gyakorolt hatását értjük, mely negatívan befolyásolja a lakosság életminőségét és a látogatók élményét egyaránt (UNWTO 2018).

Budapest turisztikai tere

A főváros esetében felmerülnek a turisztikai térrel kapcsolatos kérdések. A turisztikai ágazatok között a településhierarchiában elfoglalt státuszát tekintve is különlegesnek tekinthető, önmagában a fővárosi turizmus a városi turizmus egy speciális fajtája, ugyanis a már említett kulturális, gazdasági, infrastrukturális kínálati elemek nagyobb koncentrációban és elemszámban jelennek meg. Glaeser (2000) a városi kényelem négy kritikus pontját különbözteti meg. Az első a szolgáltatásokban

és fogyasztási cikkekben való gazdagság, a második az esztétika és a fizikai megjelenés, a harmadik a közszolgáltatások magas színvonala és végül a gyors változtatásra való képesség. Ezen tulajdonságok különböző motivációval rendelkező turistákat vonzanak a városi térbe.

A budapesti turizmust és annak terét vizsgálva felmerül az a kérdés milyen mértékben jelentős ez a gazdasági ágazat, területi mintázatában hogyan jelenik meg és milyen hatással van környezetére, gazdaságára és többek között a lakosság életminőségére. Röviden összefoglalva a múltat és a jelen helyzetet figyelembe véve arra a kérdésre érdemes keresni a választ megváltoztatja-e, és ha igen, hogyan és milyen mértékben a turizmus a budapesti városi teret.

Amennyiben Budapest fő turisztikai termékét kell kijelölni, akkor a válaszom a kulturális turizmus, annak minden formáját a fogalomhoz értve. Ezzel együtt azt a kreatív kulturális turisztikai teret, mely napjainkban Erzsébet városra, vagyis a VII. kerületre és annak környezetére vonatkozik.

A terület mindig is a budapesti kulturális élet központja volt, itt található többek között a Nemzeti Operaház, az Andrássy út és környéke, a Hősök tere, a Váci utca, amely az ország egyik legszebb bevásárló utcája, híres kávéházak és cukrászdák, mint a Gerbeaud cukrászda és a New York kávéház. A kerület jellegét tekintve lakófunkciót látott el, az ingatlanok nagy része a 19. században épült.

A kerületek, de főként Erzsébetváros funkcionális térszerkezetét markánsan megváltoztatta a rendszerválást követő poszt szocialista időszak. Egyrészt az új fogyasztási igényeket kielégítendő megjelentek a bevásárlóközpontok (Csapó, Lenner 2015) és ezzel együtt a bevásárló turizmus. A lakásállományt tekintve, annak minősége szorosan összekapcsolódott a város növekedésével. A legkorábban beépített belső területeken találhatóak az alapvetően rossz minőségű lakások, melyek elmaradt felújítása élettérkonfliktus kialakulását eredményezte (Izsák 2014). A leromlott lakásállományú belső kerületek közül Erzsébetváros szocio-demográfiai helyzetében is nagymérvű folyamatok játszódtak le, ugyanis az egyre öregedő, nagyrészt özvegyasszonyokból álló lakosság számára egyre nehezebb volt fenntartani hatalmas belterületű polgári lakásaikat, melyek lassan kiüresedtek, s helyüket az alacsonyabb státuszúak vették át. Ezzel elindult a „slumosodás” útján (Michalkó 1997), és ennek a folyamatnak köszönhetően az ingatlanok piaci ára lecsökkent. A rendszerváltozást követő időszakban az önkormányzati lakások rohamos privatizációja indult el, melynek következtében a bérlakások 90 százaléka magántulajdonba került (Izsák 2014). Az 1990 és 2001 között megjelenő, majd 2005-ig felgyorsuló lakosságcsere figyelhető meg a környéken (Csanádi et al. 2006). Magasabb státusú, egyedülálló vagy gyermektelen fiatalok, tanulók költöztek be az alacsony komfortú és minőségű ingatlanokba (Fabula, Boros, Kovács, Horváth, Pál 2017). A 2006-os időszakban még rehabilitálódó területről olvashatunk

(Csanádi et al. 2006), amikor többek között az úgynevezett „Zsidó Negyed”, ma Gozsdu Udvar turisztikai potenciáljáról még kevésbé beszélhettünk.

A romkocsmák és egyéb kreatív kulturális szolgáltató egységek megjelenését a 2008-as gazdasági válság idézte elő, ugyanis megálltak az ingatlanbefektetések. Ez az átmeneti állapot adott lehetőséget a romkocsmák megjelenésének, (Lugosi, Bell, Lugosi 2010) majd rohamos terjedésének. Az új turisztikai kínálati elemként megjelenő szolgáltató egységek létrejöttéhez a fogyasztói szokások, a lakosságállomány, és a gazdasági helyzet együttes, nagyarányú megváltozásához volt szükség. A fiatal lakosság kreativitása mentén újabbnál újabb szolgáltató egységek jöttek létre, melyek egyre nagyobb turistaforgalmat bonyolítottak le. Ezt a városi turizmus motivációjában bekövetkezett paradigmaváltás is befolyásolta, vagyis a posztmodern városi turizmus résztvevőinek változó viselkedésformája. Fontosak számukra a benyomások, érzelmek, a lakosság megismerése. Relph (1976) rávilágít arra a kontrasztra, mely jellemzi a posztmodern városképet, ahol kéz a kézben felismerhető a modern, megtervezett, egységes, rendszerezett városi projekt és a rendezetlen, intim, sokszínű és különös helyek, melyekben megjelennek a tipikus népi elemek. A posztmodern város jellemzően elősegíti a turizmus mindennapi városi életbe történő beágyazódását.

Napjainkban kiugróan magas a külföldi turisták aránya a térségben, az Euromonitor 2017-es adatai alapján turisztikai szempontból az öt legerősebb város között szerepel. A KSH (2017) szintén 2017-re vonatkozó adatai alapján Budapest egyre növekvő vendégforgalmat bonyolít le, melyből 92 százalékot tett ki a külföldi vendégek aránya. A megnövekedett kereslethez hozzájárult az Airbnb 2010-es megjelenése a területen, amitől a lakások ideiglenesen vagy állandó jelleggel szálláshelyekként funkcionálnak (Smith et al. 2017). Saját oldalán az Airbnb úgy definiálja magát, mint egy piactér amelynek missziója egy olyan világ megteremtése, ahol az emberek olyan egészséges utazásban vehetnek részt, amely helyi, autentikus, sokszínű, inkluzív és fenntartható. Kihasnálva a technológiát arra, hogy az emberek megnyissák tereiket, és szállásadóvá váljanak kreativitásuk és szenvedélyük által (Airbnb 2018). Tehát céljuk közelebb hozni a turistákat a helyi lakossághoz fizikailag és szellemileg egyaránt. Tevékenységükkel tovább fokozzák a már említett konfliktusokat, melyek a két csoport közös térhasználatából erednek. Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve (Smith et al. 2017) a budapesti Airbnb szállásokra vonatkozó kutatásában, mely 2014 októbere és 2016 szeptembere közötti időszakra vonatkozik, 77 százalék a belvárosi kerületekre koncentrálódik. A VII. kerületben tapasztalható folyamatos növekedése az ilyen típusú szállásoknak a „party” turizmussal és a romkocsmákkal lehet összefüggésben (Smith et al. 2017). Mindezen folyamatok hozzájárultak a romló állapotú környék regenerálódásához, a turisztikai vállalkozások megjelenésével (Lugosi, Lugosi 2008). Az új szállásadók újíto tevékenysége mentén pozitívan hozzájárultak a környék újjáéledéséhez (Lugosi, Bell,

Lugosi 2010) mely mára a város idegenforgalmi attrakciójává nőtte ki magát kirajzolva a város egy újfajta turisztikai terét.

A nagyszámú külföldi látogató területileg a belvárosra korlátozódik, ahol a helyi lakosság életminőségét nagyban befolyásolják a turistákat kiszolgáló létesítmények. Fennáll az úgynevezett „zsúfoltság” veszélye, ami azt jelenti, hogy a helyiek egészen addig tudnak időt tölteni azokon a helyeken, kulturális intézményekben melyek egybeesnek a turisztikai térrel, ameddig a turisták által ki nem szorulnak onnan. A zsúfoltság nem csak magas látogatószámot jelent a leglátogatottabb nyilvános városi helyeken, hanem a hirdetések magas koncentrációját is a belvárosban, amely egyfajta „márka-telítettséget” okoz, következésképpen pedig a szimbólumok zsúfoltságát a városi ökoszisztémában (Bellini, Pasquillenni 2016).

A turisták és a helyi lakosság közötti konfliktus Budapesten 2018 februárjában népszavazást eredményezett, aminek a szavazók alacsony részvételi aránya miatt semmilyen különösebb következménye nem lett (<https://www.24.hu> 2018). A turisták és a helyi lakosság kétféle látásmódjából alakul ki ez a viszony. Maoz (2006) a „kölcsonös tekintet” kifejezést használja, ami egyrészt a helyiek felől irányul a turistákra, azok viselkedésére, öltözkékre, fényképezőgépére, testére, és ez alapján kialakul a helyiek szórakoztatónak, érdekesnek, vonzónak vagy undorítótnak találják-e őket. Ugyanígy a látogatók is felméri a környezetet és az abban élő embereket.

A turizmus által kiváltott társadalmi konfliktus Budapest esetén területileg leginkább Belső-Erzsébetvárosra, szűkebben az Erzsébet körút, Király utca, Károly körút és Rákóczi út által lehatárolt területre koncentrálódik. A turisztikai tevékenység főként az éjszakai életre irányul, a szolgáltatások ennek megfelelően szerveződtek. Amennyiben a turisták utazási motivációit vizsgáljuk meg, Budapest esetében a romkocsmáknak és a szórakozóhelyeknek köszönhetően egy speciális turisztikai vonzerőt emelhetünk ki, melyre igaz, hogy a helyi lakosság és a turisták funkcionális térhasználata olyannyira különbözik, mely jellegéből adódóan is hosszú távon társadalmi konfliktushoz, feszültséghez vezet a területen.

Összegzés

A turisztikai teret olyan helyként értelmezhetjük ahol a turizmus, annak minden jellemzőjével, infrastruktúrájával és részvevőivel meghatározó mértékben jelen van. Budapest gazdasága esetén kiemelt szerepe van az idegenforgalomnak, amely folyamatosan növekvő tendenciát mutat. Azok a belvárosi területek markánsan kirajzolódnak, amelyekre a turisták magas koncentrációja jellemző, mégis kiemelendő a VII. és a VI. kerület különleges turisztikai kínálata, amely mára egy speciális turisztikai teret jelent a városon belül. Kijelenthetjük, hogy az elmúlt évek során,

kifejezetten az elmúlt tíz évben a terület funkcionális térhasználata megváltozott, többek között a turisztikai folyamatoknak köszönhetően. Azt, hogy ez az állapot meddig fenntartható és milyen közvetett vagy közvetlen hatásai vannak a helyi lakosság és az egész város életminőségét tekintve, további kutatás tárgyát képezi a jövőben. Érdekes kérdésként merül fel, hogy a jelenlegi területi koncentráció létrehozhat-e határozottan elkülönülő turisztikai negyed, és az hogyan, mely irányokban változik tovább a városon belül. Továbbá, hogy területfejlesztési és turizmusfejlesztési szempontból érdemes e, ezt a különleges területet kiemelten kezelni.

Irodalom

- Airbnb (2018): <https://press.airbnb.com/about-us.html> (Letöltés ideje: 2018. december 6.)
- Ashworth, G. J. (1989): Urban tourism: An imbalance in attention. In: Cooper C. P. (szerk.): Progress in tourism, recreation and hospitality management. Volume 1. Belhaven, London, 33–54.
- Ashworth, G. J., Page, S. J. (2011): Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 1., 1–15.
- Ashworth, G. J., Tunbridge, J. E. (1990): The tourist-historic city. Belhaven, London
- Aubert A. (2001): A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon. *Turizmus Bulletin*, 1., 44–49.
- Aubert A. (2006): Kutatás a turizmusban In: Pap N., Tóth J. (szerk.): Terület és kutatás a turizmusban. Alexandra, Pécs, 151–176.
- Bærenholdt, J., Haldrup, M., Larsen, J., Urry, J. (2004): Performing tourist places. New directions in tourism analysis. Ashgate, London
- Barrett, J.A. (1958): The seaside resort towns of England and Wales. PhD thesis, University of London, London
- Bellini, N., Pasquillenni, C. (2016): Tourism in the city: Towards an integrative agenda on urban tourism. Springer, Heidelberg
- Brohman, J. (1996): New directions in tourism for third world development. *Annals of Tourism Research*, 1., 48–70.
- Burtenshaw, D., Bateman, M., Ashworth, G. J. (1991): The European city: A Western perspective. David Fulton Publishers, London
- Csanádi G., Csizmady A., Kőszeghy L., Tomay K. (2006): Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 1., 73–92.
- Csapó T., Lenner T. (2015): Budapest településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely
- Darcy, S., Small, J. (2008): Theorizing precincts: Disciplinary perspectives. In:

- Hayllar, B., Griffin, T., Edwards, D. (szerk.): *City spaces – Tourist places: Urban tourism precincts*. Elsevier, London, 63–91.
- Davis, J. S., Morais, D. B. (2004): *Factions and enclaves: Small towns and socially unsustainable tourism development*. *Journal of Travel Research*, 1., 3–10.
- Edensor, T. (2000): *Staging tourism: Tourists as performers*. *Annals of Tourism Research*, 2., 322–344.
- Euromonitor (2017): *Top 100 city destinations ranking*. WTM London 2017 Edition, London
- Fabula, Sz., Boros, L., Kovács, Z., Horváth, D., Pál, V. (2017): *Studentification, diversity and social cohesion in post-socialist Budapest*. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 157–173.
- Franklin, A., Crang, M. (2001): *The trouble with tourism and travel theory? Tourist Studies*, 1., 5–22.
- Getz, D. (1993): *Planning for tourism business districts*. *Annals of Tourism Research*, 3., 583–600.
- Getz, D., Joncas, D., Kelly, M. (1994): *Tourist shopping villages in the Calgary region*. *Journal of Tourism Studies*, 1., 2–15.
- Glaeser, E., Kolko, L. (2000): *Consumer city*. Harvard Institute of Economic Research, Harvard
- Haggett, P. (2006): *Geográfia – Globális szintézis*. Typotex, Budapest
- Hall, C. M., Page, S. J. (2006): *The geography of tourism and recreation: Space, place and environment* (3rd edition). Routledge, London
- Hayllar, B., Griffin, T., Edwards, D. (szerk.) (2008): *City spaces – Tourist places: Urban tourism precincts*. Elsevier, London
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999): *Global transformations: Politics, economics and culture*. Stanford University Press, Stanford
- Ingold, T. (1994). *From trust to domination: An alternative history of human–animal relations*. In: Manning A., Serpell J. (szerk.): *Animals and human society*. Routledge, London, 1–22.
- IPK International (2015): *ITB world travel trends report 2014-5*. Berlin
- IPK International (2016): *ITB world travel trends report 2015-6*. Berlin
- Izsák É. (2012): *Tér-elmélet és tudományos tudás*. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 140–148.
- Izsák É. (2014): *A települési környezet átalakulása a 20. század második felében Budapesten – Áttekintés*. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma*. Art Webber, Budapest, 195–210.
- Judd, D. (1995): *Promoting tourism in US cities*. *Tourism Management*, 3., 175–187.

- Judd, D. (2003): Visitors and the spatial ecology of the city. In: Hoffman, L., Fainstein, S., Judd, D. (szerk.): *Cities and visitors: Regulating people, markets, and city space*. Blackwell, Oxford, 23–38.
- Juray T. (2008): A város mint turisztikai tér, Szeged példáján. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
- Kádár, B. (2014): Measuring tourist activities in cities using geotagged photography. *Tourism Geographies*, 1., 88–104.
- Karski, A. (1990): Urban tourism: A key to urban regeneration? *The Planner*, 13., 15–17.
- KSH (2018): Helyzetkép a turizmus, vendéglátás ágazatról 2017. KSH, Budapest
- Law, C. (2002): *Urban tourism: The visitor economy and the growth of large cities*. Continuum, London
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lőrinc K., Michalkó G. (2011): A városi turizmus. In: Michalkó G. (szerk.): *Turisztikai terméktervezés és fejlesztés*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Lugosi, P., Bell, D., Lugosi, K. (2010): Hospitality, culture and regeneration: Urban decay, entrepreneurship and the ‘ruin’ bars of Budapest. *Urban Studies*, 14., 3079–3101.
- Lugosi, P., Lugosi, K. (2008): The ‘ruin’ bars of Budapest: Urban decay and the development of a genre of hospitality. 17th CHME (Council for Hospitality Management Education) Research Conference, 14–16 May 2008, Strathclyde University, Glasgow
- Maitland, R., Newman, P. (2008): Visitor-host relationships: Conviviality between visitors and host communities. In: Hayllar, B., Griffin, T., Edwards, D. (szerk.): *City spaces – Tourist places: Urban tourism precincts*. Elsevier, London, 223–242.
- Maoz, D. (2006): The mutual gaze. *Annals of Tourism Research*, 1., 221–239.
- McDonnell, I., Darcy, S. (1998): Tourism precincts: A factor in Bali’s rise in fortune and Fiji’s fall from favour – An Australian perspective. *Journal of Vacation Marketing*, 4., 353–367.
- Michalkó G. (1997): Erzsébetváros szociálgeográfiai vizsgálata II. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 315–331.
- Michalkó G. (1999): *A városi turizmus elmélete és gyakorlata*. MTA FKI, Budapest
- Michalkó G. (2005): *Turizmusföldrajz és humánökológia*. Kodolányi János Főiskola–MTA FKI, Budapest
- Michalkó G. 1998: Mentális térképek a turizmus kutatásában: A magyar középiskolások Olaszország képe. *Tér és Társadalom*, 1–2., 111–125.
- Michalkó G. 2008: A turisztikai tér társadalomföldrajzi értelmezésének új dimenziói.

- MTA doktori értekezés, Budapest
- Mitchell, A. (1979): Involvement: A potentially important mediator of consumer behavior. In: Wilkie, L. (szerk.): *Advances in consumer research* (Volume 6). MI Association for Consumer Research, Ann Arbor, 191–196.
- Page, S. J. (1995): *Urban tourism*. Routledge, London
- Panyor Á., Győriné E., Gulyás L. (2011): *Bevezetés a desztináció menedzsmentbe*. Egyetemi tankönyv. Pannon Egyetem, Keszthely
- Pearce, D. (1998): Tourist districts in Paris: Structure and functions. *Tourism Management*, 1., 49–66.
- Relf, E. (1976): *Place and placelessness*. Pion, London
- Ritchie, B. (2008): Contribution of urban precincts to the urban economy. In: Hayllar, B., Griffin, T., Edwards, D. (szerk.): *City spaces – Tourist places: Urban tourism precincts*. Elsevier, London, 151–182.
- Smith, M. K., Egedy, T., Csizmady, A., Jancsik, A., Olt, G., Michalkó, G. (2017): Non-planning and tourism consumption in Budapest's inner city. *Tourism Geographies*, 3., 524–548.
- Smith, R. A. (1992): Review of integrated beach resort development in Southeast Asia. *Land Use Policy*, 3., 209–217.
- Soja, E. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford
- Stansfield, C. A., Rickert, J. E. (1970): The recreational business district. *Journal of Leisure Research*, 2., 213–225.
- Stevenson, N. (2003): Cultural citizenship: Cosmopolitan questions. *The Planner*, 15–17.
- Travis, A. (1994): Tourism destination area development. In: Witt, S., Moutinho, L. (szerk.): *Tourism marketing and management handbook*. Prentice Hall International, New York
- UNWTO (2012): *Global report on city tourism – Cities 2012 Project*. AM Report n° six, UNWTO, Madrid, 4–15.
- UNWTO (2016): *Tourism highlights* (2016 edition). UNWTO, Madrid
- UNWTO (2018): 'Overtourism'? – Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions (Executive Summary). UNWTO, Madrid
- Urry, J. (1990): *The tourist gaze*. Sage, London
- Voultsaki, M. (2000): *Innovative partnerships for sustainable urban tourism: The tourism development in urban destinations: case study of Thessaloniki. „Tourism on Islands and Specific Destinations” conference report*, Chios
- Weaver, D. B. (1993): A model of urban tourism space in small Caribbean islands. *Geographical Review*, 2., 134–140.

A KÖTET SZERZŐI

Dr. Baji Péter PhD; független kutató

Dr. Berki Márton PhD; egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar,
Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

Dr. Czibula Katalin PhD; főiskolai docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Prof. Dr. Csapó Tamás CSc; nyugalmazott egyetemi magántanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ,
Savaria Földrajzi Tanszék

Csébi Márk; doktorjelölt
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz-
Meteorológia Doktori Program

Prof. Dr. Dúll Andrea DSc; tanszékvezető egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar,
Pszichológiai Intézet, Szervezet- és Környezetpszichológia Tanszék

F. Várkonyi Zsuzsa; pszichológus

Dr. Halász Levente PhD; független kutató

Prof. Dr. Hevesi Attila DSc; professor emeritus
Miskolci Egyetem, Földrajz–Geoinformatika Intézet,
Természetföldrajz–Környezettan Intézeti Tanszék

Prof. Dr. Karátson Dávid DSc; intézetigazgató tanszékvezető egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar,
Földrajz- és Földtudományi Intézet, Természetföldrajzi Tanszék

Prof. Dr. Kázmér Miklós DSc; egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és
Földtudományi Intézet, Őslénytani Tanszék; MTA–ELTE Geológiai, Geofizikai és
Űrtudományi Kutatócsoport

Prof. Dr. Sebastian Kinder; tanszékvezető egyetemi tanár
Eberhard Karls Universität Tübingen, Forschungsbereich Geographie

Dr. Kovács Gábor PhD; egyetemi adjunktus;
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ,
Savaria Földrajzi Tanszék

Dr. Lenner Tibor PhD; tanszékvezető egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ,
Savaria Földrajzi Tanszék

Prof. Dr. Losonczi Ágnes DSc; alapító tag, volt tudományos tanácsadó és igazgató
Magyar Tudományos Akadémia, Szociológiai Kutatóintézet

Prof. Dr. Nemes Nagy József DSc; professor emeritus
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és
Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék

Prof. Dr. Probáld Ferenc DSc; professor emeritus
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és
Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék

Prof. Dr. S. Nagy Katalin DSc; professor emerita
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és
Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék

Dr. Schuchmann Júlia PhD; főiskolai adjunktus
Tomori Pál Főiskola, Gazdálkodástudományi és Módszertani Tanszék

Siskáné Dr. Szilasi Beáta PhD; intézeti tanszékvezető, egyetemi docens
Miskolci Egyetem, Földrajz–Geoinformatika Intézet, Társadalomföldrajz Intézeti
Tanszék

Prof. Dr. Szirmai Viktória DSc; kutatóprofesszor, tanszékvezető egyetemi tanár
Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Szociológiai Intézet; Kodolányi János Egyetem, Európai Város és Tanulmányok
Tanszék

Técsy Zoltán; tanszéki mérnök
Miskolci Egyetem, Földrajz–Geoinformatika Intézet, Természetföldrajz–
Környezettan Intézeti Tanszék

Tóth Krisztina; költő, író, műfordító

Dr. Uzzoli Annamária PhD; tudományos főmunkatárs
Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete

Vanyúr Blanka; doktorandusz
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz-
Meteorológia Doktori Program

